

МОКРАЊСКЕ СТЕНЕ
културно наслеђе Неготинске Крајине
Зборник радова

Уредници:
Александар Капуран
Александар Булатовић

Неготин 2015.

Издавач **Published by**
Музеј Крајине Muzej Krajine

За издавача **For publisher**
Ивица Трајковић Ivica Trajković

Уредници **Editors**
Александар Капуран Aleksandar Kapuran
Александар Булатовић Aleksandar Bulatović

Редакција **Redaction**
Ивица Трајковић, Гордан Јањић,
Александар Капуран и Александар Булатовић
Ivica Trajković, Gordan Janjić,
Aleksandar Kapuran and Aleksandar Bulatović

Секретар редакције и превод **Secretary of edition and English translation**
Миљан Димитријевић Milijan Dimitrijević

Рецензенти **Reviewers**
Растко Васић, Ненад Тасић,
Весна Димитријевић, Весна Бикић,
Вујадин Иванишевић и Марија Ђурић-Срејић
Rastko Vasić, Nenad Tasić,
Vesna Dimitrijević, Vesna Bikić,
Vujadin Ivanišević and Marija Đurić-Srejić

Дизајн **Design**
Сања Радосављевић Sanja Radosavljević

Штампа **Printed by**
Графика „Првенац Плус“, Неготин
Grafika „Prvenac Plus“, Negotin

Тираж **Printed in**
300 300

Илустрација на корици **Cover design by**
Ристо Топаловски Risto Topaloski

Зборник је штампан финансијским средствима Министарства културе и информисања
Републике Србије и Општине Неготин

The publication was printed with the support of the Ministry of Culture and Information of the
Republic of Serbia and the Municipality of Negotin

САДРЖАЈ:
SUMMARY:

Ивица Трајковић Мокрањске стене код Неготина.....	5
Ivica Trajković Mokranjske stene near Negotin.....	7
Александар Капуран и Гордан Јањић Стратиграфија археолошког комплекса Мокрањске стене.....	9
Aleksandar Kapuran and Gordan Janjić Stratigraphy of archaeological complex Mokranjske stene.....	18
Александар Булатовић Енеолитски период на локалитету Мокрањске стене.....	23
Aleksandar Bulatović Mokranjske stene in Eneolithic.....	33
Јелена Булатовић и Стефан Милошевић Животињски остаци из поткапине Мокрањске стене.....	41
Jelena Bulatović and Stefan Milošević Animal remains from the Mokranjske stene-Potkapina site.....	55
Драгана Филиповић Археоботанички налази средње-енеолитског (Бубањ-Салкуца) хоризонта локалитета Мокрањске стене-поткапина у североисточној Србији.....	57
Dragana Filipović Archaeobotanical remains from Mid-eneolithic (bubanj-Sălcuța) level at Mokranjske Stene- Potkapina site in Northeastern Serbia.....	69

Перица Шпехар и Милица Радишић	
Мокрањске стене у касноантичком периоду.....	71
Perica Špehar and Milica Radišić	
Mokranjske Stene in late antiquity.....	86
Наташа Миладиновић-Радмиловић	
Чучеће фасете на скелетним остацима са средњовековне некрополе на локалитету	
Мокрањске стене.....	87
Nataša Miladinović-Radmilović	
Squartting facets on skeletal remains from Medieval cemetery at Mokranjske stene.....	100
Милица Радишић	
Гроб младе жене на Мокрањским стенама: запажања о појави наруквица	
у средњовековним некрополама.....	103
Milica Radišić	
Grave of young woman at Mokranjske Stene: observations on the occurrence of bracelets	
in Medieval necropolises.....	119
Милица Јанковић и Ђорђе Јанковић	
Мокрање код Неготина, Каменолом-вишеслојни локалитет.....	121
Мирјана Сретеновић	
Мокрањске стене-вишеслојно налазиште, извештај о археолошким истраживањима	
у 1980. години.....	125

ИВИЦА ТРАЈКОВИЋ
Директор Музеја Крајине

МОКРАЊСКЕ СТЕНЕ КОД НЕГОТИНА

Музеј Крајине један је од најстаријих музеја у Србији, основан 1934. године. Представља институцију културе од великог значаја за Неготин и читав регион. Као музејски комплекс, једна је од најпрепознатљивијих и најпосећенијих дестинација у неготинској општини. Музеј чува, проучава и на иновативан начин интерпретира културну баштину Неготинске Крајине.

Циљ Музеја Крајине је да, испуњавајући своје обавезе према друштву, проширује, проучава, документује, штити и чува збирке археолошког, етнолошког, историјског и уметничког карактера, као и да истражује и тумачи историјске процесе Неготина и Неготинске Крајине, тежећи да достигне највише стандарде у свим својим активностима.

Музеј Крајине последњих неколико година има богату издавачку делатност. Многа издања музеја штампана су уз помоћ Министарства културе и информисања и у сарадњи са другим установама заштите, културе и науке. Такав је случај и са зборником радова „Мокрањске стене“, који

је настао као плод дугогодишње успешне сарадње неготинског музеја и Археолошког института у Београду.

Зборник радова „Мокрањске стене“ чини девет радова, који се баве проблематиком мултикултуралног локалитета на ободу села Мокрање у Неготинској Крајини. Мокрањске стене се налазе на излазу из кањона Сиколске реке, око 8 километара јужно од Неготина, на самој граници са Бугарском, на стратешки повољном месту за контролу комуникација које пролазе кроз североисточну Србију, што је било кључно за формирање насеља током праисторије, али и касније, у антици и средњем веку. Овај локалитет је истраживан у више наврата, а претрпео је тежак степен девастације, како од каменолома, тако и деловањем илегалних копача, који годинама неометано уништавају остатке материјалне културе.

Илегална ископавања и препродаја археолошких предмета нису новијег датума. Пљачкало се одувек. Постоје подаци о развијеној трговини античким предметима још из XIX века. И данас је илегална трговина уметничким и археолошким предметима изузетно развијена, а трговина

се обавља у земљама западне Европе. Већина локалитета у Србији је незаштићена. Дивље копаче мотивише велика зарада, добро су организовани и неретко имају опрему за ископавање савременију од самих археолога. Предмети које покупе некада су веома велике вредности, али та вредност је мала у односу на штету коју нанесу преораним локалитетима. Археолошка мафија доживела је процват крајем седамдесетих година прошлог века, а експанзија организованог пљачкања везује се за деведесете године. Нелегално ископани предмети износе из земље и продају у иностранству. Они се најчешће преносе аутобусима који иду преко Аустрије и Немачке. При томе је Аустрија прва и најзначајнија станица. Разлог томе је велики број гастарбајтера у овим земљама. Предмети одлазе у готово све западноевропске земље, а оне предмете који на овај начин изађу из земље готово је немогуће вратити. Суштина проблема лежи у недостатку новца за адекватну заштиту објеката, а ни средства која археолози добијају од надлежних министарстава нису

довољна да се ископавања обаве до краја. Зато, када почну ископавања, људи који раде на локалитету заправо нехотице маркирају терен за илегалне копаче.

Циљ издавања зборника „Мокрањске стене“ је да се кроз више тематских радова везаних за културну стратиграфију археолошког комплекса Мокрањске стене код села Мокрање, прикаже степен истражености проблематике периода праисторије, антике и средњег века на подручју Неготинске Крајине. Овим зборником радова, у коме учествује више аутора, указује се на потребу заштите културног наслеђа које нестаје, највише под утицајем илегалних копача који девастирају ово мултикултурно добро.

Издавање зборника односи се на заштиту културног блага наше земље, скретањем пажње научној и широј јавности на уништавање овог културног добра. Штапањем зборника Музеј Крајине добија публикацију о локалитету који се налази у његовој надлежности, а уједно извршава и своју законску обавезу.

Summary: Ivica Trajković, Muzej Krajine, Negotin, Acting director

MOKRANJSKE STENE (Proceedings)

The Museum of Krajina is one of the oldest museums in Serbia, founded in 1934. It represents an institution of culture and is of great importance to the town of Negotin and its entire region. As a complex of culture, it is one of the most recognizable and most visited destinations in Negotin municipality. Within the museum, the cultural heritage of Negotinska Krajina is preserved, studied and interpreted in innovative manners.

The purpose of The Museum of Krajina is to expand, study, document, protect and preserve collections of archeological, ethnological, historical and artistic character, through which it fulfils its obligations towards society, as well as to investigate and interpret historical processes of Negotin and Negotinska Krajina, striving to reach the highest standards in all its activities.

The Museum of Krajina implements affluent publishing activity last few years. Many museum's releases were printed with the help of the Ministry of Culture and Information, and in cooperation with other institutions for protection of monuments, institutions of culture and science. Such is the case with The Proceedings „Mokranjske Stene“ [Mokranje Rocks] which is the result of successful and perennial cooperation between the Negotin

Museum and the Archaeological Institute in Belgrade.

Proceedings „Mokranjske Stene“ is composed of ten papers that deal with multicultural archaeological aspects of the site placed on the edge of Mokranje village in the region of Negotinska Krajina. The site Mokranjske Stene is located at the exit of the Sikolska Reka canyon, around 8 kilometers south of Negotin, close to the border with Bulgaria, on the strategically favorable place for controlling communications in space that pass through the north-eastern Serbia, which was crucial for the establishment of settlements during prehistoric times, and later in antique period and the Middle Ages. This site has been investigated several times and has suffered a heavy degree of devastation, both from the stone extractions in the quarry, and the operations of illegal diggers, who for years now undisturbed, destroy the remains of material culture.

Illegal excavations and selling of artefacts are not recent. Lootings have always been. There are records of developed trade of antique objects since the nineteenth century. Even today, the illegal trade of objects of art and archeology is extremely developed, and these trade operations are done in countries

of Western Europe. Most sites in Serbia are unprotected. Plunderers are motivated by high income; they are well organized and they often have up-to-date equipment for excavation unlike archaeologists. Looted artefacts are occasionally of a very large value, but that value is small compared to the damage they inflict looting sites. Archaeological mafia has experienced a boom in the late seventies of the last century, and expansion of this organized crime is linked to the nineties. Illegally excavated artefacts are exported from the country and sold abroad. They are usually delivered by buses that go through Austria and Germany. The first and most important point of this export is Austria. The reason for this is the large number of foreign workers in this country. Artefacts are exported in almost all countries of Western Europe, and those items that are carried out of Serbia in this manner is almost impossible to restore back. The essence of the problem lies in the lack of money for adequate protection of facilities, and the amount of money archaeologists obtain from the relevant ministries which are not sufficient to carry out

excavations to the end. Therefore, with the excavations start, people who work at the sites, in fact inadvertently mark these locations for illegal diggers.

The aim of this publication, of Proceedings „Mokranjske Stene“, is to show the level of exploration concerning issues of prehistory, antiquity and the Middle Ages in the area of Negotinska Krajina, through thematic papers related to cultural stratigraphy of the archaeological complex Mokranjske Stene, near the village Mokranje. This collection of papers, which involve more than one author, points to the necessity of protection of cultural heritage which is disappearing, mainly under the activities of illegal diggers who devastate this multicultural property.

Issuance of the Proceedings referring to the protection of the cultural heritage of our country, draws attention of scientific and wider public concerning the destruction of cultural property. Printing the Proceedings, the Museum of Krajina obtains a publication on the site which is within its jurisdiction, and also executes its legal duty.

АЛЕКСАНДАР КАПУРАН, Археолошки институт, Београд
ГОРДАН ЈАЊИЋ, Музеј Крајине, Неготин

СТРАТИГРАФИЈА АРХЕОЛОШКОГ КОМПЛЕКСА МОКРАЊСКЕ СТЕНЕ

Апстракт: Локалитет Мокрањске стене представља најбоље документовано археолошко налазиште на подручју Неготинске Крајине. Након почетне истраживачке иницијативе 70-их и 80-их година прошлог века, неколико деценија је био заборављен све до 2011. године, када су археолошка истраживања обновљена. Топографија откривених објеката, у првом реду фортификација, показује да је у питању археолошки комплекс кога чине три локалитета, Мокрањске стене-каменолом, Мокрањске стене-поткапина и јужна падина Соколице. Сваки од локалитета поседује специфичну стратиграфију. Ово насеље је настало у средњем бакарном добу и живело је кроз епохе позног бакарног доба, средњег бронзаног, старијег и млађег гвозденог доба, а у новој ери током Рима и Византије. Спречавањем даљих истраживања прекинуте су активности на формирању јасније слике о животу насеља у средњем веку.

Кључне речи: Источна Србија, Византија, Рим, Латен, Фериђиле, Вербичоара, Коцофени, Бубањ-Салкуца.

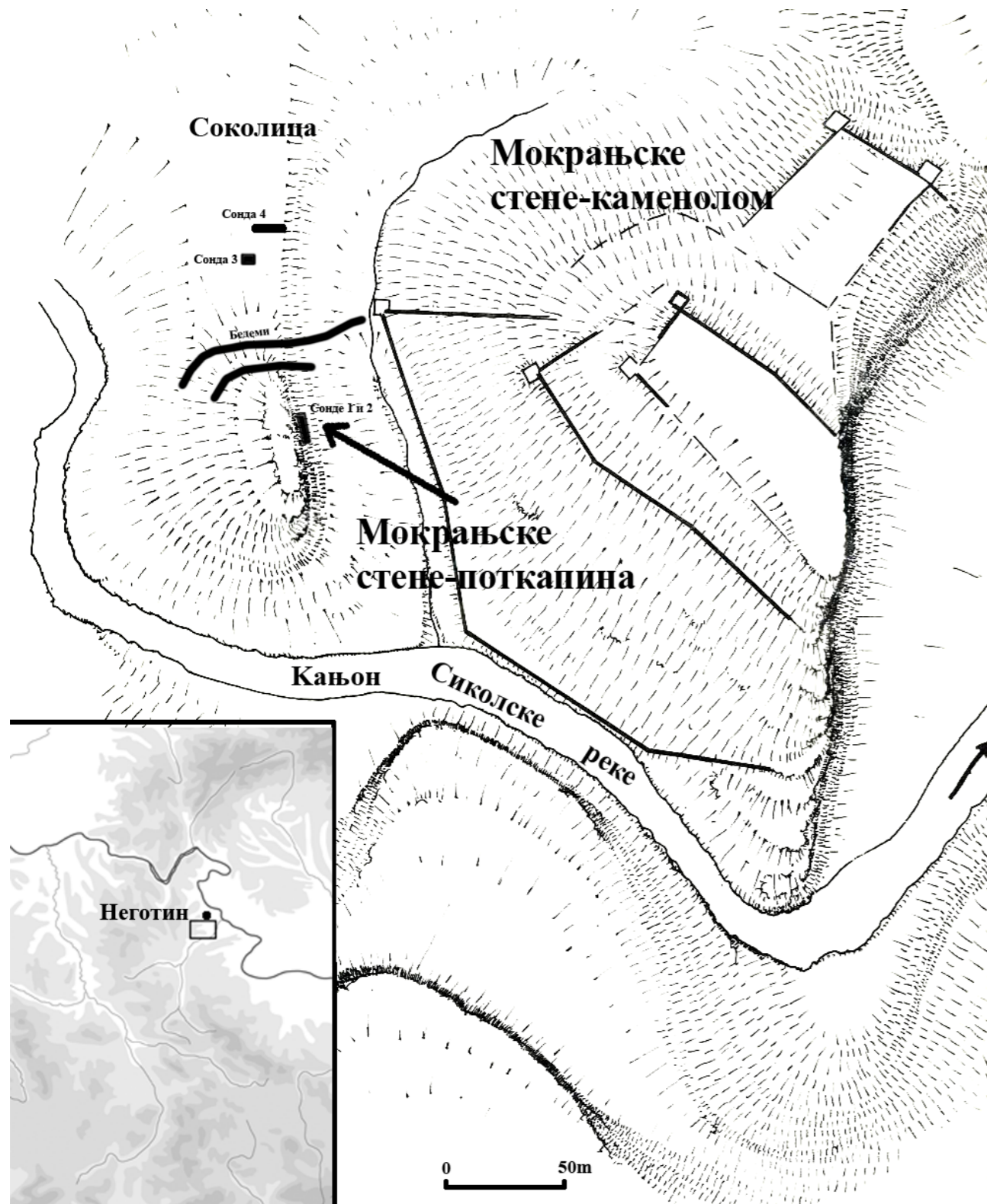
Изглед рељефа на коме се налази археолошки комплекс Мокрањске стене показује намеру праисторијских заједница да окупирају природно заштићену локацију на прелазу из долиноског (долине Тимока и Дунава) у планински еколошки систем. Низводно од комплекса налази се село Мокрање, у коме до сада нису констатовани археолошки налази а на око 8км северно и град Неготин коме Мокрањске стене административно припадају (Слика 1).

Локалитет Петрес (стена) помиње Прокопије¹ још у раном средњем веку, а прва истраживања започели су 1977. године Ђорђе и Милица Јанковић,² који су 70-их година прошлог века радили у Музеју Крајине. Наиме, захваљујући експлоатацији камена за потребе Водопривредне Организације приликом изградње бране Ђердап II, почело је убрзано уништавање локалитета Мокрањске стене – Каменолом, а поменути

¹ Јанковић 1981, 49.

² Janković, Janković 1973, 161.

Слика 1.
Fig. 1.

археолози покушали су да документују затечено стање и утврде стратиграфију. У ту сврху засечен је 52 m дугачак профил из којег су добијене одређене информације (Слика 2).³ Према ауторима истраживања стратиграфију (која на појединим местима достиже и до 2,1 m висине) представљају следеће културе, Бубањ – Хум I (Табла 1/3 – 7), Коцофени (Табла 1/8, 9), Ферићиле (Табла 1/10), Византија (крај IV и почетак V века наше ере) и средњи век (XII – XIV век н.е.).⁴

Слика 2.
Fig. 2.

Током следеће фазе истраживања добијају заштитни карактер у оквиру пројекта Ђердап II који почиње са реализацијом 1980. године. Том приликом констатовано је да су инвестициони радови на самом каменолому као и на приступном путу, уништили око четири петине утврђења.⁵ У оквиру истраживане површине од 200 m² затечена је стратиграфија чија се висина креће од 0,8 m до 3 m (Слике 3 и 4).⁶ Као последица континуитета насељавања од праисторије до средњег века, већи део праисторијских налаза је дислоциран

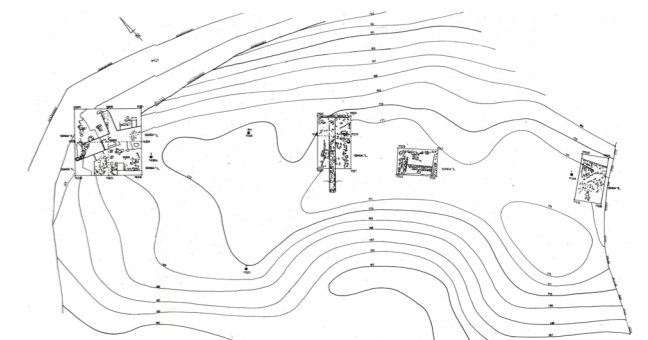
3 Janković, Janković 1976, 22.

4 *Ibid.*, 23 – 24.

5 Сретеновић 1984, 221.

6 *Ibid.*

укопавањем темеља кућа и фортификација у старије (праисторијске) слојеве. Од праисторијских култура идентификовани су Бубањ – Хум, Коцофени и Гумелница култура.⁷ Накнадним прегледом керамичког инвентара са ових истраживања утврђено је да најстарији хоризонт ипак припада средњем неолиту (Табла 1/1, 2), односно старчевачкој култури.⁸ Такође је откривена и знатна количина материјала из Латена (Табла 1/11, 12). Из историјских периода потиче утврђење са белемима и кулама. Средњевековни хоризонт XI – XII века не може се јасно разделити од рановизантијског (VI века), будући да је у најмлађем сиво – мрком слоју дошло до мешања материјала. Испод хијатуса који представља кречни малтер и гарез налазио се слој са материјалом из III – IV века наше ере (Слика 3).⁹ На најдубљим котам, односно живој стени, констатоване су нивелације које су послужиле као основе кућа праисторијског насеља.¹⁰

Слика 3.
Fig. 3.

Суседни локалитет Мокрањске стене – Поткапина случајно је откривен у лето 2011. године за време рекогносцирања изведеног у сарадњи Филозофског факултета у Београду, Универзитета Лестер

7 *Ibid.*

8 Булатовић, Капуран, Јањић 2013, 144.

9 *Ibid.*, 224.

10 Janković, Janković 1976, 21.

у Канзасу и Музеја Крајине.¹¹ На јужној падини узвишења Крш (северозападно од Каменолома; Сlike 1 и 5) примећене су бројне интервенције илегалних копача који су свуда унаоколо разбацали византијску и праисторијску керамику. Након првих етапа мањих сондажних рекогносцирања дошло се до културног слоја у висини од око 2 m, као што је био случај на суседном локалитету Каменолом (Слика 8). На врху Крша на површини су се у том тренутку могли видети зидови кућа изграђени у техници малтера или сухозида наслоњени на живу стену. Током последње четири године они су у потпуности уништени од стране илегалних копача. Претпостављамо да су бедеми и куле и даље остали неоштећени, будући да се налазе на већој дубини са северне приступне стране локалитету.

комплексу Мокрањске стене. Мада су почела као сондажна рекогносцирања у циљу добијања више података о могућности постојања протоисторијске и средњевековне некрополе, сарадњом Музеја Крајине и општине Неготин, Археолошког института и Министарства културе и информисања Републике Србије, ова истраживања прерастају у систематска. Добијени резултати показују да у источној Србији једино Мокрањске стене и Феликс Ромулијана представљају локалитете на којима је потврђен континуитет насељавања од праисторије (средњег неолита) до националног средњег века. Да би се на неком простору живело шест миленијума сигурно да постоје јаки разлози. У случају Мокрањских стена можемо претпоставити како је поред природне заштите насеља, пресудан утицај имала

прикупљањима информација о праисторијским хоризонтима на локалитету Поткапина (археозоологија, палеоботаника и физичка антропологија). Да би се избегла места са поремећеном стратиграфијом сонде су отворене на простору где нема назнака античких или средњевековних фортификација, у овоме случају у подножју једног природног заклона од масивне косе стене у облику поткапине (Сlike 1 и 5).

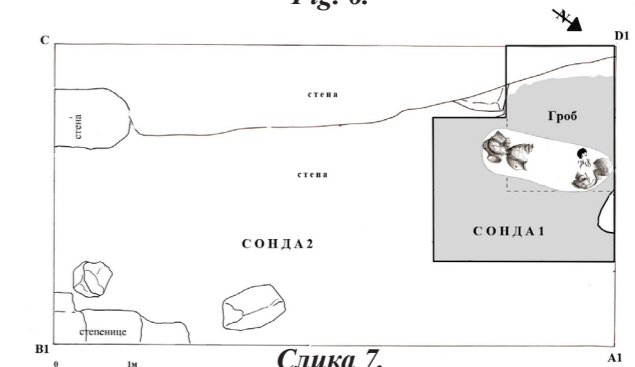
простирања некрополе. Међутим, даља истраживања су показала да се ипак радило о усамљеном гробу.

Слика 6.
Fig. 6.

Слика 5.
Fig. 5.

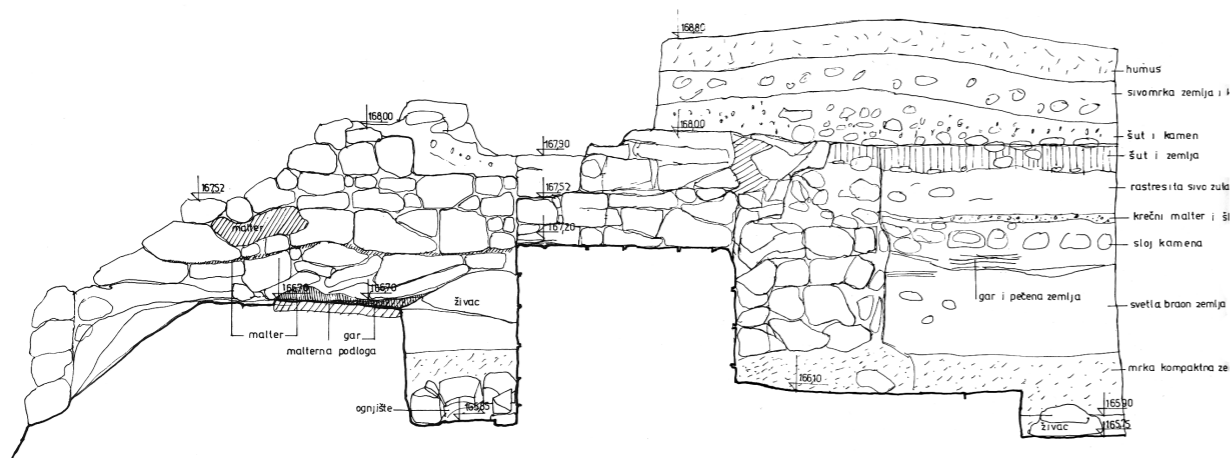
Слика 7.
Fig. 7.

Прва истраживања у виду мање контролне сонде 1 димензија 2 x 1 m (Слика 8), довела су до открића једног дечијег гроба који указује на припадност племену Скордиска, који овај простор насељавају на прелазу из старе у нову еру.¹² У једном крају овалне раке откривен је скелет детета старог 1,5 године, покривен керамичком фруктијером и једним већим фрагментом амфоре.¹³ У другом делу раке налазиле су се различите керамичке посуде од којих су поједине биле целе а неке ритуално разбијене (Сlike 6 и 7). Неколико спорадичних налаза костију одраслих особа изван овога гроба, охрабрило нас је у намери да на овоме простору лоцирамо границе

Захваљујући скромним финансијским средствима истраживања су проширена сонда 2, димензија 4 x 8 m, која се систематски истраживала у наредне 2 године. Откривена стратиграфија потврђује културни континуитет током праисторије у који улазе Бубањ – Салкуца, Коцофени, Вербичоара, Фериђиле и Латен (од 4300. године пре н.е. до 2. века пре н.е.; Слика 9). На самој здравици нису констатовани стубови или поднице кућа већ само једно ватриште (Слика 10). У овом најнижем хоризонту компактне жуте земље такође је откривен велики број керамичког посуђа. За њега су карактеристичне добро углачане амфоре црне боје, оштро профилисане биконичне зделе, већи лонци украшени у техници барботина и тањира са задебљаним ободом са унутрашње стране (Табла 2/1 – 5). Наведени облици и украси показују одлике

¹² Popović, Kapuran 2011; Kapuran, Булатовић 2013; Kapuran, Milošević 2013.

¹³ *Ibid.*

Слика 4.
Fig. 4.

За разлику од ископавања у прошлости, истраживања 2011 – 2013. године дала су бољу стратиграфску слику по питању континуитета праисторијских култура на

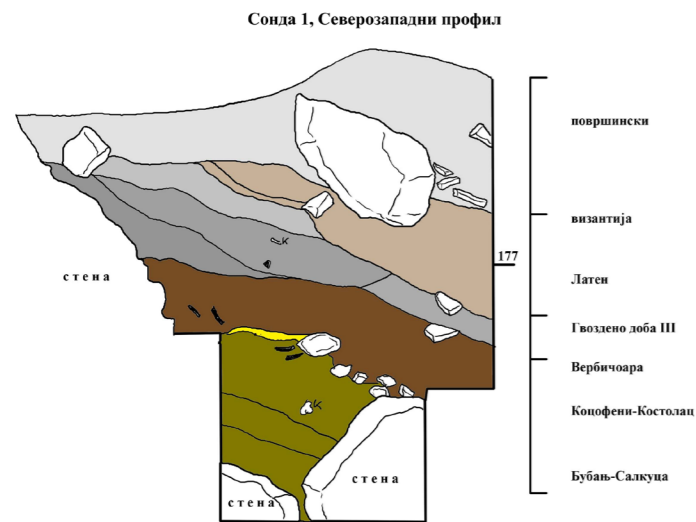
¹¹ Пројектом под називом „Settlement and coastal/inland interaction in the Iron Gates” руководили су проф. Душан Михаиловић и проф. Ивана Радовановић; Popović, Kapuran 2011.

близина природних комуникација Дунава и Тимока, као и неисцрпни ресурси, плодне земље, шума и пашњака, а можда и неки минерални ресурси којима источна Србија обилује.

Истраживања спроведена у последњих неколико година бавила су се детаљнијим

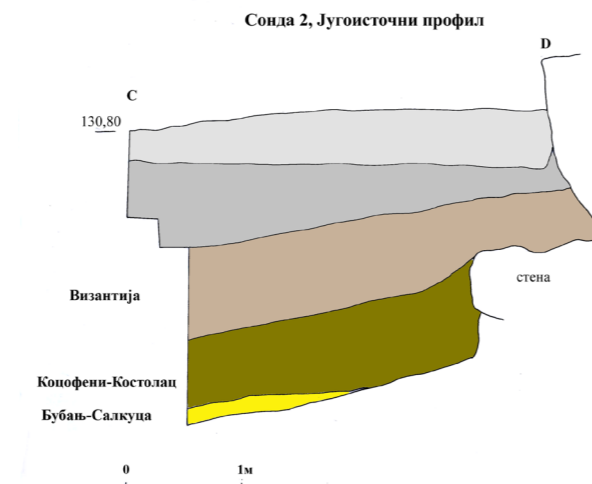
Бубањ – Салкуца културног круга средњег енеолита на централном Балкану.

Слика 8.
Fig. 8.

Наредни хоризонт представља моћни слој сиво мрке земље са пепелом дебљине око 1 m. У њему је такође откривено бројно керамичко посуђе, животињске кости, шкољке, поднице од лепа, коштане, камено и кремено оруђе. Местимично су констатоване веће количине угљенисаног органског материјала које указују на веће присуство дрвених конструкција кућа, за које претпостављамо да су се могле наслањати на косину поткапине. Најзначајнији налази керамичке продукције имају врпчасту (шнур) декорацију и за сада представљају најбројније налазе ове врсте на територији Србије. Остале керамичке типове чине бројне шоље цилиндричног врата и кратког наглашеног трбуха, амфоре конусног и вертикалног врата, лонци у форми обрнутог звона и питоси. Украшавани су урезивањем, убодима, *furchenschtich* (браздастог убадања) и *lincen* (сочивастих налепака), белом инкрустацијом и печатима (Табла 2/6 – 10). Од осталих налаза терба поменути

зооморфну фигурину бика и назубљени перфорирани астрагал који се користио за украшавање керамике.¹⁴

Слика 9.
Fig. 9.

Слика 10.
Fig. 10.

Следећи хоризонт представља тамно – мрка земља која је са горњег платоа Крша наслојена ерозијом. Налази керамике упућују на мешање различитих културних група, Вербичоаре (бронзаног доба), Фериђиле (старијег гвозденог доба) и Латена

14 Капуран, Булатовић 2013; О материјалој култури хоризоната из енеолита биће више речи у раду А. Булатовића. О зооархеолошким налазима биће више речи у раду С. Милошевића и Ј. Булатовића а о палеоботаничким налазима у раду Д. Филиповића.

(млађег гвозденог доба). Из овога хоризонта тамно – мрке земље започело је укопавање претходно поменутог латенског гроба у старије слојеве који припадају Коцофенију. Од керамичких налаза издвајамо пехаре танких зидова са урезаним орнаментом у облику шрафираних висећих троуглова или цик – цак линија (Вербичоара; Табла 3/1 – 5). Минијатурни лонци са оштро профилисаним наглашеним ободом који такође припадају средњем бронзаном добу (Табла 3/5 – 6). Старијем гвоздном добу припадају углачане коничне зделе увученог обода као и мањи трбушасте пехари косог врата и разгнута обода (Фериђиле; Табла 3/7 – 8).¹⁵ Остале керамичке форме представљају оштро биконични лонци већих димензија и питоси (Табла 3/10 – 11).¹⁶ Најбројније праисторијске налазе у овој хоризонту представља керамика са карактеристикама латенског културног круга. Ово се првенствено односи на посуде израђене на витлу (Табла 4/1, 4, 5, 8) и добро углачане биконичне зделе са задебљаним ободом, фруктијере, и до високог сјаја углачане лонце и амфоре. Руком рађену керамику представљају дачке шоље, ситуласти лонци и лонци „S” профилације (Табла 4/2, 3, 6). Орнаментика варира од углачаних орнамената хоризонталних линија до валовница, а на грубљој керамици су аплициране траке украшене урезима или дугмасте псеудодршке украшене урезаним путачама. У децијем гробу су поред поменутих биконичних лонаца откривене и једна фруктијера, један ситуласти и два лонца „S” профилације (Табла 3/8, 9 и Табла 4/9). Најважнију карактеристику ове сахране представља прожимање аутохтоних (трибалских) и келтских елемената који се могу приметити на нала-

15 Kapuran 2013.

16 *Ibid.*

зима прилога у гробу, што се може препознати и на примеру некрополе Пећине код Костолаца.¹⁷ Присуство мањег плашта изнад гроба у коме су отривене две фрагментоване гвоздене фибуле и једна наушница од пуног злата са крајевима у облику главе ексера (Табла 4/10) показује највише сличности са сахранама на некрополи Фериђиле у Олтењи.¹⁸ Поред неубичајно великог броја погребних дарова (6 посуда), покривање покојника керамиком до сада није забележено на територији Србије.

У слојевима који леже непосредно испод површине, односно, црној и растреситој земљи, налазила се занатна количина грађевинског шута, зидних и кровних опека и камена, који припадају византијским објектима са горњег платоа Крша. У овој слоју такође је налажена и бројна керамика из историјских периода заједно са бронзаним новчићима, фибулама, накитом, предметима од стакла и кости.¹⁹ Будући да керамички налази млађих периода са локалитета Поткапина до данас нису обрађени, антички хоризонт 1. и 2. века н.е. за сада најбоље представља једна бронзана фибула дачке провинцијенције.²⁰ У византијске налазе поред питоса са крстастим печатима на ободу карактерише и један полуфолис ископан у Константинопољу у време Јустинијана I,²¹ затим коштане оплате и стрелице.²²

Током последње кампање у јесен 2013. године истраживања су обухватила и јужну падину брда Соколица која се налази насупрот Крша (Слика 11). Ово место је одабрано

17 Јовановић 2010.

18 Vulpe 1967; Kapuran, Milošević 2013.

19 Капуран, Булатовић 2013.

20 *Ibid.*; Cociş 2004, Pl. 2/17, 18.

21 Radić i Ivanišević 2006, 306, br. 305. Нумизматичке налазе је у своме раду анализирао Р. Рамадански.

22 Капуран, Булатовић 2013; Византијске и средњевековне налазе обрадили су П. Шпехар и М. Веселичић.

Слика 11.
Fig. 11.

највише из разлога да би се дефинисао објекат великих димензија чији се обриси оцртавају на самој површини тла. Источни зид овога објекта потпуно је уништен, будући да је из његових темеља извађен готово сав камен, што је и показала ситуација на источном крају сонде 4. Остале границе објекта нисмо успели да констатујемо у оквирима контролне сонде дужине 10 m. Дуж целог објекта налази се на каменој субструкцији девастирана малтерна подница у коју су биле сахрањене три индивидуе оријентисане у правцу И – З (Слика 12).²³ Малтер има жуту боју и изразито је растресит, док је само на једној мањој површини очувана компактна и заравњена подница. Дакле, стратиграфска слика из сонде 4 показује како је објекат са малтерном подницом (дужине најмање 10 m) старији од скелетних сахрана. Будући да стаклени и бронзани накит нађен заједно са једном женском индивидуом, могу се оквирно одредити у период X – XII века,²⁴ а и судећи према налазима уситњене керамике изнад поднице, можда се у овоме случају ради о византијској цркви изграђеној након поново успостављене доминације над

²³ Антрополошку анализу је дала Н. Миладиновић-Радмиловић.

²⁴ Накит је анализирала В. Бикић.

пораженим Бугарима.²⁵ Овакву тврдњу ипак би требала да потврде будућа археолошка истраживања.

Слика 12.
Fig. 12.

У сваком случају као што су изненада обновљена, даља археолошка истраживања комплекса Мокрањске стене изненада су и прекинута, непосредно након кампање 2013. године. Власник парцела на којима се налазе локалитети Поткапина и Соколица, из нама непознатих разлога није дозволио даља истраживања. У међувремену „дивљи копачи“ неометано настављају са својим деструктивним активностима и немилоsrдно уништавају сваки зид који се налази на мањој дубини, и пљачкају плитко укопане гробове на средњевековној некрополи. Нама једино простаје да се надамо како ће наши извештаји о резултатима истраживања и значају овога археолошког комплекса допрети до шире јавности и покренути акцију спасавања културног наслеђа Србије које нестаје брже него што успевамо да га забележимо.

²⁵ Radičević 2013.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Булатовић, Капуран, Јањић 2013 – А. Булатовић, А. Капуран и Г. Јањић, *Неготин, културна стратиграфија праисторијских локалитета у Неготинској Крајини*, Археолошки институт и Музеј Крајине, Београд – Неготин 2013.

Vulpe 1967 – А. Vulpe, *Necropola Hallstattiană de la Ferigile*, Editura Academiei Republicii socialiste Romania, București 1967.

Јанковић 1981 – Ђ. Јанковић, *Подунавски део области Аквиса у VI и почетком VII века*, Археолошки институт, Београд 1981.

Janković, Janković 1973 – Ђ. Janković i M. Janković, *Rekognosciranja u okolini Negotina*, *Arheološki pregled 15*, Београд 1973, 161 – 167.

Janković, Janković 1976 – М. Janković i Ђ. Janković, *Mokranje kod Negotina, Kamenolom – višeslojni lokalitet*; *Arheološki pregled 18*, Београд 1976, 22 – 24.

Капуран 2012 – А. Капуран, *Истраживање мултикултурног локалитета Мокрањске стене код Неготина у 2012. години*, у В. Бикић, С. Голубовић и Д. Антоновић (ур.) *Археологија у Србији, пројекти археолошког института у 2011. години*, Археолошки институт, Београд 2012, 30 – 33.

Капуран 2013 – А. Капуран, *Late Hallstatt pottery from North – Eastern Serbia (6th to 4th century BC)*, *Старинар LXIII*, 2013, 23 – 51.

Капуран 2014 – А. Капуран, *Praistorijski lokaliteti u severoistočnoj Srbiji*, Археолошки институт, Београд 2014.

Капуран, Булатовић 2012 – А. Капуран и А. Булатовић, *Културна група Коцофени – Костолац на територији североисточне Србије*, *Старинар LXII*, 2012, 65 – 94.

Капуран, Булатовић 2013 – А. Капуран, и А. Булатовић, *Мокрањске стене, резултати истраживања из 2011. и 2012. Године*, *ГСАД 29*, 2013, 85 – 100.

Капуран, Булатовић, Милошевић 2014 – А. Капуран, А. Булатовић и С. Милошевић, *Истраживање некрополе Kriveljski Kamen –*

Bunar i Mokranjske stene u severoistočnoj Srbiji u 2012. Godini, у D. Antonović, S. Golubović i V. Bikić (ur.) *Arheologija u Srbiji, projekti Arheološkog instituta u 2012. godini*, Археолошки институт, Београд 2014, 32 – 35.

Капуран, Милошевић 2013 – А. Капуран and S. Milošević, *Rockshelter Mokranjske Stene – A new Late Prehistoric Site in Eastern Serbia*, *Archaeologia Bulgarica XVII*, 2 (2013), Sofia 2013, 17 – 37.

Миладиновић-Радмиловић, Капуран и Булатовић 2014 – Н. Миладиновић-Радмиловић, А. Капуран и А. Булатовић, *Антрополошка анализа скелета са новооткривене средњевековне некрополе у Неготинској Крајини*, *Саопштења XLVI* – 2014, 2014, 227 – 250.

Popović, Капуран 2011 – P. Popović and A. Kapuran, *La Tombe de Mokranje*, in D. Magureanu et al. (eds.) *Archeology: making of and practice, Studies in honor of Mircea Babeş at his 70th anniversary*, Institutul de Arheologie “Vasile Pârvan” Bucureşti și Editura Ordessos a Muzeului Judeţean Argeş, Piteşti 2011, 297 – 304.

Radičević 2013 – D. Radičević, *Necropole medieval din secolelele al IX –lea – al XI –lea in bazinul inferior al Dunării (Portunea Sârbească)*, *Istros XIX*, Brăila 2013, 469 – 514.

Radić, Ivanišević 2006 – V. Radić i V. Ivanišević, *Vizantijski novac iz Narodnog muzeja u Beogradu*, Београд 2006, Народни музеј.

Сретенковић 1984 – М. Сретенковић, *Мокрањске стене, вишеслојно насеље, Београдске свеске II*, 1984, 221 – 230.

Cociş 2004 – S. Cociş, *Fibullele din Dacia Romana*, Editura Mega, Cluj – Napoca 2004.

Скраћенице

ГСАД – Гласник Српског археолошког друштва

Summary: A. Kapuran, Institute of Archaeology, Belgrade
G. Janjić, Muzej Krajine, Negotin

STRATIGRAPHY OF ARCHAEOLOGICAL COMPLEX MOKRANJSKE STENE

Archaeological complex “Mokranjske Stene” is located approximately 8 km from Negotin, above the village of Mokranje and it is composed of three separate locations facing each other. Archaeological excavations began in the 70s and 80s of the last century on the site of the quarry and were protective in character. According to these findings the picture of this site’s stratigraphy is as follows: on the rock wall a settlement from the Middle Neolithic (Starčevo culture) was formed, continuing its existence during the Middle Eneolithic (Bubanj–Salcuța culture), Late Eneolithic (Coțofeni – Kostolac culture), early Iron Age (Ferigile culture) and period of La Tène culture. During the 3rd and 4th centuries in the late antiquity, existence of life on this site was continued; which was the case also in later periods, during the Byzantine rule in 6th century and during the period from 12th to 14th century.

On the neighbouring location Mokranjske Stene – Potkapina, which is located at the foot of the hill called Krš, systematic excavations were conducted from 2011 to 2013, in general resulting with confirmation of the cultural stratigraphy that was identified on the location of the quarry. Within excavation of two probes a complex cultural stratigraphy

was identified, starting with the period of the Middle Eneolithic (Bubanj – Salcuța culture), Late Eneolithic (Coțofeni – Kostolac culture), Middle Bronze Age (Verbicioara culture), Early Iron Age (Ferigile culture) and Late Iron Age (La Tène culture) represented also with a find of a funeral. Historical periods were identified also and material can be attributed to 1st and 2nd centuries, as well as epoch of Byzantium’s rule in 6th century.

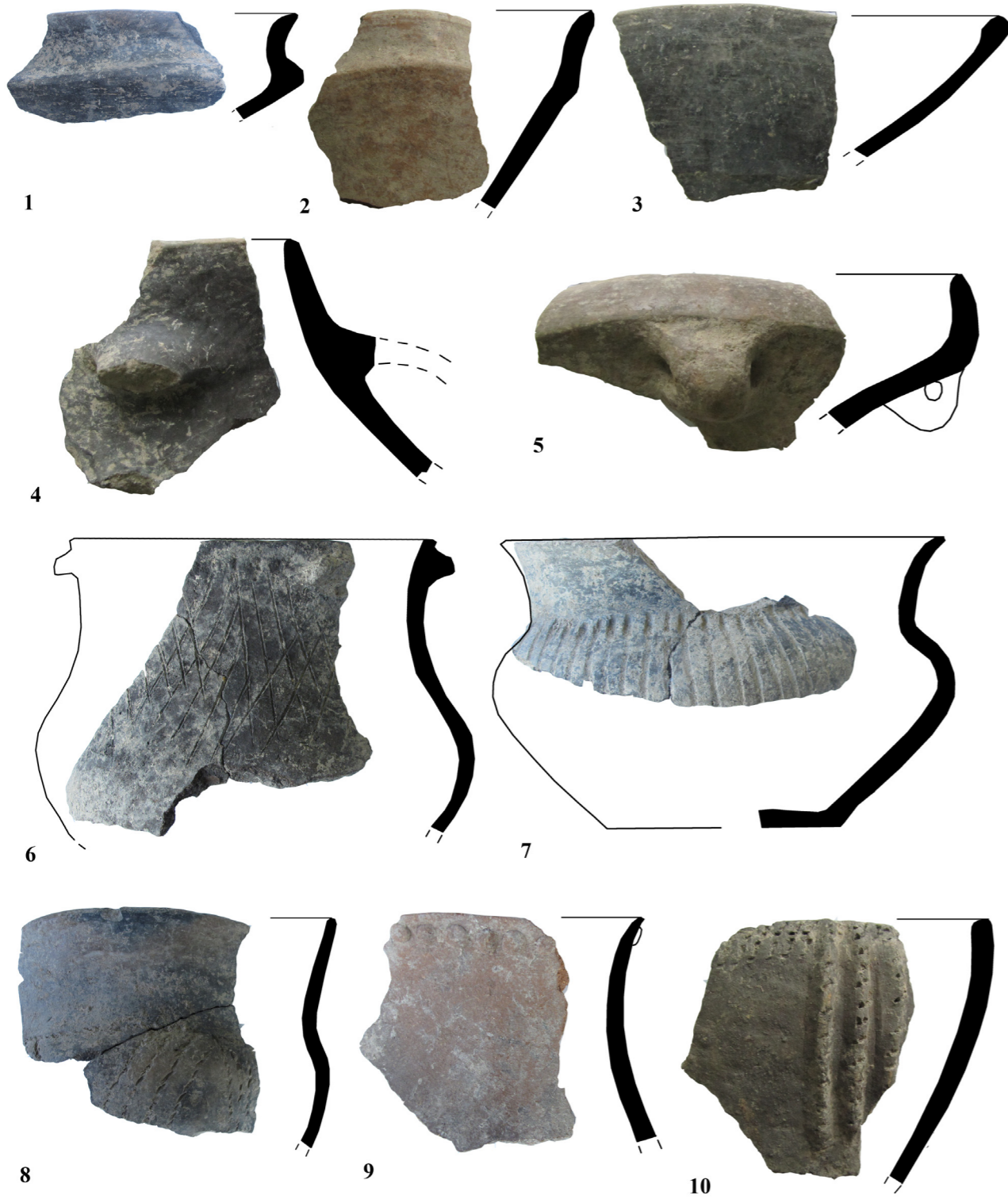
In autumn 2013 research began on the southern slope of the mountain of Sokolica, resulting with the discovery of the necropolis dated to the period from 10th to 12th century. Necropolis was placed in older and large building, possibly from the Byzantine period. Until then it was unknown necropolis from which silver jewellery that earlier was purchased by The Museum of Krajina could originate.

The researches of archaeological complex Mokranjske Stene were suddenly stopped as the land owner put on halt his consent on continuation of the works. In the meantime, the site has been constantly destroyed by illegal diggers, and in particular the medieval necropolis which is dug in very shallow beneath the surface of the soil.

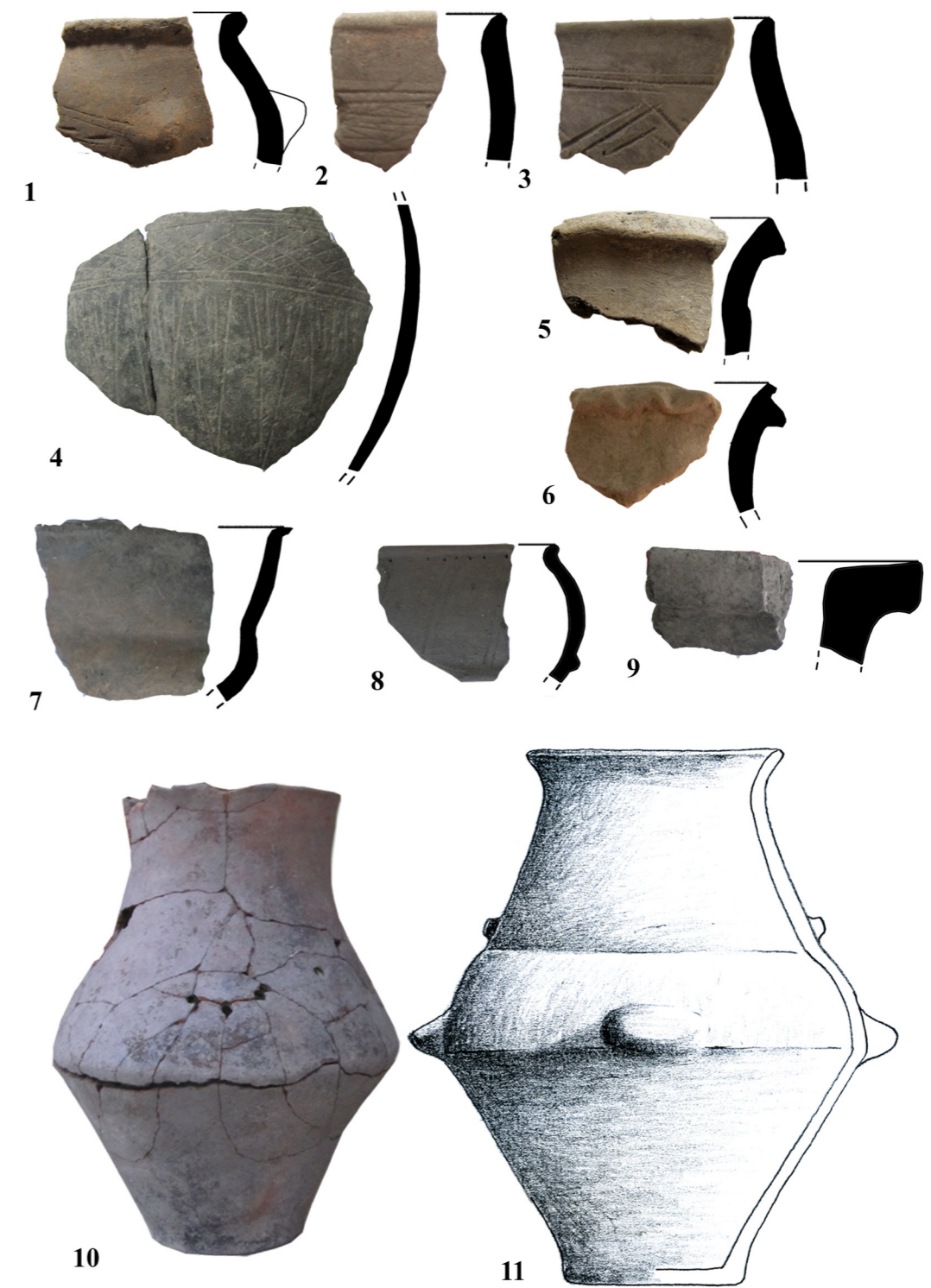

Табла 1.
Plate 1.

Табла 2.
Plate 2.

Табла 3.
Plate 3.

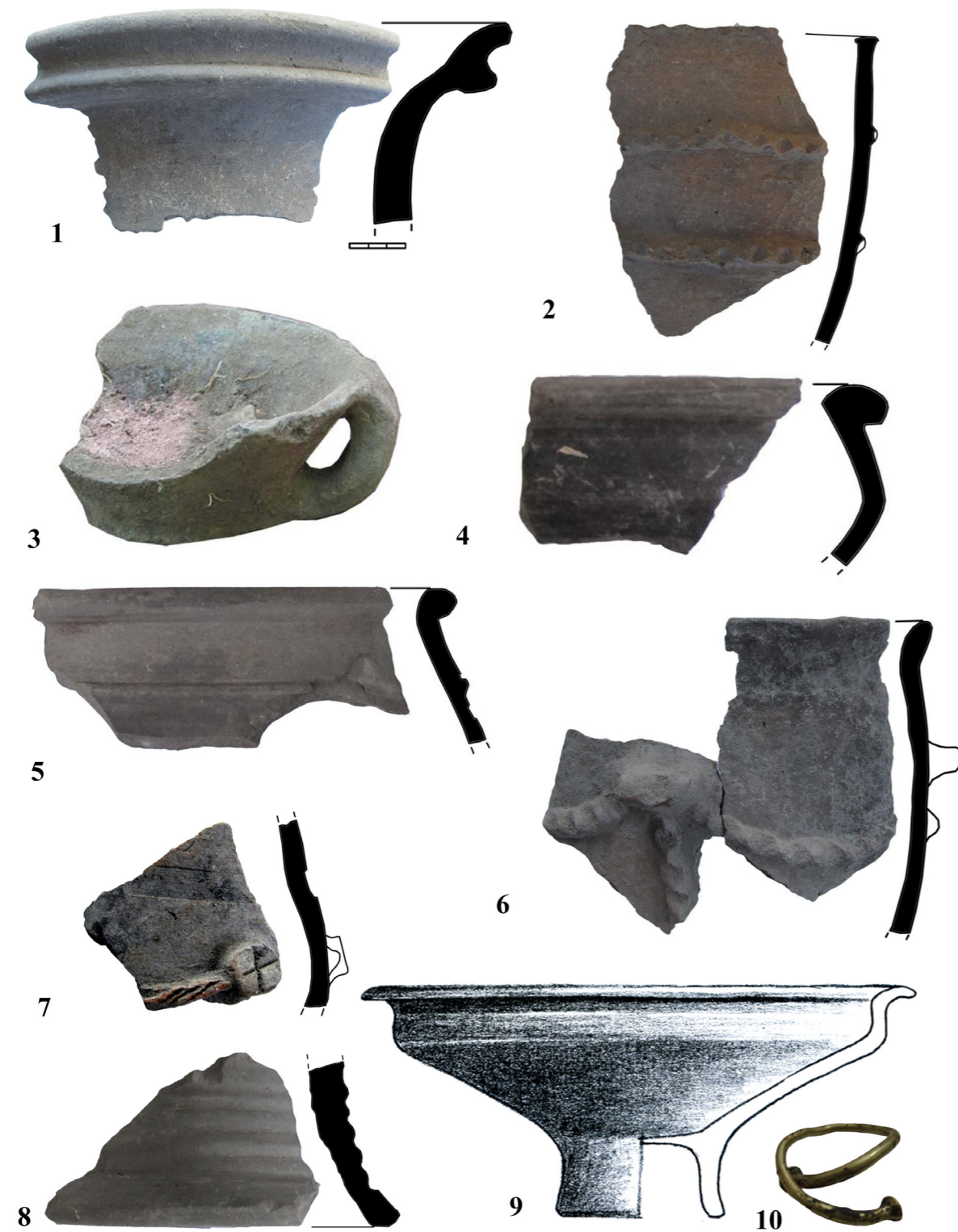

АЛЕКСАНДАР БУЛАТОВИЋ, Археолошки институт, Београд

ЕНЕОЛИТСКИ ПЕРИОД НА ЛОКАЛИТЕТУ МОКРАЊСКЕ СТЕНЕ

Апстракт: У раду је реч о насеобинском комплексу из старијег, односно развијеног енеолита на локалитетима Мокрањске стене-поткапина и Мокрањске стене-каменолом, недалеко од Неготина. Реч је о једном већем, као и једном мањем градинском насељу са поткапином, који су међусобно удаљени око 150 m. На основу стилско-типолошких одлика керамике установљено је да су насеља егзистирала у време старијег енеолита (Бубањ-Салкуца-Криводол комплекс) и развијеног енеолита (Коцофени-Костолац култура). Насеља из старијег, односно развијеног енеолита на оба локалитета су била приближно истовремена, мада постоји могућност да је насеље старијег енеолита у поткапини нешто млађе, због неких стилско-типолошких елемената евидентираних на керамици.

Кључне речи: Неготинска Крајина, Тимок, градинско насеље, поткапина, старији и развијени енеолит, Бубањ-Салкуца-Криводол, Коцофени-Костолац.

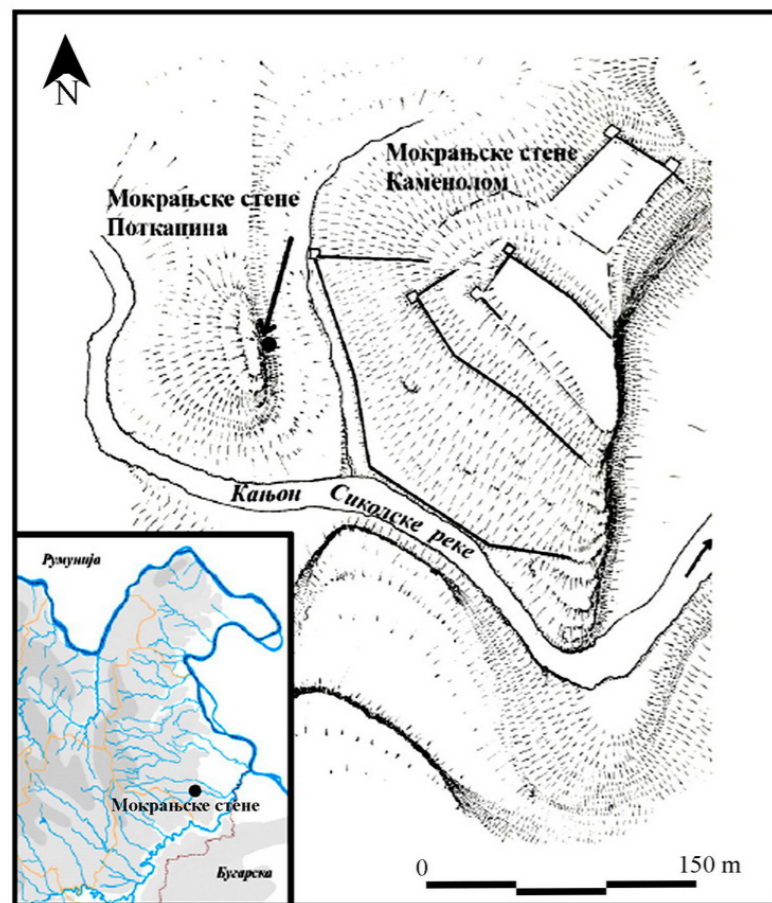
Табла 4.
Plate 4.

Мокрање је село у источној Србији, око 10 km јужно од Неготина и око 5 km западно од Тимока. Кроз село протиче Мокрањска (Сиколска) река, која у делу где се налазе локалитети протиче кроз дубоку клисуру. Геоморфолошка структура ове микрорегије је изразито карстног карактера, а чини је велики број вртача, увала и понора, као и пећина и окапина, које су одувек биле погодна места за боравак људи.

Локалитет Мокрањске стене-каменолом налази се око 700 m западно од источне периферије села, на платоу вишег и пространог узвишења, на надморској висини око 170 m, које је неприступачно

са три стране, осим са североисточне. Локалитет чине два платоа укупне површине више од 1 ha (Пл. 1).

Локалитет Мокрањске стене-поткапина смештен је око 150 m западно од „Каменолома”, на издуженом уском узвишењу оријентације север-југ. У подножју узвишења, са његове источне стране, у кањону мањег потока који, заправо, раздваја ова два локалитета откривена је мања поткапина, која је истражена у периоду 2011 - 2013. године. Локалитет се налази на надморској висини од око 135 m (поткапина), до око 150 m (узвишење). Локалитети су са јужне, источне и западне стране окружени Сиколском реком.

Пл.1 – Ситуациони план налазишта Мокрањске стене-каменолом и Мокрањске стене-поткапина

Локалитет Мокрањске стене-каменолом евидентирали су археолози Музеја Крајине Ђ. Јанковић и М. Јанковић приликом рекогносцирања почетком 70-их година прошлог века.¹ Мања сондажна ископавања на том локалитету предузета су 1976. године, а обимнија истраживања уследила су 1980. године у оквиру пројекта Ђердап II.²

Осим архитектонских остатака и културног слоја из VI века, као и културног слоја из X-XI века, на локалитету је евидентиран и праисторијски културни слој, са остацима објеката у виду поднице и фрагмената профилисаног лепа, као и мноштвом покретних археолошких налаза.

1 Janković, Janković 1973, 161-167.

2 Сретеновић 1984, 221-227.

Стилско-типолошке особине керамике указују на то да је локалитет био настањен од средњег неолита, до гвозденог доба.³ Ипак, далеко најбројнији остаци потичу из старијег енеолита, односно Бубањ-Салкуца-Криводол комплекса.⁴

Приликом атрибуције енеолитског материјала са локалитета Мокрањске стене-каменолом уочено је да налази потичу из неколико археолошких објеката, односно затворених целина. Тако, известен број налаза откривен је на простору око огњишта, затим испод и из поднице,⁵ као и на живој

3 Булатовић, Капуран, Јањић 2013, 144-147.

4 У наставку текста ће се користити скраћени назив - БСК комплекс.

5 Пошто резултати истраживања нису публиковани, а дневник и друга документација са ископавања

стени, односно на дну културног слоја, мада приликом анализе стилско-типолошких карактеристика керамике нису уочене разлике међу керамиком из наведених целина.

Керамика је мрке, окермрке или црвенокастомрке боје, углавном пригачане површине, са примесом у виду кварца ситније гранулације и песка. Од керамичких форми доминирају полулоптасте и коничне зделе увученог или задебљаног обода (сл. 1, 4, 5, 12-14, 16, 18), који је на неким примерцима благо извијен и конкаван (сл. 6, 15, 17). Осим тога, керамички инвентар чине и други типови карактеристични за тај комплекс, као што су широки пехари биконичне форме, цилиндричног врата (према неким ауторима, зделе), већином са језичастим дршкама на трбуху (сл. 8, 19, 22-24), затим амфоре и амфорете цилиндричног врата, са две дршке које полазе од обода (сл. 9, 25, 27), као и пехари са две дршке у равни са ободом (сл. 20, 21), и лоптаста посуда веома уског отвора (сл. 28). Осим тих карактеристичних форми за старији енеолит централног Балкана уочен је и већи број лоптастих или овоидних посуда (лонци?), са лучним вертикалним дршкама (сл. 3, 7, 29). Судићи по већим димензијама ових посуда и чињеници да на њима нису евидентирани орнаменти, осим барботина, претпоставља се да су служиле као огњишна керамика. Пажњу привлачи фрагмент једне посуде оштрије биконичне профилације, које нису карактеристичне за Бубањ-Хум I културу, али се често сусрећу у Бугарској, на локалитетима БСК комплекса,⁶ као и у финалној винчанској култури.⁷ Дршке су углавном језичасте, често вертикално перфориране (сл. 14, 15, 19, 22, 24), и лучне

недостају, остало је нејасно о каквој је подници реч.

6 Георгиева 2012, фиг. 27, 30, 32, 34 и др.

7 Todorova 1990, T. I-III.

вертикалне (сл. 3, 7, 9, 18, 20, 21, 25, 27, 29), а много мање су заступљене лучне хоризонталне (сл. 12, 30) и дршке у облику животињске шапе са пет прстију (сл. 36). Најзаступљенији орнамент на керамици јесу жлебови, канелуре и урезане линије (сл. 5, 19-24), а заступљен је и импресо орнамент у виду уштика, јајица (сл. 30, 32, 33), или паралелних хоризонталних низова полумесечастих отисака (сл. 10).

Осим посуда, откривени су и пршљенци од печене земље (сл. 11), коштане алатке (сл. 37), алатке од глачаног и окресаног камена (сл. 38, 39), као и торзо пљоснате антропоморфне фигурине са пластично наглашеним грудима (сл. 34). У слоју испод поднице нађен је, такође, предмет (жртвеник?) правоугаоне основе, на четири ноге, са заравњеном горњом површином на чијој је једној ужој страни моделован антропоморфни торзо, са рукама прекрштеним на стомаку, чија глава недостаје (сл. 35). Концепт представе седеће антропоморфне фигурине са прекрштеним рукама на стомаку познат је са локалитета из старијег енеолита у окружењу (Гумелница-Караново VI култура, Салкуца култура), али су столице на којима фигурине седе у већини случајева моделоване засебно,⁸ а веома ретко изједна,⁹ као на примерку са Мокрањских стена.

Осим налаза из старијег енеолита, у много мањем броју се јављају налази који припадају развијеном, односно позном енеолиту, тј. Коцофени-Костолац култури (сл. 26).¹⁰

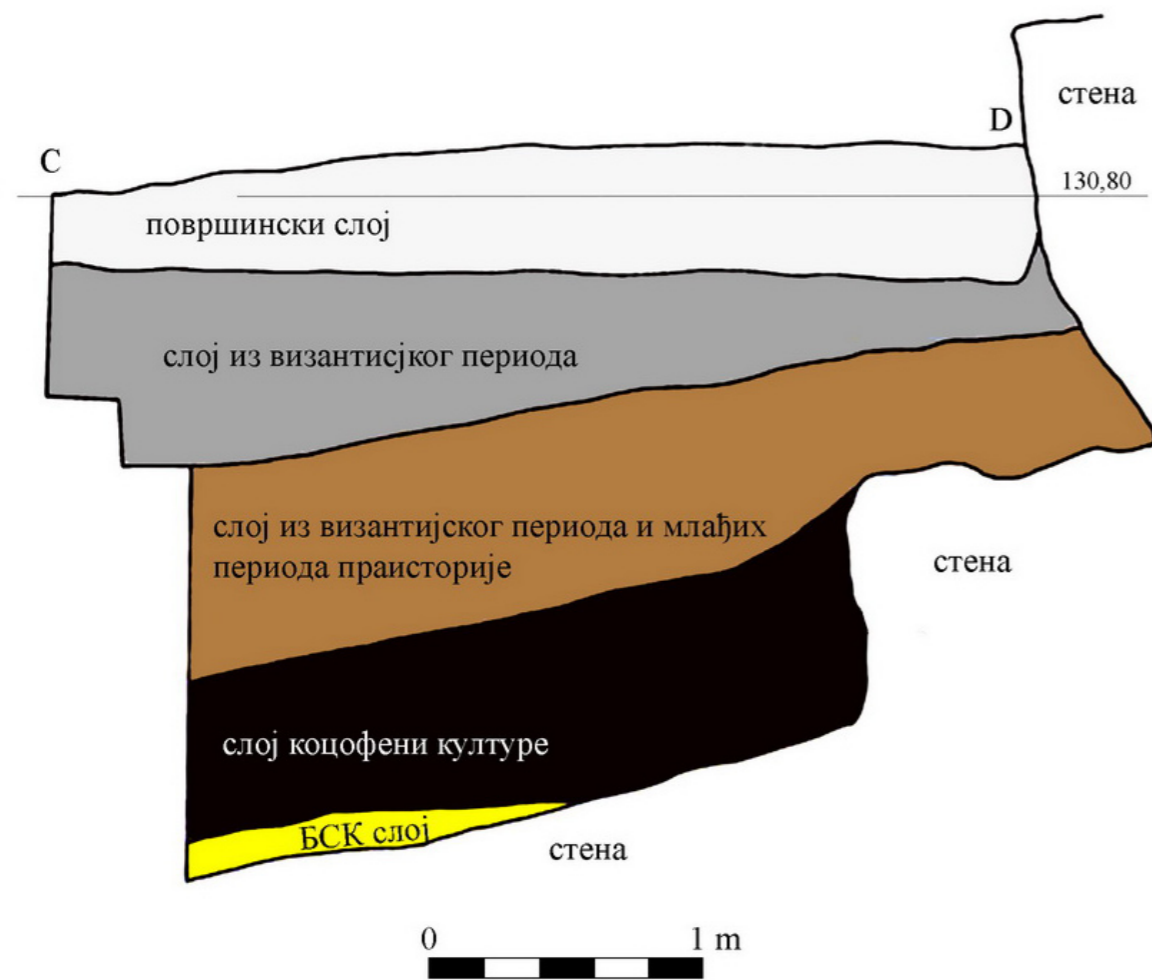
Према свим расположивим подацима претпоставља се да се на овом локалитету

8 Чангова 1981, обр. 21/8; Catalin 2015, fig. 342/1-3, 343; Voinea 2005, Pl. 115.

9 Catalin 2015, fig. 342/4.

10 Булатовић, Капуран, Јањић 2013, T. LXIV/19-22, 24-27.

Пл. 2 – Југоисточни профил сонде 2 на локалитету Мокрањске стене-поткапина

налазило веће градинско насеље из старијег енеолита, са кућама израђеним од плетери и лепа, које је у приличној мери девастирано приликом изградње византиског насеља и утврђења.

***

На уском узвишењу на локалитету Мокрањске стене-поткапина такође су констатовани остаци византиског утврђења, који су, као и културни слој, били знатно

девастирани од стране непознатих лица, трагача за златом. Ипак, на површини су се уочавали фрагменти византиске, али и праисторијске керамике, што указује да је стратиграфска ситуација слична оној на локалитету Мокрањске стене-каменолом, с тим што је било знатно више керамике из развијеног, него старијег енеолита. У источном подножју локалитета, испод једне вертикалне стене, изнад мањег потока уочена је једна поткапина, која је истражена у периоду 2011-2013. године.¹¹

¹¹ Капуран, Булатовић, Јањић 2014, 85-100.

Испред поткапине истражен је простор од око 28 m², до живе стене која се налазила на релативној дубини око 2,5 m (Пл. 2). Испод површинског слоја којег је чинила дробљена стена и материјал који се обрушио са узвишења, налазио се слој дебљине 0,3-0,7 m који је припадао византиском периоду, док се испод њега налазио слој дебљине 0,5-0,7 m у којем су били измешани налази из византиског периода и млађих периода праисторије (гвоздено, бронзано доба и позни енеолит). Испод је био слој светломрке земље дебљине 0,7 m са налазима развијеног и позног енеолита, односно Коцофени-Костолац културе, док се испод овог слоја, на живој стени налазио тањи слој жуте земље дебљине до 0,2 m са остацима из старијег енеолита, који су припадали носиоцима БСК културног комплекса. Остаци зидног лепа и подница пећи у слоју Коцофени-Костолац културе указују да је осим стене, која је вероватно служила као један зид објекта коришћена и конструкција од плетери и лепа. У слоју БСК комплекса није констатован леп, па се претпоставља да је као заклон коришћена лака конструкција од дрвета која је била наслоњена на стену.

Керамика из старијег енеолита са овог локалитета била је махом тамносиве боје, али је глина од које је начињена била знатно чистија од оне са „Каменолома“ и готово без примеса, а и површина посуда је била бољег квалитета, односно пригачана или глачана. Стилско-типолошке одлике керамике се, међутим, прилично подударају са керамиком са „Каменолома“, што значи да су и у поткапини присутне зделе увученог или задебљаног обода (сл. 40, 42-45), затим посуде са благо извијеним конкавним ободом (сл. 41), као и пехари са дршкама у равни са ободом (сл. 47). На оба локалитета

је присутан орнамент у виду хоризонталних низова полумесечастих отисака (сл. 48). Ипак, у поткапини на дну културног слоја развијеног енеолита откривени су фрагменти биконичних здела чији је обод украшен косим канелурама (сл. 44), какве су познате из Галатин културе, која се сматра млађом од БСК комплекса.¹² Сличне зделе, међутим, познате су из долине Пчиње¹³ и из Пелагоније,¹⁴ а према стилско-типолошким одликама остале керамике са тих локалитета одређене су у БСК комплекс.

Осим керамике, у овом слоју су откривене алатке од окресаног камена и од кости (сл. 76, 77), као и дувалка и кашика од печене земље и зооморфна фигурина бовида (сл. 74, 75, 73).

Керамичке форме из развијеног, односно позног енеолита чине овоидне амфоре дугог левкастог или цилиндричног врата (сл. 50, 51, 53, 54, 56-60, 64-66), дубоке полулопасте зделе (сл. 61, 63), крчаци са тракастом дршком у равни са ободом (сл. 49), затим биконичне зделе левкастог врата (сл. 52), биконичне шоље (сл. 62), као и лоптасте посуде коничног врата (сл. 55).

Орнаменти су разноврсни, а најзаступљенији је урезане линије које се често секу формирајући ромбове (сл. 50, 51, 54, 57, 60, 62, 68, 71). Нешто мање заступљени орнаменти су линцен апликације (сл. 53, 57), шнур отисци (сл. 55, 64, 72), низови овалних или полумесечастих отисака (сл. 49, 63, 67, 69, 70) и пластична ребра (сл. 63). Веома ретко се јављају кратки дебљи урези који подсећају на фурхенштих (*furchenstich*) орнамент (сл. 56) и вертикални жлебови на трбуху посуде (сл. 52). Орнаменти на фрагменту једне посуде (сл. 65) подсећају

¹² Георгиева 1987, обр. 3/4.

¹³ Булатовић 2007, Т. LXXV/5.

¹⁴ Симоска et al. 1976, Т. IX/7.

на тзв. „гусеница“ (*caterpillar*) орнамент, карактеристичан за Чернавода I културу.¹⁵

Дршке су махом лучне вертикалне, тракастог пресека (сл. 49, 59, 70-73), затим тунеласте вертикално перфориране (сл. 53, 54) и језичасте (сл. 50, 51, 58).

Иако је овај културни слој био дебљине око 0,7 m у њему нису примећене разлике у квалитету или боји земље, тако да се, стратиграфски гледано евентуална хронолошка разлика између налаза из тог слоја не може уочити. Анализом стилско-типолошких карактеристика керамике из слоја се, нажалост, не добија знатно другачија слика. Наиме, примећено је да су у свим партијама слоја, од врха до дна, заступљени сви орнаменти (шнур, линцен апликације, печати и урезане линије које формирају мреже). Једино што би могло навестити извесну хронолошку разлику у овом слоју јесте чињеница да је барботин орнамент изузетно редак на врху слоја (око 3%), док се проценат повећавао дубље кроз слој, да би на дну слоја досегао преко 20%, у односу на све орнаментисане налазе керамике из слоја, док је шнур орнамент, иако га има кроз цео слој (8-12%), најзаступљенији на средини слоја (преко 15%). Такође се, при дну овог слоја јављају неки елементи који би могли указивати на културне утицаје са истока из периода након или током последње фазе БСК комплекса (сл. 44, 65). Ови подаци, можда, наговештавају извесне хронолошке и културне разлике унутар слоја који припада Коцофени-Костолац култури, али без апсолутних датума све остаје у домену претпоставки.

Анализом стилско-типолошких карактеристика керамике је, такође, уочено

да су веома ретко заступљене форме и орнаменти типични за костолачку културу (инкрустација, фурхенштих, шоље шиљатог дна и др.), али остаје нејасно да ли је реч о старијој фази Коцофени културе, када се још костолачки елементи нису појавили на овој територији, или је реч о регионалној варијанти Коцофени-Костолац културе, у којој доминирају елементи Коцофени културе.

Археозоолошком анализом утврђено је да су носиоци Коцофени културе на овом локалитету узгајали у највећем броју козе и овце, а затим говеда, а у најмањем проценту, свиње и коње.¹⁶ Исхрану су допуњавали риболовом, али и речним шкољкама које су користили и као примесу у производњи грнчарије.

***

Према свим расположивим подацима може се претпоставити да су градинско насеље на локалитету Мокрањске стене-каменолом и поткапина на локалитету Мокрањске стене-поткапина били приближно истовремени и у старијем и у развијеном енеолиту.

За прецизнију хронолошку детерминацију старијег енеолита на овим локалитетима, у недостатку апсолутних датума неопходно је ослонити се на стилско-типолошке карактеристике керамике, као и на стратиграфију оба локалитета, мада ни ти подаци нису били од велике помоћи, јер се готово сви елементи, као што су зделе увученог обода, амфоре и пехари са дршкама у равни са ободом, затим зделе задебљаног обода и зделе конкавно профилисаног обода, који су евидентирани на ова два локалитета јављају у свим фазама

¹⁶ Видети текст о резултатима археозоолошке анализе у овом зборнику.

¹⁵ Nikolova 1999, 131, fig. 7.8.1/3-5.

БСК комплекса, односно појединих култура у оквиру тог комплекса. Тако, ови елементи могу се уочити у свим фазама (I-IV) Салкуца културе,¹⁷ као и на готово свим локалитетима у оквиру БСК комплекса, како у Олтенији, тако и у Тимочкој Крајини,¹⁸ Поморављу,¹⁹ Пелагонији,²⁰ и у северозападној Бугарској.²¹ Недавна истраживања на делу источног платоа на локалитету Бубањ показала су да се сличне форме континуирано понављају, како у јамама укопаним у здравицу, које су најстарије целине културе Бубањ-Хум I на овом делу локалитета, тако и кроз цео културни слој ове културе, који на неким местима достиже дебљину и до 1 m.²²

Ипак, неке форме из поткапине, као што је неколико биконичних здела чији је обод украшен косим канелурама, нађених при дну Коцофени-Костолац слоја и у слоју БСК комплекса, затим утиснути орнаменти у виду тзв. гусенице подсећају на керамику Галатин културе, односно Чернавода I културе. Ове појаве се сматрају млађим од БСК комплекса, а старијим од Коцофени културе, а апсолутним датумима су опредељене у прву четвртину IV миленијума пре н.е.²³ С обзиром да приликом истраживања поткапине

¹⁷ Berciu 1961, fig. 89, 96, 101, 125, 142.

¹⁸ Булатовић et al. 2013, Т. XXXVI, XXXVIII, LXXV, LXXX, LXXXIX; Капуран, Булатовић, Јовановић 2014, Т. I, VI, VII, XLIII-XLVI, LXXV-LXXXI; Лазих, Сладић 1997, Т. I-IV.

¹⁹ Сталио 1972, Т. VIII, XIII; Гарашанин, Ђурић 1983, кат. бр. 15, 39-47, 86, 87, 90; Булатовић, Јовић 2010, Т. XVII-XIX/39; Булатовић 2007, Т. XXIV, XL-VIII, LXXV.

²⁰ Симоска et al. 1976, Т. III/1, IV/4, 8, VIII/1, 7, IX/1, 7, 8; Гарашанин, Симоска 1976, Сл. 1, 4, 16, 20, 21, 29.

²¹ Ганецовски 2003, 13-47; Георгиева 2012.

²² Истраживања на локалитету Бубањ обавили су Археолошки институт из Београда и Народни музеј у Нишу, у периоду 2008-2014. године. Монографија о резултатима истраживања је у припреми.

²³ Vojadžiev 1998, 355-356.

у стратиграфији није констатован хијатус између слојева Коцофени-Костолац културе и БСК комплекса, намеће се питање да ли се Коцофени-Костолац култура настављала на БСК комплекс, и да ли је могуће да није било хронолошке празнине између њих. То би, онда, значило да се БСК комплекс на овим просторима задржао знатно дуже него у северозападној Бугарској или у Олтенији, где су се већ почетком IV миленијума појавиле нове културне манифестације (Галатин, Салкуца IV), чији су се стилско-типолошки елементи на керамици знатно разликовали од оних из БСК комплекса.²⁴ Ову претпоставку потврђују налази са истраживања Велике хумске чуке 2009. године, где је у групи керамике поред поднице пећи заједно евидентирана керамика са стилско-типолошким карактеристикама БСК комплекса и керамика са елементима млађих културних манифестација, као што су Чернавода I и Салкуца IV.²⁵

Керамика Коцофени-Костолац културе са оба локалитета на потесу Мокрањске стене карактеристична је за ову културну манифестацију, с тим што треба нагласити да су елементи костолачке културе веома малобројни и своде се на имитације фурхенштих орнамента (дебље урезане линије местимично проширене, сл. 56), и организацију мотива на појединим фрагментима посуда (сл. 67). Тај податак, међутим, пре указује да је ова керамика последица културних утицаја са запада, него резултат интензивног мешања ових култура, које је, иначе, забележено на многим локалитетима развијеног, односно

²⁴ За разлику од стратиграфије у поткапини, у пећини Хоцилор (Hočilor) у Олтенији између слојева култура Салкуца IV и Коцофени констатован је хијатус (Roman 1976, 59).

²⁵ Булатовић, Милановић, у штампи.

позног енеолита у источној Србији, што је и довело до потребе увођења нове културе - Коцофени-Костолац.²⁶ Слична ситуација је забележена и у Олтенији, на матичној територији Коцофени културе, где се од њене II фазе јављају и елементи карактеристични за костолачку културу.²⁷

Насеља старијег енеолита на Мокрањским стенама не одударају од топографског обрасца насеља из овог периода у окружењу. Градинска насеља позиционирана на топографски најпогодним местима за одбрану, као што је „Каменолом“ регистрована су у непосредном окружењу, у Смедовцу, Ковилову и Капу Ђајулуји.²⁸ Исто тако, пећинска насеља позната су, како из окружења (Злотска пећина), тако и из удаљенијих регија (Деветашка пећина, Хоцилор пећина, Магура, Романешти).²⁹ И у време носилаца Коцофени-Костолац културе градинска насеља су веома заступљена на овим просторима, а проценат коришћења пећина се знатно увећава у односу на претходни период.³⁰

И архитектура кућа из старијег енеолита, на основу малобројних остатака са „Каменолома“ у виду профилисаног лепа и подница од набијене земље, одговара типу стамбених објеката коришћених на при-

ближно истовременим насељима на Шкодрином пољу, или на Бубњу.³¹ Није у потпуности јасан, међутим, међусобни хронолошки однос ових локалитета у старијем енеолиту, односно да ли је градинско насеље на „Каменолому“ истовремено са „Поткапином“, или је, на шта указују млађи елементи на керамици БСК комплекса, поткапина нешто млађа.³²

Што се тиче позног енеолита, према стилско-типолошким одликама керамике насеља на „Каменолому“ и „Поткапини“ су приближно истовремена и, према малобројним постојећим апсолутним датумима за Коцофени-Костолац културу могла би се грубо одредити у другу половину IV миленијума пре н.е.³³ Важан је податак да су становници поткапине у време Коцофени-Костолац културе у много већем броју користили овце и козе него крупну стоку, што се подудара са увреженим мишљењем да је привреда носилаца ове културе била углавном номадско-сточарског карактера.

Гео-стратешки положај ове локације био је, очито, значајан кроз целу праисторију, јер су оба насеља била настањена и касније, у млађим периодима праисторије, о чему ће бити више речи у другим радовима у овом зборнику.

26 Tasić 1979, 117; Николић 1997, 205; Капуран, Булатовић 2012, 72-73, нап. 45.

27 Roman 1976, 100-101, Pl. 78/1, 79/1110/3, 9.

28 Булатовић, Капуран, Јањић 2013, 27.

29 Tasić 1995, 29.

30 Kapuran, Bulatović, Milanović, у штампи.

31 Лазић, Сладић 1997, 211, Сл. 1; Гарашанин, Ђурић 1983, 11, Сл. 3.

32 Могућност да је живот у старијем енеолиту у поткапини трајао дужи временски период се искључује због веома танког културног слоја (пл. 2).

33 Капуран, Булатовић 2012, 76-77.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Berciu 1961 – D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București 1961.

Bojadžiev 1998 – J. Bojadžiev, Radiocarbon Dating From Southeastern Europe, in M. Stefanovich, H. Todorova, H. Hauptmann (eds.) *J. Harvey Gaul in Memoriam*, Sofia 1998, 349-370.

Булатовић 2007 – А. Булатовић, *Врање, културна стратиграфија праисторијских налазишта у Врањској регији*, Београд-Врање 2007.

Булатовић, Јовић 2010 – А. Булатовић, С. Јовић, *Лесковац, културна стратиграфија праисторијских налазишта у Лесковачкој регији*, Београд-Лесковац 2010.

Булатовић, Капуран, Јањић 2013 – А. Булатовић, А. Капуран, Г. Јањић, *Неготин, културна стратиграфија праисторијских локалитета у Неготинској Крајини*, Београд-Неготин 2013.

Булатовић, Милановић, у штампи – А. Булатовић, Д. Милановић, Велика Хумска Чука, истраживања 2009. године - прилог проучавању стратиграфије енеолита и бронзаног доба у југоисточној Србији, *Гласник САД* 30.

Catalin 2015 – N. P. Catalin, *Cultura Salcuța în Oltenia*, Editura SCITECH, Craiova 2015.

Чангова 1981 – И. Чангова (ур.), *Праисторически селишта (V-II хил. пр. н.е.), Перник, том I, Поселищен живот на хълма Кракра*, София 1981, 11–51.

Гарашанин, Ђурић 1983 – М. Гарашанин, Н. Ђурић, *Бубањ и Велика Хумска Чука*, каталог изложбе, Народни музеј, Ниш 1983.

Гарашанин, Симоска 1976 – М. Гарашанин, Д. Симоска, *Контролни ископувања*

на Шуплевец и некои проблеми на групата Шуплевец-Бакарно гумно, *Macedoniae Acta Archaeologica* 2, Прилеп 1976, 9-41.

Ганецовски 2003 – Г. Ганецовски, Керамика от късноенеолитното селище Багачина край Сталийска махала, Монтанско. *Известия на музеите в Северозападна България*, Том 29. Враца 2003, 13-50.

Георгиева 1987 – П. Георгиева, Материали от претходния период между каменномедната и бронзовата епоха от Северна България, *Археология*, кн. 1, София 1987, 1-15.

Георгиева 2012 – П. Георгиева, *Керамиката на култура Криводол-Съкуца*, Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, София 2012.

Janković, Janković 1973 – Ђ. Janković, M. Janković, *Rekognosciranja u okolini Negotina*, *Arheološki pregled* 15, Beograd 1973, 161-167.

Капуран, Булатовић 2012 – А. Капуран, А. Булатовић, *Културна група Коцофени-Костолац на територији источне Србије*, *Старинар* н.с. LXII, Београд 2012, 63-94.

Капуран, Булатовић, Јањић 2014 – А. Капуран, А., Булатовић, Г. Јањић, *Мокрањске стене, резултати истраживања из 2011. и 2012. године*, *Гласник Српског археолошког друштва* 29, Београд 2014, 85-100.

Капуран, Булатовић, Јовановић 2014 – А. Капуран, А. Булатовић, И. Јовановић, *Бор и Мајданек, културна стратиграфија праисторијских локалитета између Ђердана и Црног Тимока*, Београд-Бор 2014.

Kapuran, Bulatović, Milanović у штампи – А. Kapuran, A. Bulatović, D. Milanović, *Settlement pattern changes through Central*

Balkan Copper Age, in *Communities in transition – the Circum-Aegean Later Neolithic Stages*, Proceedings of International Conference at the Athens Museum and the Danish Institute at Athens, June 7th to 9th 2013, Athens.

Лазих, Сладић 1997 – М. Лазих, М. Сладић, Енеолитско насеље у Шкодрино пољу код Књажевца, у М. Лазих (ур.) *Археологија Источне Србије*, Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета, Београд 1997, 211-224.

Николић 1997 – Д. Николић, Енеолитска насеља у околини Мајданпека, у ур. М. Лазих (ур.) *Археологија Источне Србије*, Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета, Београд 1997, 197-210.

Nikolova 1999 – L. Nikolova, *The Balkans in Later Prehistory, Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millenia BC)*, BAR International Series 791, Archaeopress, Oxford 1999.

Roman 1976 – P. Roman, *Cultura Cotofeni*. Academiei Republicii socialiste Romania. Bucuresti 1976.

Симоска, Китаноски, Тодоровић 1976 – Д. Симоска, Б. Китаноски, Ј. Тодоровић, Населбата Црнобуки и проблемот на истоимената култура во светлината на новите археолошки истражувања, *Macedoniae Acta Archaeologica 2*, Прилеп 1976, 43-84.

Сретенковић 1984 – М. Сретенковић, Мокрањске стене, вишеслојно насеље, *Бердa-пске свеске II*, Београд 1984, 221-227.

Сталио 1972 – Б. Сталио, *Градац, праисторијско насеље*, Народни музеј, Београд 1972.

Tasić 1979 – N. Tasić, Coțofeni kultura, u A. Benac (ur.) *Praistorija jugoslovenskih zemalja III*, Sarajevo 1979, 115-128.

Tasić 1995 – N. Tasić, *Eneolithic cultures of Central and West Balkans*, Beograd 1995.

Todorova 1990 – H. Todorova, Ein mitteläneolithisches Haus aus Poduene (Sofia) aus der Vinča D2 Zeit. In Srejović, D. and Tasić, N. (eds.), *Vinča and its World*, Belgrade 1990, 155-165.

Voinea 2005 – M. V. Voinea, *Ceramica complexului cultural Gumelnița – Karanovo VI, Fazele A1 și A2*, Muzeul de Istorie și Arheologie, Constanța 2005.

Summary: A. Bulatović, Institute of Archaeology, Belgrade

МОКРАЊСКЕ СТЕНЕ IN ENEOLITHIC

The paper deals with the complex of settlements dated to the early and developed Eneolithic Age located on sites of Mokranjske Stene – Potkapina and Mokranjske Stene – Kamenolom, near Negotin in eastern Serbia. The complex consists of a larger hillfort and a smaller hillfort with a cavelet. The settlements are around 150 m away from one another, and they are separated by a small fissure with a stream that flows through it. The site Mokranjske Stene – Kamenolom was identified during survey in the early 70s of last century, and excavation of probes was undertaken in 1976 and in 1980.

Stylistic and typological properties of pottery indicate that the site was inhabited from the Middle Neolithic to the Iron Age. However, by far the most numerous remnants originate from the early Eneolithic Age, or Bubanj – Sălcuta – Krivodol cultural complex (hemispherical and conical bowls with inverted, thickened or twist and a concave rims – Fig. 1, 4–6, 12–18; broad cups and biconical forms of pottery – Fig. 9, 11, 19, 22, 23, 24; amphorae and small amphorae with cylindrical necks, two handles that start from the jars rims – Fig. 25, 27; cups with two handles flush with the rims – Fig. 20, 21, etc.). Remains of dwellings, floor and walls made of

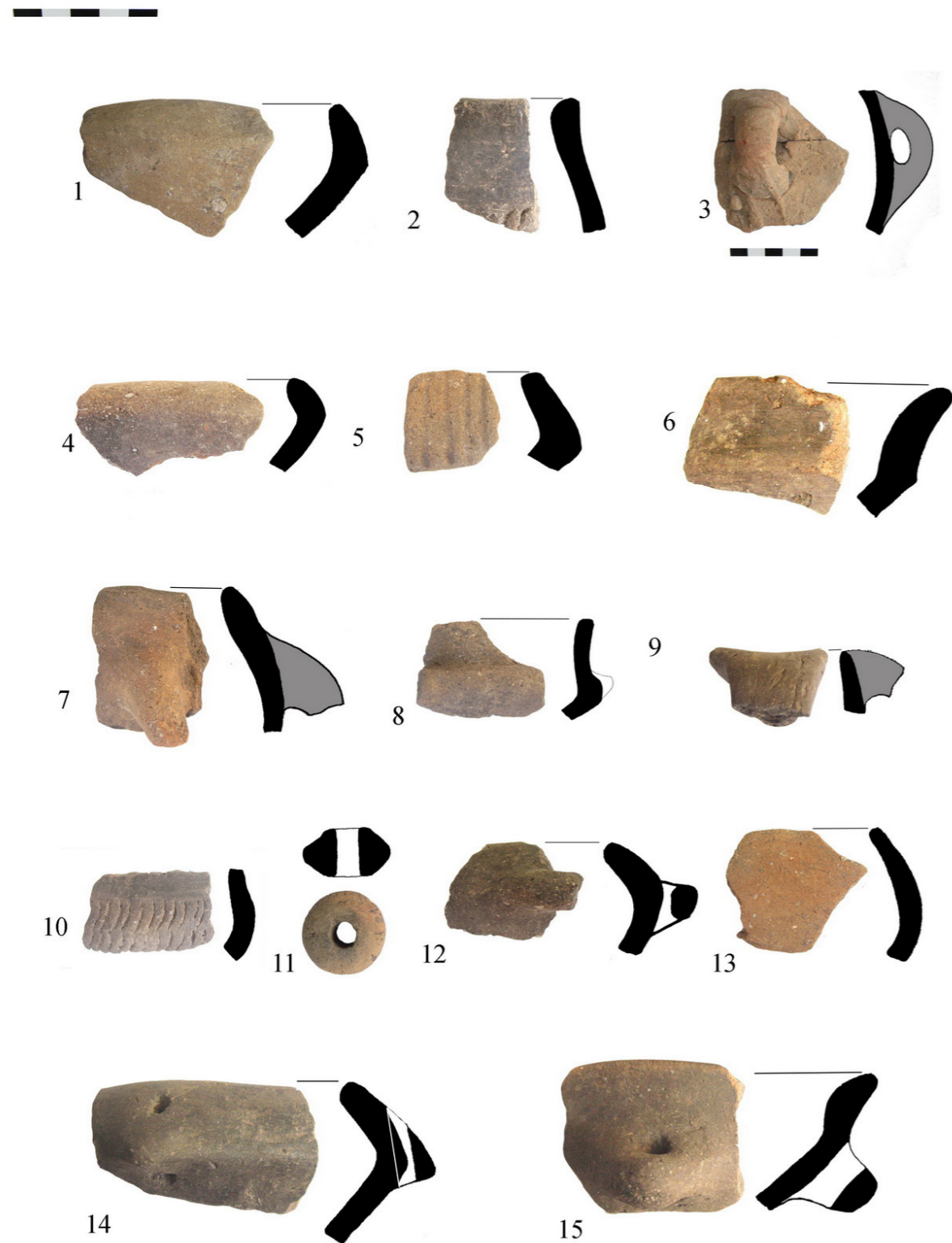
wattle and daub are also noted in addition to mentioned artifacts.

Surface of some 28 m² was excavated in the cavelet at Mokranjske Stene – Potkapina in the period 2011–2013, and intact layers of older and developed Eneolithic Age were noted. From the older layer of Eneolithic came almost identical pottery as from the “Kamenolom” (Fig. 40–48), except that here occurred some forms that could be younger (Fig. 44, 65), or forms that might point to contacts with the carriers of the Galatin culture and the Cernavodă I culture.

Stylistic and typological characteristics of pottery dated in developed Eneolithic Age are identical at both sites, and are defined by ovoid amphorae with long funnel – shaped or cylindrical necks (Fig. 50, 51, 53, 54, 56-60, 64-66), deep hemispherical bowls (Fig. 61, 63), jugs with a strap handle flush with the flanges (Fig. 49), biconical bowls with funnel – shaped necks (Fig. 52), a biconical cup (Fig. 62), and spherical vessels with conical necks (Fig. 55).

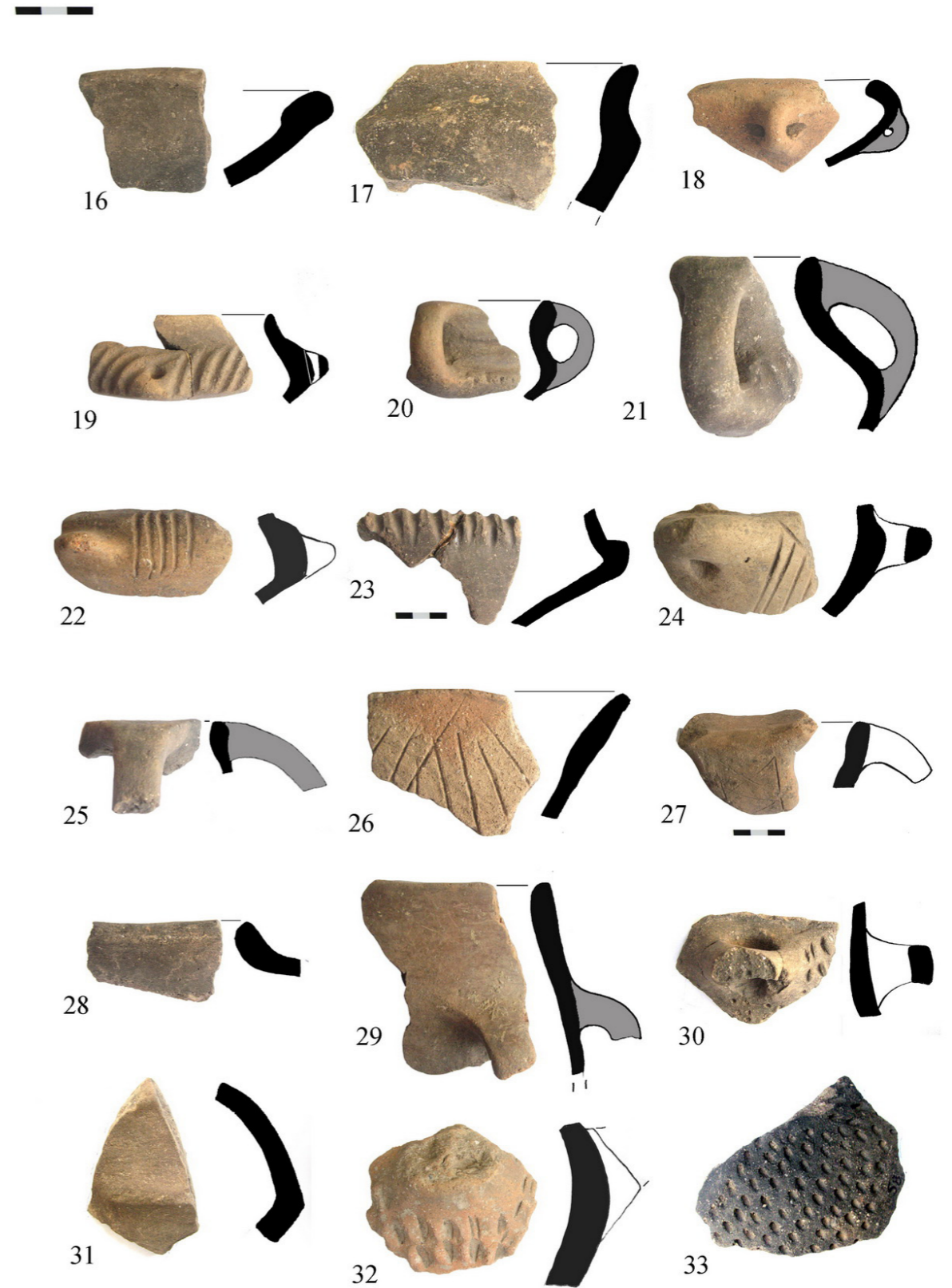
Judging by the analogies with pottery found in the surrounding area, finds at the site belong to Coțofeni – Kostolac culture, with dominant presence of Coțofeni culture elements, while the elements of the Kostolac culture are sporadic.

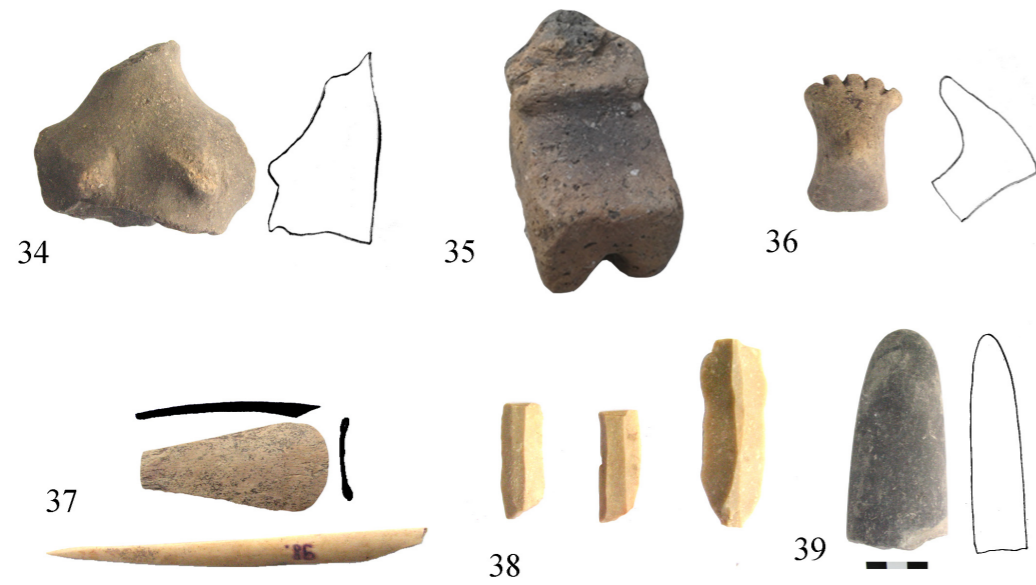
Мокрањске стене-каменолом. 1-3 око огњишта; 4-7 на стени; 8-11 из слоја;
12 из поднице; 13-15 испод поднице.

Mokranjske stene-kamenolom. 1-3 around the hearth; 4-7 on the wall; 8-11 from the layer;
12 from the floor; 13-15 under the floor.

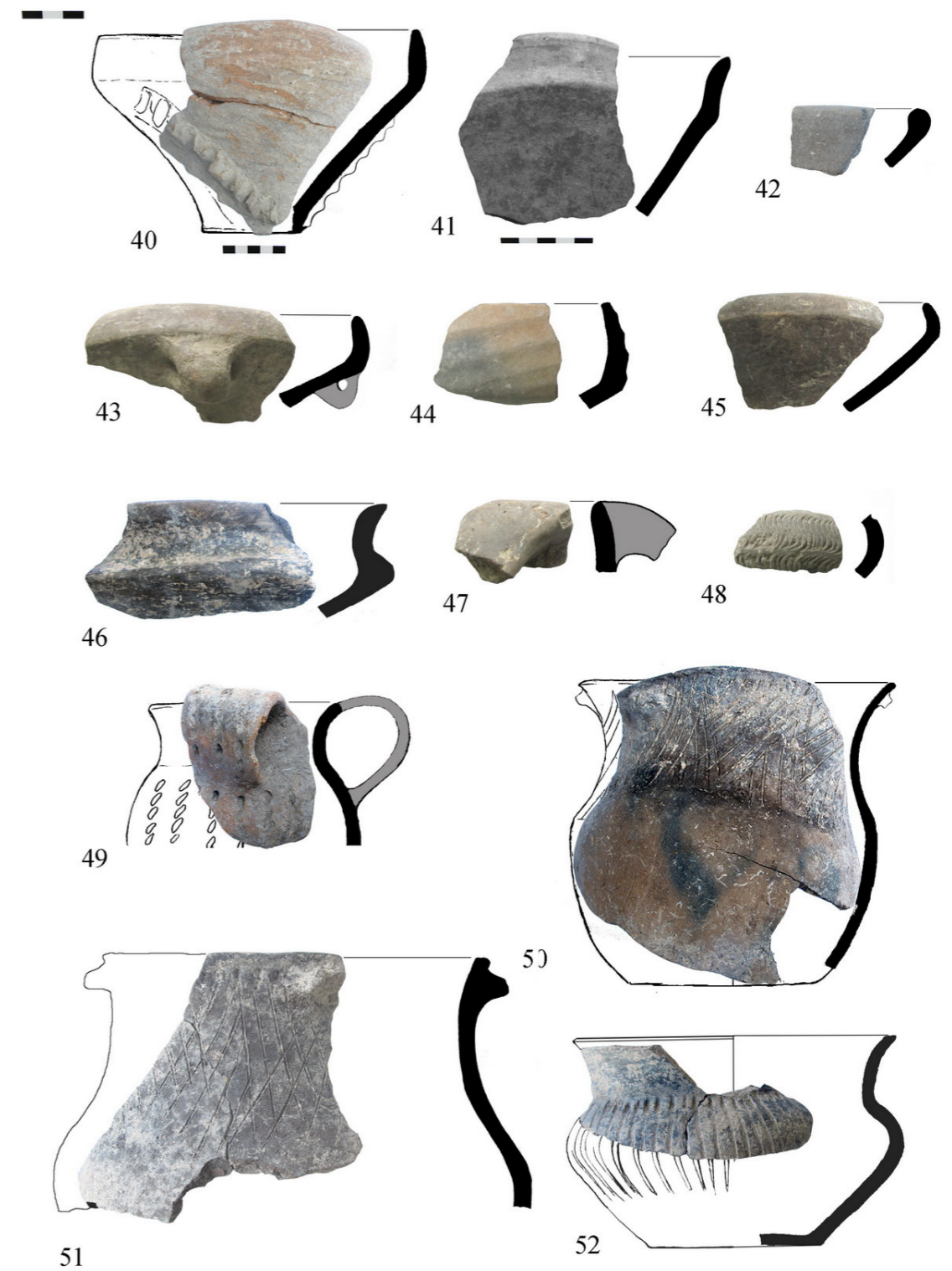

Мокрањске стене-каменолом. Испод пода 16-33.
Mokranjske stene-kamenolom. Under the floor 16-33.

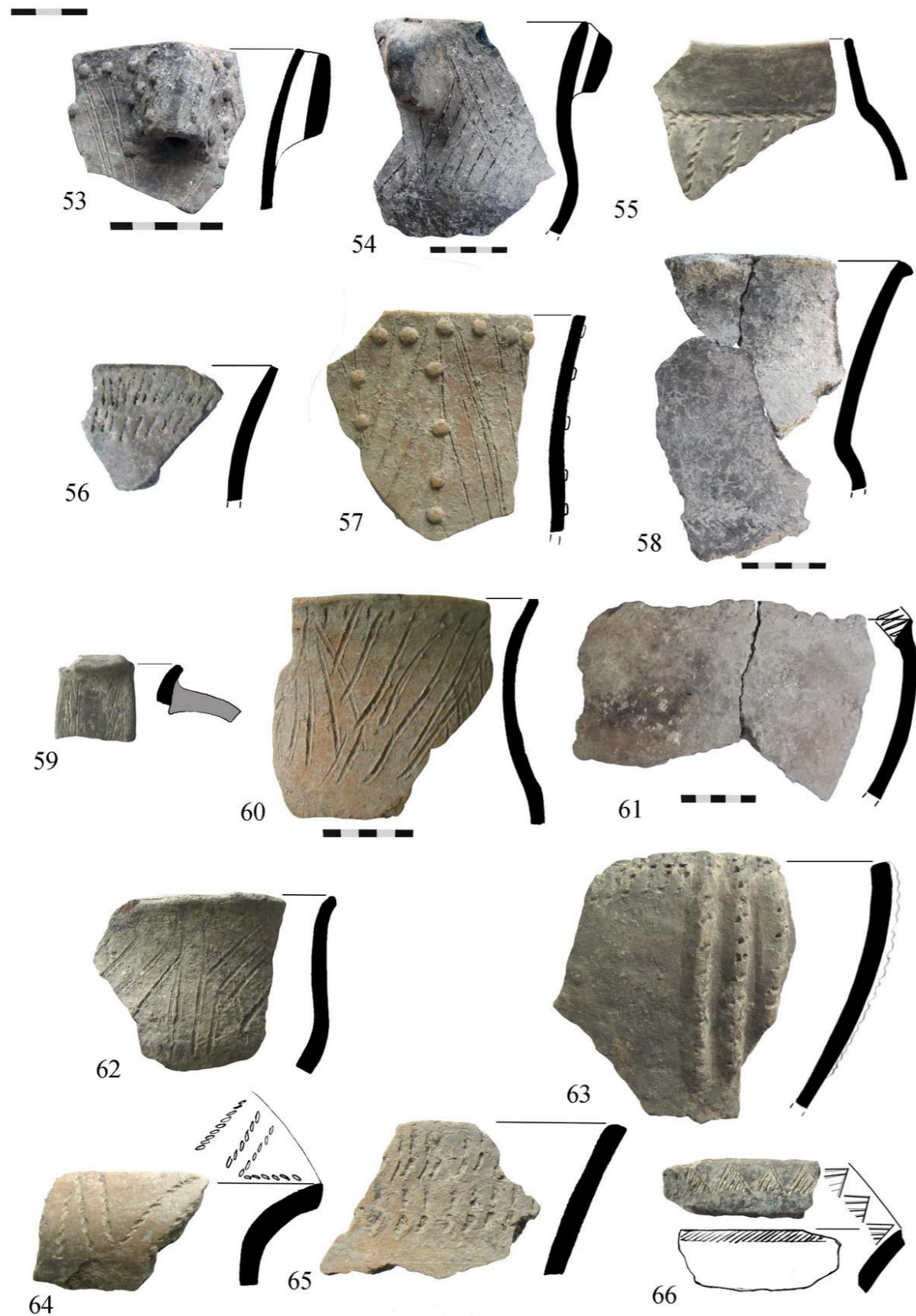

Мокрањске стене-каменолом. Испод пода 34-39.
Mokranjske stene-kamenolom. Under the floor 34-39.

40, 42, 45-48 слој жуте земље изнад стене; 41, 43 св. мрка, део непосредно изнад жуте; 44, 49-52 слој св. мрке земље.
40, 42, 45-58 layer of yellow soil above the rock; 41, 43 light brown, a part immediate above the yellow; 44, 49-52 layer of light brown soil

53-66 слој св. мрке
53-66 layer of light brown

67-72 слој св. мрке земље; 73-77 слој жуте земље изнад стене
67-72 layer of light brown soil; 73-77 layer of yellow soil above the rocks

ЈЕЛЕНА БУЛАТОВИЋ, Филозофски факултет (Лабораторија за биоархеологију) Београд
СТЕФАН МИЛОШЕВИЋ, Филозофски факултет (Лабораторија за биоархеологију) Београд

ЖИВОТИЊСКИ ОСТАЦИ ИЗ ПОТКАПИНЕ МОКРАЊСКЕ СТЕНЕ

Апстракт: Током археолошког рекогносцирања и систематских ископавања на налазишту Мокрањске стене, пронађени су животињски остаци у испуни гроба из касног гвозденог доба, као и у слојевима из касног енеолита. Фаунални узорак из касног гвозденог доба веома је мали, док је на основу узорка из касног енеолита било могуће добити основне информације о уделу различитих врста домаћих и дивљих животиња у економији исхране, као и о начинима њиховог коришћења. Иако током археолошких ископавања нису откривене структуре које карактеришу насеља, природа фауналног узорка из касног енеолита је таква да јасно указује на његов насеобински карактер. У односу на друга истодобна налазишта из региона, економија исхране на Мокрањским стенама је најсличнија налазишту Бубањ, које припада истом културном кругу. Узгајање овикаприна (овце и козе) представљало је окосницу економије, заједно са гајењем говеда и свиња, док је лов имао споредну улогу.

Кључне речи: животињски остаци, економија исхране, касни енеолит, касно гвоздено доба, Мокрањске стене.

УВОД

У овом раду представићемо резултате анализе археозоолошког материјала са налазишта Мокрањске стене у близини Неготина, у источној Србији.¹ Животињски остаци

¹ Аутори се овом приликом захваљују колеги Г. Јањићу на указаном гостопримству током њиховог боравка у Музеју Крајине у Неготину. Такође, захвални су и колеги А. Капурану из Археолошког института у Београду, на позиву и дозволи да обраде и објаве археозоолошки материјал са налазишта Мокрањске стене.

потичу са археолошких рекогносцирања 2011. године, и систематских ископавања 2012. и 2013. године, а сакупљани су ручно и просејавањем на сити промера 4 mm. С обзиром да је у горњим слојевима документовано мешање рановизантијског и праисторијског материјала, животињски остаци пронађени у њима изостављени су из анализе, односно обрађени су само они остаци који потичу из сигурних, страти-

графски јасно дефинисаних контекста, у којима није било мешања материјала из различитих периода. Мања количина животињских остатака прикупљења је приликом ископавања гроба из касног гвозденог доба, док највише остатака потиче из касног енеолита, односно из слојева Костолац-Коцофени културног хоризонта.² Прелиминарна анализа животињских остатака изведена је на материјалу сакупљеном током археолошких рекогносцирања 2011. године.³ Међутим, за потребе овог рада, превасходно због усклађивања методологије обраде, они су

поново анализирани заједно са преосталим, претходно необрађеним археозоолошким материјалом (из кампања 2012-2013. године), у Музеју Крајине у Неготину, током августа 2015. године. Циљ овог рада, поред приказа заступљених врста, је да се приближимо пре свега економији исхране и коришћења животиња током касног енеолита на Мокрањским стенама, али и да резултате упоредимо са резултатима археозоолошке анализе неких касноенеолитских налазишта из региона како би их сместили у регионални контекст.

МЕТОДЕ

Током археозоолошке анализе, у Ексел бази података бележене су следеће информације за сваки појединачно инвентарисани примерак: таксон, елемент, део елемента, симетрија, срастање епифиза, ницање/трошење зуба, пол, излагање ватри, трагови глодања, касапљења, обраде, патолошке промене и метрички подаци. Инвентарисани су цели примерци, дуге кости са очуваном епифизама, као и дуге кости без епифиза уколико је било очувано више од половине пречника дијафизе, вилице, изоловани зуби, лопатице, карлице, прва два вратна пршљена (атлас и аксис), кратке кости, примерци са траговима касапљења и патолошким променама. Неинвентарисани примерци груписани су и бројани на основу величине сисара од којих потичу, као и њиховог дела скелета. Крупни сисари

представљени су животињама величине говечета, јелена и дивље свиње, средње крупни животињама величине свиње, овце, козе, срндаћа и пса, а ситни величине дабра и лисице.

Таксономска идентификација рађена је на основу објављених морфолошких критеријума.⁴ Идентификација дивље и домаће свиње проверена је и на основу метричких података, међутим, и поред тога за неке примерке није било могуће установити да ли припадају дивљој или домаћој врсти, због чега су остављени у категорији *Sus* sp. Мерење примерака вршено је према А. Дриш.⁵ Број одређених примерака (енг. *Number of Identified Specimens*, NISP) коришћен је као основни параметар квантификације.

4 Boessneck et al. 1964; Boessneck 1969; Halstead et al. 2002; Payne 1985; Prummel 1988; Prummel, Frish 1986; Schmid 1972, Zeder, Lapham 2010; Zeder, Pilaar 2010.
5 Driesch 1976.

2 Kapuran, Milošević 2013, 21.

3 *Ibid.*

Подаци о старости економски најзначајнијих домаћих животиња на налазишту – овикаприна, говечета и свиње, добијени су на основу ницања и трошења зуба, као и на основу степена срастања епифиза посткранијалног скелета. Код овикаприна ницање/трошење зуба бележено је према системима Пејна⁶ и Грант⁷, док је за говече и свињу бележено само према Грант. Када су у питању подаци о степену срастања епифиза посткранијалног скелета, за овикаприне су примењене фазе срастања према Зедер⁸, док су за говече и свињу, кости груписане по фазама срастања по шеми из Риц и Винг⁹ на основу предложеног времена срастања епифиза према Силвер.¹⁰ Пол код свиња одређиван је на основу морфологије очњака.¹¹

Препознавање и категоризација тафономских трагова на костима вршена је

на основу студија Бинфорда¹² за трагове касапљења, Виле и Маију¹³ за преломе костију, Сала и др.¹⁴ за трагове зуба и Стинер и др.¹⁵ за изгореле примерке. Трагови распадања и гажења нису уочени на археозоолошком материјалу. Скелетни профили економски најзначајнијих врста израђени су на основу најмањег броја елемената (енг. *Minimum Number of Elements*, MNE). Најмањи број елемената за дуге кости ослања се подједнако на делове епифиза и дијафиза одређених врста без обзира на симетрију, док је за заступљеност лобање и вилице деноминатор број најзаступљенијег зуба у горњој односно доњој вилици узевши у обзир и њихову симетрију. Заступљеност пршљенова и ребара извесно је нижа од очекиване јер најчешће није могуће одредити њихову припадност одређеној врсти, већ само величини животиње.

РЕЛАТИВНА ЗАСТУПЉЕНОСТ ТАКСОНА

Током археолошких ископавања на налазишту Мокрањске стене укупно је прикупљено 1335 остатака сисара, риба, птица, гмизаваца и мекушаца (табела 1).

Узорак из касног гвозденог доба састоји се од укупно 191 примерка, од чега је 42 (22% узорка) одређено до нивоа рода или врсте. Од укупног броја примерака (1146) који чине узорак из касног енеолита, до нивоа рода или врсте одређено је 293 (25.6% узорка).

Узорак из касног гвозденог доба веома је мали, и у њему су присутни остаци домаће свиње, домаћег говечета, овикаприна, пса, јелена, дивље свиње и срне. Такође, откривени су и остаци кокошке, корњаче и речних шкољки из рода *Unio*.

У касном енеолиту најбројнији су остаци овикаприна (овце и козе)¹⁶ са 33.2%. На другом месту по бројности остатака налази

12 Binford 1981, 133, 141.

13 Villa, Mahieu 1991.

14 Sala et al. 2014.

15 Stiner et al. 1995.

16 У узорку су идентификовани остаци овце, док се ни за један примерак није могло рећи да потиче од козе, међутим, може се претпоставити да је и ова врста гајена у насељу, и да су њене кости остале “невидљиве/сакривене” у категорији *Ovis/Capra*.

6 Payne 1973.

7 Grant 1982.

8 Zeder 2006.

9 Reitz, Wing 2008.

10 Silver 1969.

11 Schmid 1972.

Хронолошко опредељење	Касно гвоздено доба		Касни енеолит	
	NISP	% NISP	NISP	% NISP
<i>Bos taurus</i>	9	25.0	65	28.4
<i>Sus domesticus</i>	11	30.6	40	17.5
<i>Sus scrofa</i>	1	2.8	6	2.6
<i>Sus sp.</i>			7	3.1
<i>Ovis aries</i>	1	2.8	9	3.9
<i>Ovis/Capra</i>	6	16.7	67	29.3
<i>Canis familiaris</i>	5	13.9	11	4.8
<i>Cervus elaphus</i>	2	5.6	13	5.7
<i>Capreolus capreolus</i>	1	2.8	9	3.9
<i>Castor fiber</i>			1	0.4
<i>Vulpes vulpes</i>			1	0.4
Сисари идентификовани	36	100	229	100
Крупни сисари	55		365	
Средње крупни сисари	94		469	
Сисари indet.			18	
Сисари неидентификовани	149		852	
Укупно сисари	185		1081	
<i>Gallus domesticus</i>	1			
<i>Fingilla montifringilla</i>			1	
Acipenseridae			1	
<i>Silurus glanis</i>			8	
<i>Testudo sp.</i>	2		22	
<i>Unio sp.</i>	3		33	
УКУПНО	191		1146	

Табела 1. Релативна заступљеност различитих таксона животиња на налазишту Мокрањске стене (NISP= Number of Identified Specimens, број одређених примерака)

се домаће говече са 28.4%, а затим следи домаћа свиња са 17.5%. Од домаћих врста идентификовани су још и остаци пса. Дивље животиње заступљене су са 13.5%. Најбројнија ловљена врста је јелен (5.7%), а затим следе срна и дивља свиња, док су дабар и лисица заступљени са по једним примерком. Од риба идентификовани су остаци сома (8 фрагмената) и једна кост

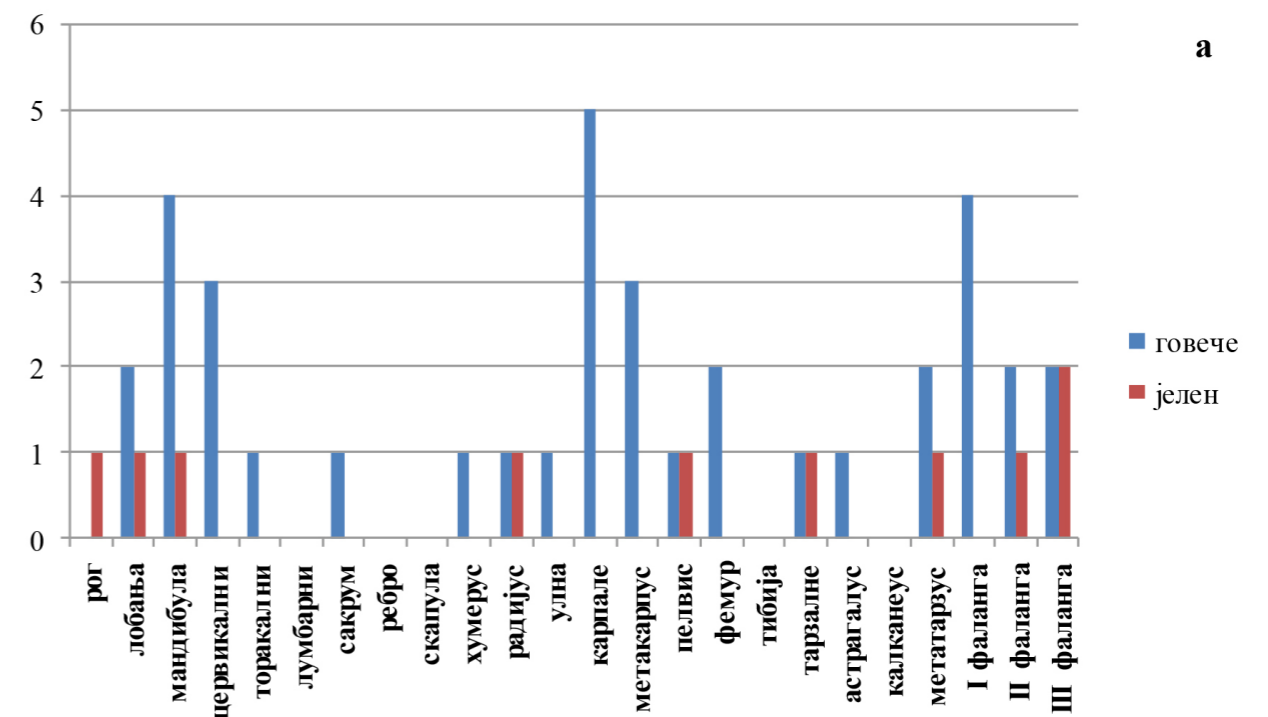
неодређене врсте из породице Acipenseridae¹⁷. Такође, у узорку су присутни још и остаци корњача, речних шкољки, као и једна кост северне зебе (*Fringilla montifringilla*).

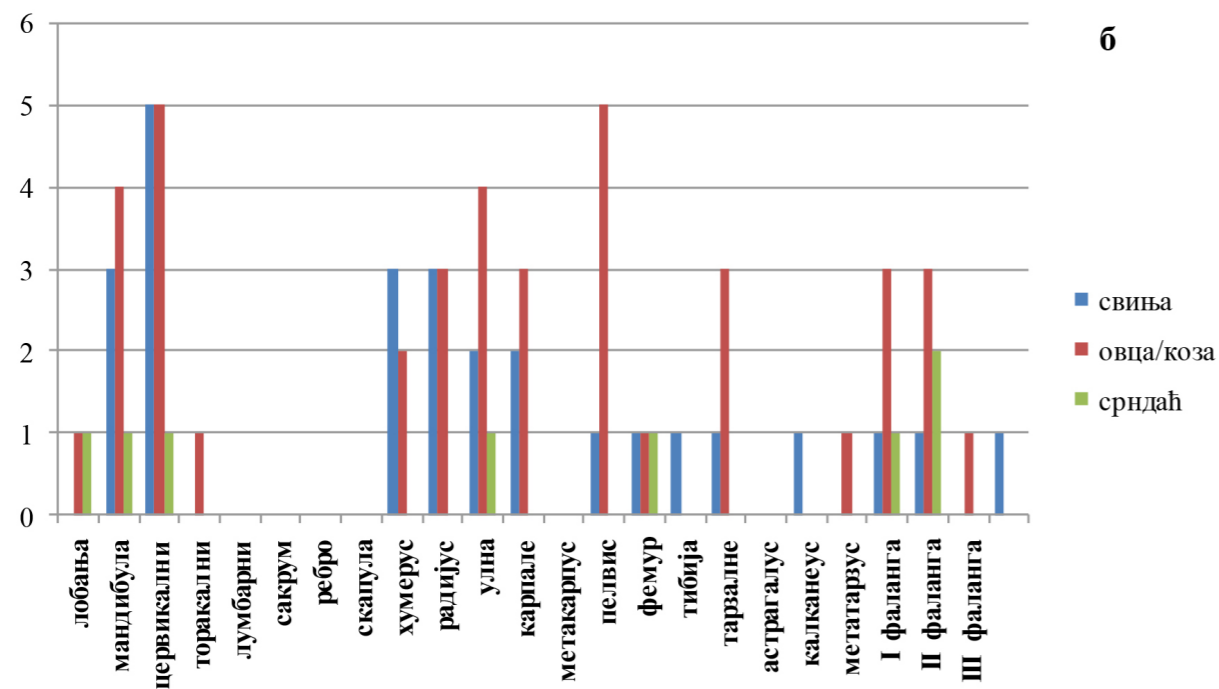
¹⁷ Идентификацију рибљих остатака урадила је колегиница Ивана Живаљевић из Лабораторије за биоархеологију, којој се овом приликом захваљујемо на помоћи.

СКЕЛЕТНИ ПРОФИЛИ И ТАФНОМИЈА АРХЕОЗООЛОШКОГ МАТЕРИЈАЛА

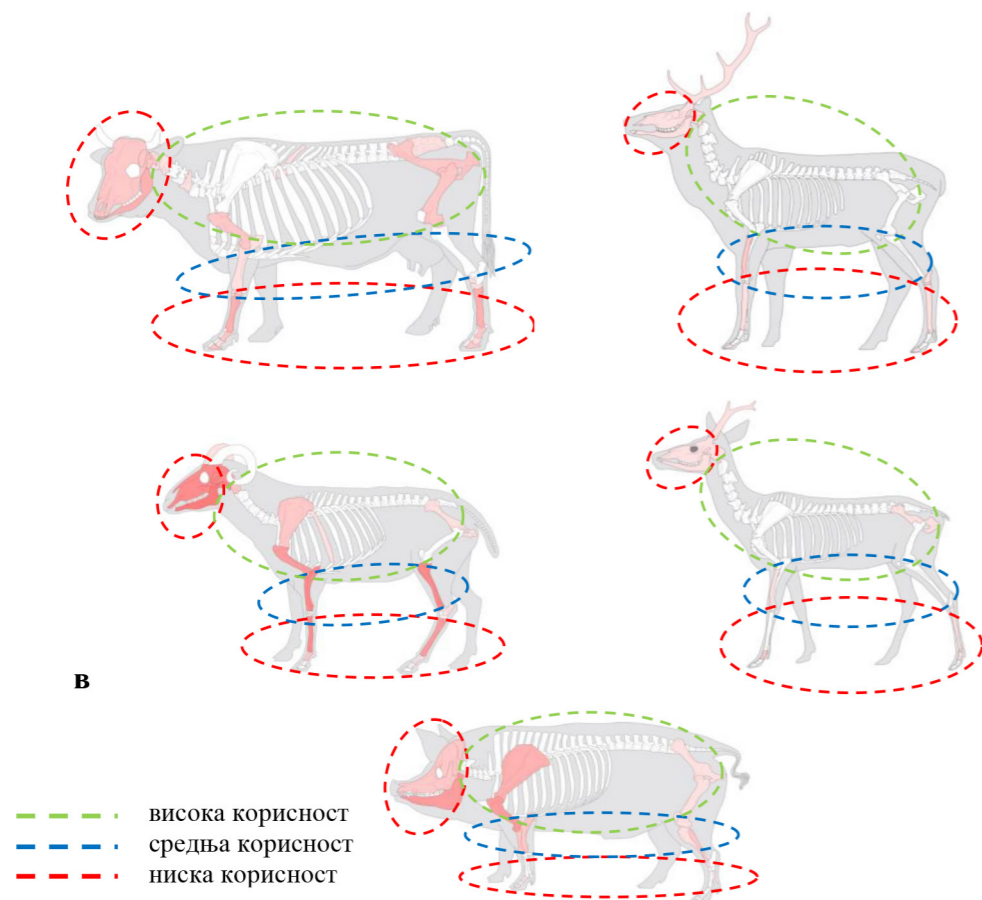
Број животињских остатака из касног гвозденог доба је исувише мали за израду скелетних профила. Врсте које броје довољно остатака за израду скелетних профила из касноенеолитских контекста су говече, свиња, овикаприни, јелен и срндаћ (слика 1а, б). У касном енеолиту, све домаће животиње – говече, свиња и овикаприни заступљени су елементима високе и средње енергетске корисности око којих се налази највише меса и који садрже највише коштане сржи, док се остаци дивљачи (јелена и срндаћа) састоје највише од елемената средње и ниске енергетске корисности (слика 1в). Тафномски трагови који се јављају на животињским костима су малобројни у хоризонту из касног гвозденог доба, док су релативно бројни у касноенеолитском. Број различитих трагова на касноенеолитском

материјалу приказан је на слици 2. Трагови черечења и филетирања подједнако су заступљени што указује да су у процесу касапљења ова два корака следила одређени редослед, односно да се читав поступак транширања животиња обављао на истом месту. Разбијање дугих костију ради вађења коштане сржи била је уобичајена пракса, будући да 16 од 76 (21%) дугих костију има трагове ударца. Број горелих примерака је релативно висок (13.5%), од чега је половина нагорела, а половина карбонизирана или калцификована. Трагови зуба пса јављају се на 10% материјала, неретко на истим примерцима на којима се јављају и трагови касапљења. Приказ распореда тафномских трагова човека и пса за најзаступљеније врсте у касноенеолитском хоризонту приказан је на слици 3.

б

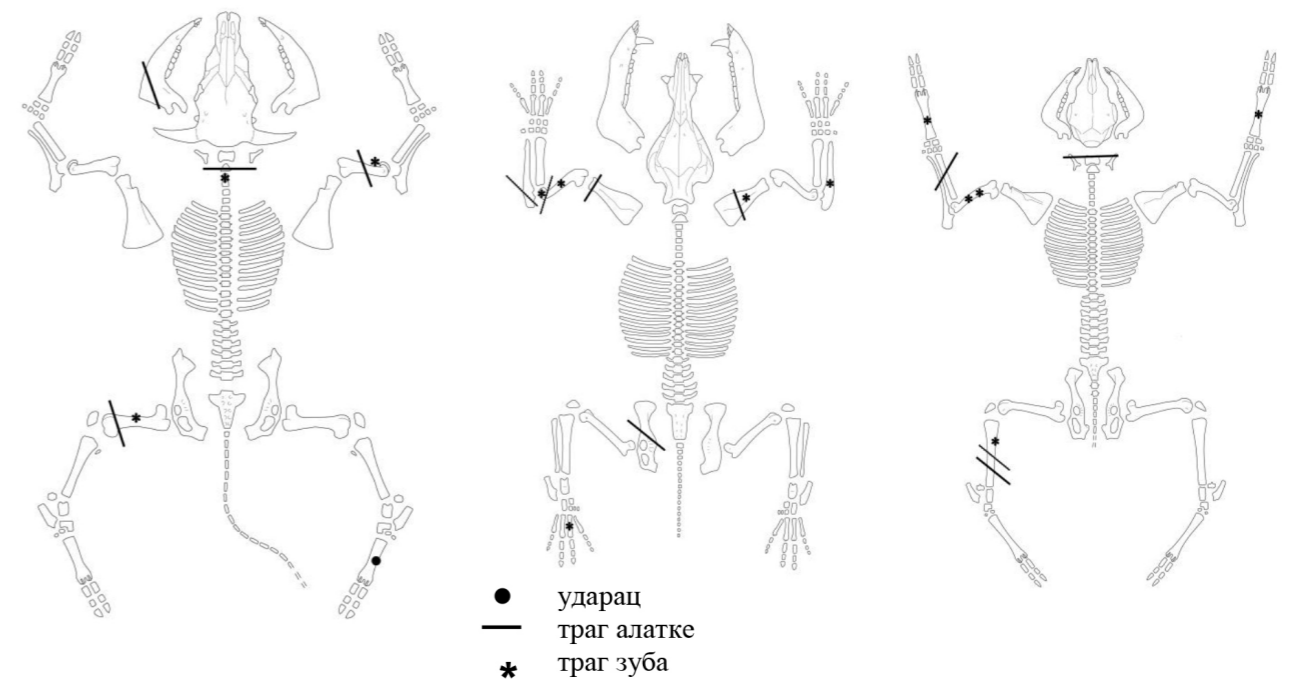
в

Слика 1. Присуство различитих елемената у каснонеолитском слоју код (а) крупних сисара (говече и јелен), (б) средње крупних сисара (овикаприни, свиња и срндаћ), груписаних (в) према деловима високе, средње и ниске енергетске корисности

NISP примерака са различитим тафономским траговима

Слика 2. Број примерака из каснонеолитског хоризонта који садржи наведене тафономске трагове

Слика 3. Распоред трагова касапљења и зуба пса по елементима код говечета (лево), домаће свиње (средина), и овикаприне (десно)

ТРАГОВИ ОБРАДЕ

Из касноенеолитског контекста потичу и једна обрађена кост и један перфориран зуб. Леви астрагалус овце, козе или срндаћа заравњен је на мезијалној и латералној страни абразијом, након чега је на проксималном мезијалном кондилу начињено шест засека кременом алатком тако да творе назубљену ивицу (слика 4а). Доњи леви, први, стални секутић домаће свиње перфориран је близу апекса корена бушењем са мезијалне и латералне стране (слика 4б), како би највероватније служио као привезак.

Слика 4. Модификовани животињски остаци из касноенеолитског хоризонта:
а – астрагалус овце/козе/срндаћа,
б – доњи леви, први, стални секутић свиње
(фотографија: А. Капуран)

ЕКСПЛОАТАЦИЈА ДОМАЊИХ ЖИВОТИЊА У КАСНОМ ЕНЕОЛИТУ

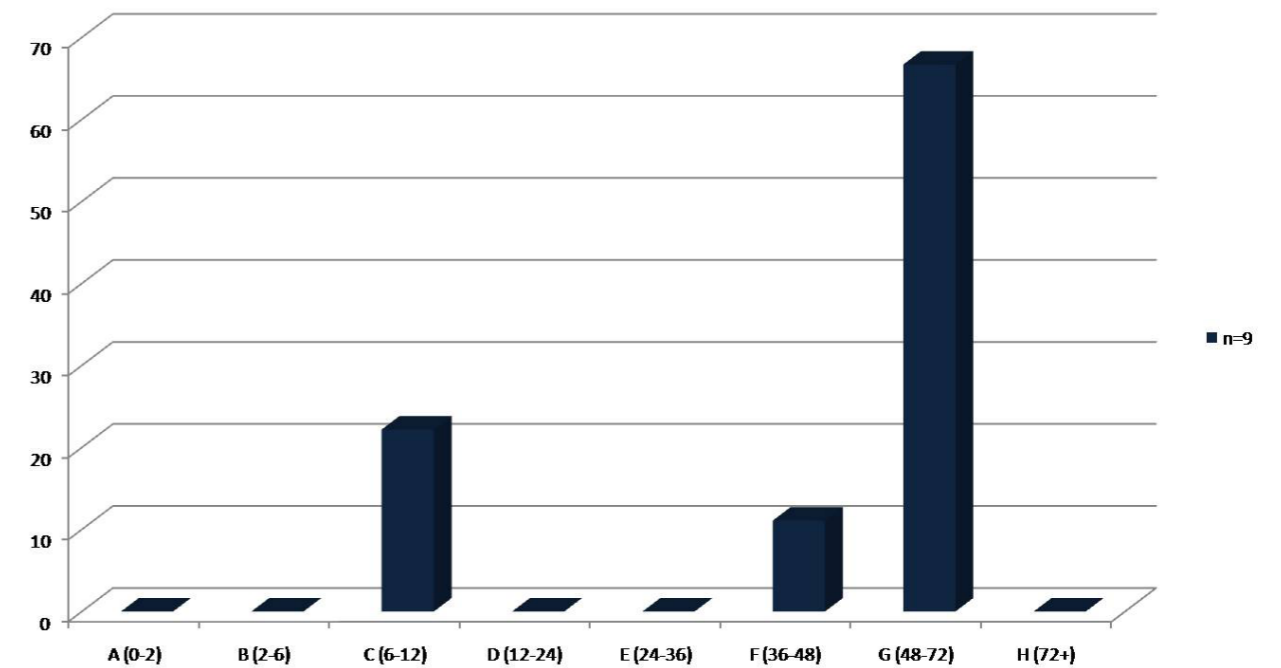
Подаци о старости домаћих животиња добијени на основу ницања и трошења зуба, као и на основу степена срастања епифиза посткранијалног скелета могу да укажу на који начин су домаће животиње коришћене, односно на то који је био примарни циљ њиховог узгајања.¹⁸ Подаци о старости на основу ницања и трошења зуба указују на обрасце смртности, односно на релативну старост животиње у тренутку њеног клања, док подаци о степену срастања епифиза омогућавају да се установи колики је проценат животиња преживео период

срастања епифиза у оквиру одређене старосне категорије.¹⁹

Када су у питању старосни профили економски најзначајнијих животиња (овикаприни, говече, свиња) на Мокрањским стенама, величина узорка представљала је главни проблем у њиховој изради. Без обзира што податке о старости треба прихватити са одређеном дозом резерве јер су засновани на веома малом узорку, добијене су информације које указују на одређене трендове коришћења, као и на разлике у узгајању различитих врста домаћих животиња.

¹⁸ Payne 1973.

¹⁹ Reitz, Wing 2008.

Слика 5. Профил смртности овикаприна на основу ницања и трошења зуба, А-Н Пејнови ступњеви трошења, време изражено у месецима, n – број примерака

Код овикаприна старост је установљена за четири доње вилице и пет изолованих, доњих трећих молара (слика 5).

Највећи проценат, око 66.7%, припадао је јединкама које су у тренутку клања биле старе између 4 и 6 година (Пејнов ступањ G), а затим јединкама старости између 6 и 12 месеци живота (Пејнов ступањ C), док је мали проценат јединки у тренутку клања био стар између 3 и 4 године. Крива преживљавања заснована на узорку од 18 костију овикаприна, такође указује на сличан тренд у њиховом узгајању. Наиме, само 20% овикаприна клано је у јувенилном добу (током првих 18 месеци живота), док је 80% било старије од 30 месеци.

Код домаћег говечета уочен је другачији тренд у коришћењу. Крива преживљавања

установљена је на основу степена срастања епифиза 18 костију посткранијалног скелета. Око 12% јединки заклано је током јувенилног периода (у првих 18 месеци живота). Највећи проценат закланих јединки, око 56%, био је субадултне доби, док је свега 33.3% говеда преживело време срастања епифиза које најкасније страстају, односно било је старије од 3.5 године

Подаци о узгајању домаће свиње засновани су на веома малом узорку, који се састоји од три доње вилице и шест костију посткранијалног скелета. Све три вилице припадале су јединкама које су у тренутку клања имале између 2 и 7 месеци живота (Пејнов ступањ B). Подаци о степену сраслости епифиза такође, говоре о коришћењу свиња млађих старосних

категорија. Наиме, око 50% свиња заклано је током прве, док је друга половина заклана током друге године живота.

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК

С обзиром на контекст у ком су пронађене кости из касног гвозденог доба није искључено да оне заправо потичу из касно енеолитског хоризонта у који је гробна конструкција уопана. О остацима корњаче као делу гробног инвентара такође треба дискутовати. Ти остаци пронађени су са леве стране ногу инфанта испод велике количине уломака керамичких посуда и покрова гробне конструкције од крупнијих комада камена. Иако корњаче праве брлоге испод земље сваке зиме, оне се уповавају релативно плитко, те је овде искључена могућност да је реч о корњачи која се уповала током савременог доба и потом угинула. Друга могућност је да су се остаци корњаче овде нашли случајно као и остали материјал проистекао током уповавања гробне раке у касноенеолитски хоризонт. Коначан одговор о овој ситуацији могло би да пружи датовање остатака корњаче, будући да је скелет инфанта већ датован.

Трагови касапљења на животињским остацима из касноенеолитског хоризонта релативно су бројни. Подједнако присуство трагова черечења и филетирања карактеристично је за насеља, у оквиру којих се одвија комплетан процес транширања животиња. Нарочито су бројни трагови разбијања дугих костију што говори о томе да се осим меса животиња у исхрани редовно користила и коштана срж. Коришћење коштане сржи у свакодневној исхрани поред евентуалне омиљености укуса може

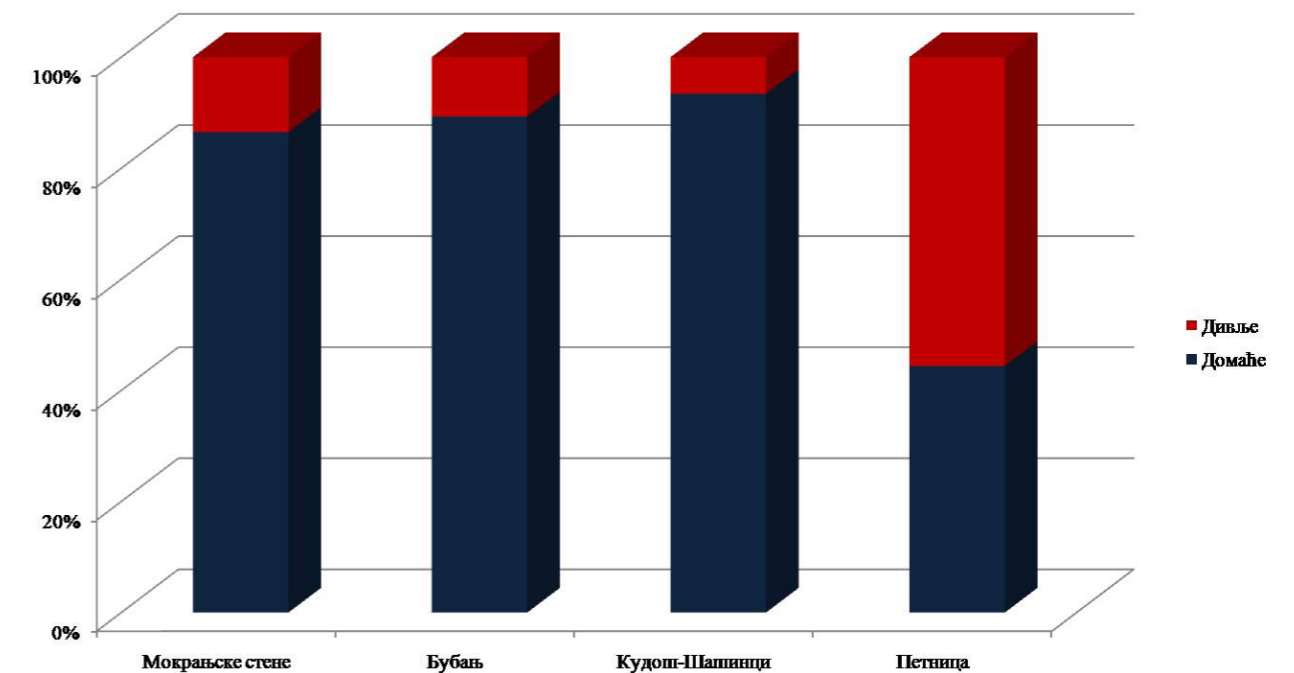
бити и знак популационог притиска људи на животињске ресурсе које поседују, или оскудице у житарицама будући да су масне киселине из коштане сржи важни катализатори за метаболичке процесе у исхрани богатој животињским протеинима. Трагови глодања паса на истим примерцима који садрже и трагове касапљења указује да су пси храњени од стране људи, или да су стрвинарили над остацима човекове хране на местима на којима се одлагао отпад. Присуство већег броја горелих остатака у касноенеолитском хоризонту последица је њиховог случајног излагања ватришту или пожару. Иако је присутно три врсте дивљих животиња – јелен, срндаћ и дивља свиња, њихов број остатака за сада је недовољан да би се детаљније говорило о њиховој улози у економији исхране на Мокрањским стенама током касног енеолита. Такође, не може се стећи ни увид о томе колики је значај у економији имао и риболов као допунска активност за набавку хране. Међутим, како се за сада чини на основу малог броја објављених археозоолошких радова са налазишта из касног енеолита²⁰ – Бубња (NISP= 252)²¹, Кудош-Шашинаца (NISP= 767)²² и Петнице (NISP= 250)²³, однос дивљих и домаћих животиња варирао је у

20 Поређење је вршено са налазиштима на којима је број идентификованих примерака (NISP) у фауналном узорку био већи од 200.

21 Bulatović 2010.

22 Blažić 1995.

23 Greenfield 1986.

Слика 6. Релативна заступљеност дивљих и домаћих животиња на касноенеолитским налазиштима Мокрањске стене, Бубањ, Кудош-Шашинци и Петница

зависности од улоге налазишта у систему насељавања и регије у којој се оно налази (слика 6).

Удео дивљих врста у економији исхране најмањи је на налазишту Кудош-Шашинци које се налази у Срему и износи око 6.6%, док је највећи на налазишту Петница у западној Србији, где је лов представљао главну активност за набавку хране и сировина. На основу бројности остатака дивљих животиња, Мокрањске стене су најсличније налазишту Бубањ које се налази у јужној Србији, и које припада истом културном кругу.

Сличност између Мокрањских стена и Бубња, евидентна је и у заступљености економски најзначајнијих животиња (слика 7). На оба налазишта овикаприни су најзаступљенији са око 33%, а затим следе домаће говече и свиња, док је јелен

заступљен са мање од 6%. С друге стране, на налазишту Кудош-Шашинци економија се у великој мери заснивала на узгајању говеда, чији остаци чине преко три четвртине фауналног узорка. Такође, на налазишту Петница говече је најчешће узгајана врста, а затим следе свиња и овикаприни. Ипак, највећу и најважнију улогу у економији Петнице имао је јелен, чији остаци чине скоро половину узорка (48%).

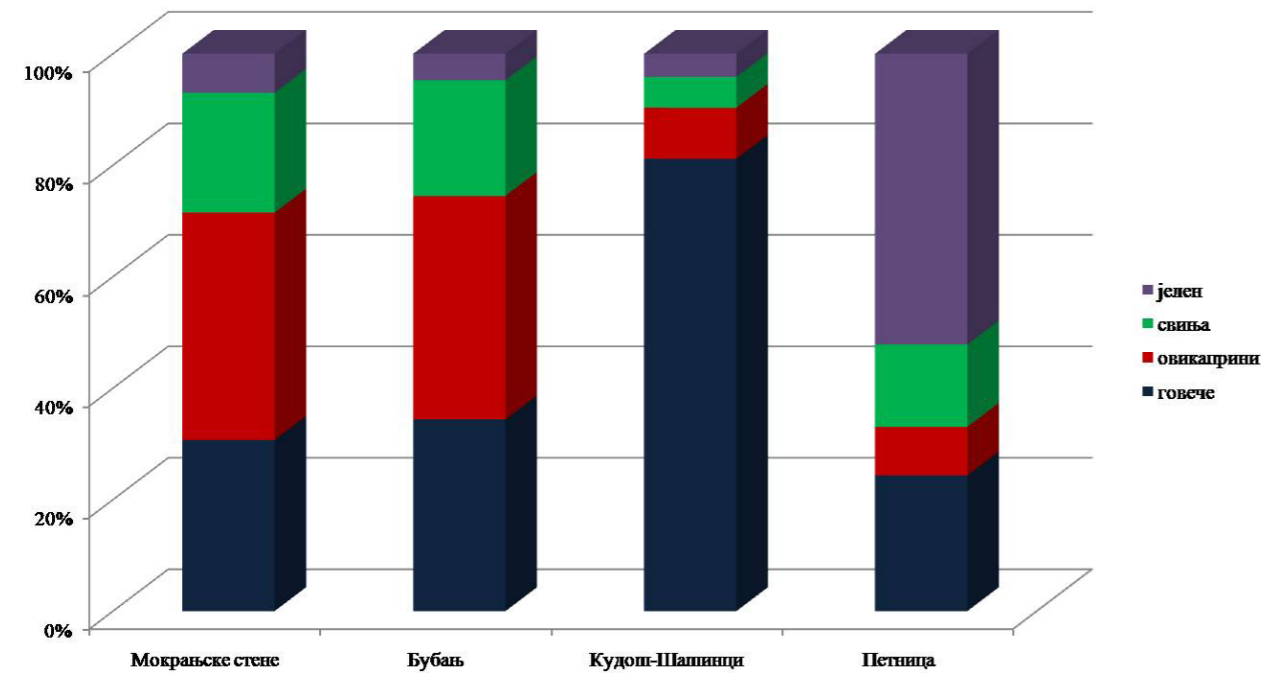
Међутим, на основу само четири налазишта не може се установити да ли су ове варијације у уделу дивљих и домаћих животиња, као и у заступљености главних врста животиња, у економији касноенеолитских заједница на подручју централног Балкана условљене разликама у природном окружењу и ресурсима, или су последица различитих културних образаца.

Сасвим је могуће да су оба фактора утицала на ове варијације.

Старосни профили економски најзначајнијих животиња на налазишту Мокрањске стене, указују на разлике у сврси узгајања различитих врста домаћих животиња. На основу њих може се

претпоставити да су овикаприни поред меса, узгајани и због експлоатације секундарних производа. Свиња која нема секундарне производе, узгајана је превасходно због експлоатације меса, као и говече које је клано у време достизања оптималне тежине, када је месо најквалитетније.

Слика 7. Релативна заступљеност економски најзначајнијих животиња (говечета, овикаприни, свиње и јелена) на налазиштима Мокрањске стене, Бубањ, Кудош-Шашинци и Петница

БИБЛИОГРАФИЈА:

Binford 1981 – L. R. Binford, *Bones: Ancient Men and Modern Myths*. Academic Press, 1981.

Blažić 1995 – S. Blažić, Ostaci životinjskih vrsta sa lokaliteta na trasi auto-puta kroz Srem, in Z. Vapa (ed.) *Arheološka istraživanja duž auto-puta kroz Srem, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture*, Novi Sad 1995, 331–346.

Boessneck 1969 – J. Boessneck, Osteological Differences between Sheep (*Ovis aries* Linn.) and Goat (*Capra hircus* Linn.), in D. Brothwell, E. Higgs (eds.) *Science in Archaeology*, Thames and Hudson, London 1969, 331–358.

Boessneck, Müller, Teichert 1964 – J. Boessneck, H. H. Müller, M. Teichert 1964. Osteologische Unterscheidungsmerkmale zwischen Schaf (*Ovis aries* Linné) und Ziege (*Capra hircus* Linné). *Kühn-Archiv* 78, 1964, 1–29.

Bulatović 2010 – J. Bulatović, *Ostaci faune iz zatvorenih eneolitskih celina na nalazištu Bubaњ kod Niša*, nepublikovani master rad, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.

Dreisch 1976 – A. Dreisch, *A Guide to the Measurements of Animal Bones from Archaeological Sites*, Harvard University Peabody Museum, Cambridge, Mass. 1976.

Greenfield 1986 – Greenfield, *The Paleoeconomy of the Central Balkans (Serbia). A Zooarchaeological Perspective on the Late Neolithic and Bronze Age (ca. 4500 – 1000 B.C.)*, BAR International Series 304 (I, II), Oxford 1986.

Halstead, Collins, Isaakidou 2002 – P. Halstead, P. Collins, V. Isaakidou, Sorting Sheep from Goats: Morphological Distinctions between the Mandibles and Mandibular

Teeth of Adult *Ovis* and *Capra*, *Journal of Archaeological Science* 29, 2002, 545–553.

Kapuran, Milošević 2013 – A. Kapuran, S. Milošević, Rockshelter Mokranjske Stene – A New Late Prehistoric Site in Eastern Serbia Region. *Archaeologica Bulgarica* XVII/2, 2013, 17–37.

Payne 1973 – S. Payne, Kill-off Patterns in sheep and goats: the mandibles from Aşvan Kale. *Anatolian Studies* 23, 1973, 281–303.

Payne 1985 – S. Payne, Morphological distinctions between mandibular teeth of young sheep, *Ovis*, and goats, *Capra*. *Journal of Archaeological Science* 12, 1985, 139–147.

Prummel 1988 – W. Prummel, Distinguishing features of postcranial skeletal elements of cattle, *Bos primigenius* f. *taurus*, and red deer, *Cervus elaphus*. *Schriften aus der Archäologisch-Zoologischen Arbeitsgruppe Schleswig-Kiel* 12, 1988, 1–52.

Prummel, Frisch 1986 – W. Prummel, H. Frisch, A guide for the distinction of species, sex and body side in bones of sheep and goats. *Journal of Archaeological Science* 13, 1986, 567–577.

Reitz, Wing 2008 – E. Reitz, E. Wing, *Zooarchaeology*, 2nd edition, Cambridge University Press, Cambridge 2008.

Sala, Arsuaga, Haynes 2014 – N. Sala, J. L. Arsuaga, G. Haynes, Taphonomic comparison of bone modifications caused by wild and captive wolves (*Canis lupus*). *Quaternary International* 330, 2014, 126–135.

Schmid 1972 – E. Schmid, *Atlas of Animal Bones: for prehistorians, archaeologists and quaternary geologists*, Elsevier, New York 1972.

Silver 1969 – I. Silver, The ageing of domestic animals, in D. Brothwell, E. Higgs

(eds.) *Science in Archaeology: a survey of progress and research*, Thames and Hudson, London 1969, 283–302.

Stiner, Kuhn, Weiner, Bar-Yoseph 1995 – M. C. Stiner, S. L. Kuhn, S. Weiner, O. Bar-Yoseph, Differential Burning, Recrystallization, and Fragmentation of Archaeological Bone. *Journal of Archaeological Science* 22, 1995, 223–237.

Zeder 2006 – M. Zeder, Reconciling rates of long bone fusion and tooth eruption and wear in sheep (*Ovis*) and goat (*Capra*), in D. Ruscillo

(ed.) *Recent Advances in Ageing and Sexing Animal Bones*, Oxbow, Oxford 2006, 87–118.

Zeder, Lapham 2010 – M. Zeder, H. Lapham, Assessing the reliability of criteria used to identify postcranial bones in sheep, *Ovis*, and goats, *Capra*. *Journal of Archaeological Science* 37, 2010, 2887–2905.

Zeder, Pilaar 2010 – M. Zeder, S. Pilaar, Assessing the reliability of criteria used to identify mandibles and mandibular teeth in sheep, *Ovis*, and goats, *Capra*. *Journal of Archaeological Science* 37, 2010, 225–242.

Summary: J. Bulatović, Faculty of Philosophy, Belgrade
S. Milošević, Faculty of Philosophy, Belgrade

ANIMAL REMAINS FROM THE MOKRANJSKE STENE-POTKAPINA SITE

This paper presents archaeozoological material from the site of Mokranjske stene – rockshelter (Negotinska Krajina region, eastern Serbia), collected in course of test excavations in 2011, and two systematic excavation campaigns in 2012 and 2013. Upper stratigraphic unit is represented by a Late Iron Age (La Tène) infant burial feature and contains small amount of faunal material, while the majority of animal remains come from lower stratigraphic unit which represents Late Eneolithic cultural horizon.

Archaeozoological analysis focused on taxonomic identification, age structure of representative taxa and taphonomic properties of the recovered material. Both stratigraphic units contain basically the same taxonomic composition with the exception of fox, beaver and fish, but the analysis is mainly concentrated on the Late Eneolithic sample since Late Iron Age one is too small to draw any firm conclusions. Faunal composition of domestic animals in the Late Eneolithic sample, in terms of NISP, is comprised of ovicaprines (sheep and goat 33.2%), followed by cattle (28.4%) and pig (17.5%), and with the presence of dog. Remains of game animals - red deer, roe deer and boar, are also present in smaller proportions, with several remains of catfish and one from the sturgeon family.

Traces of butchery have been identified only on domestic species – cattle, pig and sheep, and

encompass both dismembering and filleting, with a somewhat high proportion of long bones broken for marrow consumption. They appear on medium and high utility limb bones, with most of the meat, which are the most numerous elements in skeletal patterns of these animals. Remains of game, however, are represented by low and medium utility elements of head and feet suggesting that most of their processing happened away from the site.

Age structure reveals that the majority of ovicaprines were culled down between the age 4 and 6, so that economic pursue of these species could have been orientated more towards the acquisition of secondary products. With the majority of cattle culled down in their subadult age, and the majority of pigs culled in juvenile age, their exploitation for meat is clearly indicated. Late Eneolithic faunal assemblage is also compared on a regional scale, where it corresponds closely to the assemblage from the well-known site of Bujanj. Although no structures that characterize settlement have been discovered in course of archaeological excavations, the nature of faunal assemblage from the Late Eneolithic horizon clearly points to its settlement provenience. Remains from the context of the Late Iron Age burial are less clear. They may comprise a part of ritual offering, but could also represent Late Eneolithic material which unintentionally found itself in the context of burial, cut into the Late Eneolithic horizon.

АРХЕОБОТАНИЧКИ НАЛАЗИ ИЗ СРЕДЊЕ - ЕНЕОЛИТСКОГ (БУБАЊ – САЛКУЦА) ХОРИЗОНТА ЛОКАЛИТЕТА МОКРАЊСКЕ СТЕНЕ - ПОТКАПИНА У СЕВЕРОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ

Апстракт: Из најстаријег културног слоја локалитета Мокрањске стене-Поткапина код Неготина, из унутрашњости огњишта, издвојен је и анализиран један археоботанички узорак. Огњиште и његов садржај највероватније су истовремени са керамичким налазима из истог слоја који имају одлике средње-енеолитске Бубањ-Салкуца културе. У узорку је откривен мали број биљних остатака, очуваних путем угљенизације; они већином припадају пољопривредним културама и указују на широк избор врста гајених у овом периоду, можда у околини самог локалитета. Присуство пољопривредних нус-производа, житне плевне и корова, показатељ је да су чишћење и припрема биљака за употребу обављани у оквиру налазишта, вероватно у близини огњишта у које је отпад од чишћења одбачен. Иако малобројни, биљни остаци са Мокрањских стена су веома значајни јер доприносе широј слици употребе и гајења биљака током енеолита на простору Балкана.

Кључне речи: Балкан, енеолит, биљни остаци, чишћење житарица.

УВОД

Приликом ископавања археолошког слоја који садржи најстарије трагове употребе локалитета Мокрањске стене-Поткапина код Неготина откривени су *in situ* очувани остаци огњишта – подница и испуна. Делови огњишта нађени су у јужном профилу Сонде 2, у оквиру слоја који лежи на здравици (Слика 1); није било могуће утврдити да ли се огњиште налази унутар неког архитектонског објекта или у

отвореном простору¹. Археолошки материјал откривен у истом слоју је малобројан и подразумева фрагменте керамичких посуда са карактеристикама по којима се препознаје средње-енеолитска Бубањ-Салкуца култура за коју се, према аналогијама у Бугарској, сматра да се развила у периоду од око 4600

¹ За детаље у вези са археолошком ситуацијом види одговарајући извештај у овој публикацији, као и Karunan, Milošević 2013.

до око 4100/3800 пре нове ере². Закључак је да огњиште и његов садржај датирају из периода средњег енеолита, иако је покретни материјал донекле измешан са налазима из касно-енеолитске фазе употребе локалитета (везане за културу Коцофени-Костолац)³.

Слика 1. Запечена подница огњишта (назначена стрелицом) у слоју директно изнад здравице

Figure 1. Baked floor of the hearth (marked with the arrow) sitting directly above the virgin soil

МЕТОДОЛОГИЈА

Узорак величине 10 l флотиран је употребом флотационе машине конструисане по принципу SMAP-система⁴ где је као резервоар за воду („фотационо буре“) искоришћен адаптирани пластични контејнер (Слика 2), а вода је црпљена директно из славине⁵. Као сито за прикупљање лаке фракције узорка (материјала који плута) коришћен је комад тканине са отворима величине 0.5 mm; тешка фракција

(материјал који тоне) задржан је унутар бурета у сити направљеном од пластичне мреже промера окаца 1 mm. Након сушења, и лака и тешка фракција прегледане су под стерео-микроскопом увећања 10-40 пута и издвојени биљни остаци. За идентификацију делова биљака коришћени су описи и фотографије у специјализованим атласима⁶ и приватна компаративна збирка аутора. Називи домestikованих биљних врста преузети су из Zohary et al.⁷, а имена дивљих врста из *Flora Europea*⁸. За идентификацију остатака угљенисаног дрвета консултовани су одговарајући антраколошки атласи и *on-line* извори⁹.

6 Schoch, Pawlik, Schweingruber 1988; Cappers, Bekker, Jans 2006.

7 Zohary, Hopf, Weiss 2012.

8 Tutin, Vernon, Burges, Valentine, Walters, Webb 1964-1980.

9 Schweingruber 1978; <http://www.woodanatomy.ch> (приступљено 20.9.2015.)

Слика 2. Флотациона машина направљена од доступних материјала која користи воду из славине

Figure 2. Flotation machine constructed from the materials at hand and using a tap water source

РЕЗУЛТАТИ АНАЛИЗЕ И ДИСКУСИЈА

ОЧУВАНOST И ТАФНОМИЈА БИЉНИХ ОСТАКА

Сви биљни остаци откривени у узорку су угљенисани, односно, очувани су захваљујући излагању високим температурама (до око 250 степени) у потпуном или готово потпуном одсуству кисеоника. Са обзиром да угљенисани делови биљака не представљају органску материју, нису подложни деловању микроорганизама, те стога могу да преживе у земљи током веома дугог временског периода. У узорку доминирају остаци угљенисаног дрвета (око 25 ml) што је у складу са типом контекста из ког узорак потиче – огњиште, где је дрво (по)служило као гориво. Већи део угљена припада дрвету храста (*Quercus*), а у виду неколико фрагмената јавља се и дрво из подфамилије *Maloideae* (групација јабучастих врста), вероватно рода *Crateagus* (глог).

Списак других идентификованих биљних остатака, и њихова количина у узорку, дати су у Табели 1. Узорак је садржао веома мали број семена и сличних остатака (укупно 27). Семена култивисаних врста, пре свега она већих димензија (пшеница, јечам, грашак) су оштећена или сасвим фрагментована, због чега њихова идентификација није увек прецизна; на пример, за неколико зрна пшенице није било могуће ближе утврдити ком типу ове пољопривредне културе припадају. Ближа анализа изгледа оштећених семена пшенице показала је да су ови остаци донекле увећани, те да су преломи заобљени, што су елементи који сугеришу да је до фрагментације дошло пре угљенизације – можда у процесу одвајања зрна од плеве или током припреме хране (нпр. услед коришћења каменог жрвња било за уклањање плеве или за млевење зрна). Остаци житне плеве (тачније, њених чврстих

делова – основа рачви класића) одбачени приликом чишћења пшенице присутни су у веома малом броју, што је вероватно последица чињенице да плева, у односу на житна зрна, лошије подноси услове високе температуре и прва се претвара у пепео¹⁰. Ово је и могући разлог одсуства плевне јечма (делова класног вретена), али треба имати у виду да највећи део плевне јечма обично буде елиминисан већ током вршидбе (која представља први корак у чишћењу житарица) те стога плева ретко кад буде угљенисана¹¹. Семена дивљих биљака су малобројна и добар део њих је оштећен. Као и пшенична плева и она, по свој прилици, представљају отпад од чишћења ратарских култура међу које су доспела као корови обрадивих површина.

Закључак је да је већина биљних остатака у овом узорку највероватније проистекла из процеса чишћења биљних намирница пред припрему оброка, односно, да представља нус-продукт финог просејавања (*i.e.* кроз ситно сито) током ког ситнија и/или фрагментована зрна жита и семена махунарки, затим делови плевне и ситна семена дивљих биљних врста „пролазе“ кроз сито, док крупнија семена остају у сити и потом бивају ручно пречишћена од преосталих нечистоћа – нпр. крупних семена корола, зрна жита још увек обавијених плевом или делова махуне сочива, грашка и слично¹². Отпад од просејавања одбачен је у ватру те је могуће да је просејавање обављено негде у непосредној близини огњишта, а можда и даље од њега где је отпад затим пометен и бачен у огњиште. Присуство остатака различитих пољопривредних култура у узорку осликава вишекратну употребу

10 Boardman, Jones 1990, 10.

11 Hillman 1985; Jones 1990, 92.

12 Hillman 1981, Fig. 6; Jones 1984, 46.

огњишта јер се поступци чишћења пшенице обављених зрна, јечма и махунарки међусобно разликују и обављају се независно један од другог. Коначно, налаз фрагмената пшеничне плевне може да значи да је, у оквиру локалитета, пшеница захтевала додатно чишћење пред употребу и да имплицира да је ова култура (а можда и све друге) или гајена у околини/близини локалитета и похрањивана у полу-очишћеном облику (зрно обавијено плевом измешано са семенима корола), или је на локалитет допремана у таквом облику.

Осим нус-производа различитих „епизода“ чишћења култивисаних биљака, у огњишту је очуван и траг употребе дивљих јестивих плодова у виду фрагмента коштице дрена (*Cornus mas*); дивље воће је можда конзумирано у близини огњишта. Не треба искључити могућност да су и друге дивље врсте присутне на Мокрањским стенама, иако типични представници коровско-рудералне флоре, сакупљане као храна, природни лек и друго. Са обзиром, међутим, да су семена ових биљака откривена заједно са отпадом од чишћења житарица (и махунарки), она у анализираном узорку готово сигурно представљају одбачене нежељене примесе у пољопривредним усевама.

СПЕКТАР БИЉНИХ ВРСТА

Пољопривредне културе

Иако је количина макро-биљних остатака у узорку изузетно мала, приметно је да су у нешто већем броју присутни остаци доместикованих биљних врста: два типа пшенице обавеног зрна¹³ (једнозрна пшеница

13 Код пшенице обавеног зрна, зрно остаје у класићу након вршидбе и обавијено је плевом, те је неопходан додатни корак у процесу чишћења којим се зрно

– *Triticum monococcum* и двојна пшеница – *T. dicoccum*), затим јечам (голог/необавеног зрна – *Hordeum vulgare* var. *nudum*), једно семе обичног проса (*Panicum miliaceum*) и две махунарке – сочиво (*Lens culinaris*) и грашак (*Pisum sativum*). Ове пољопривредне културе имају дугу историју употребе. Једнозрна и двојна пшеница, јечам, сочиво и грашак су међу првим биљним врстама доместикованим у југозападној Азији¹⁴. Уз лан (*Linum usitatissimum*) и грахорицу (*Vicia ervilia*) представљају основ најранијих пољопривредних активности на Балкану, где су присутне у археолошким слојевима већ од раног неолита¹⁵. Просо се, међутим, на Балкану појављује нешто касније – спорадично од раног енеолита (можда као примеса у главним пољопривредним културама), а у значајној количини (која указује на култивацију у правом смислу) од касног бронзаног/раног гвозденог доба¹⁶. Већина ових ратарских врста се на Балкану гаји и користи и много касније, кроз антику и средњи век, до данас¹⁷.

Дивље биљне врсте

Угљенисане коштице или цели плодови дренине су чест налаз на археолошким локалитетима југоисточне Европе и, иако у малим количинама, јављају се кроз све епохе праисторије и историје, а на територији централног Балкана су, за сада, у релативно великом броју откривене у мезолитским

ослобађа плевне, вероватно путем обраде аваном и тучком.

14 Zohary, Hopf, Weiss 2012.

15 Borojević 2006; Marinova 2007; Filipović 2014a; Reed 2015.

16 Filipović 2014a.

17 нпр. Borojević 2005; Medović 2008; Medović 2009.

слојевима налазишта у Власцу¹⁸. На основу присуства остатака дренине кроз читав (рани и касни) неолитски хоризонт регистрован на налазиштима у басену Колубаре предложена је могућност да је дрен у овом периоду на неки начин негован, односно гајен¹⁹.

Дрен је мање листопадно дрво које најчешће расте на ободу и чистинама храстових шума. На основу ове и друге две дрвенасте врсте заступљене у узорку са Мокрањских стена (присутне у виду угљенисаног дрвета) може се закључити да је у окружењу налазишта постојала зона (мешовите) храстове шуме по чијем ободу је расло мање дрвеће и жбунасте форме, попут дрена, глога, трњине. Дрен представља елемент природне вегетације Балканског полуострва, али и шире, Европе и већих делова Азије. Плодови дрена су дугуљасте црвене бобице које сазревају крајем августа/почетком септембра и данас се конзумирају свеже или припремљене као џем, сок, вино, ракија и слично²⁰. Имају висок садржај витамина Ц и антиоксиданата због чега су веома цењене; у више земаља, укључујући и Србију, започета је селекција погодних генотипова дрена за култивацију и потенцијалну органску производњу²¹.

Преостале дивље врсте заступљене у узорку припадају коровско-рудералној флори (Слике 3 и 4), односно вегетацији која се јавља на пољопривредним површинама (међу усевама) и око њих, на угаженим местима, ђубриштима, крај путева, и на напуштеним пољима

18 Filipović, Allue, Borić 2010.

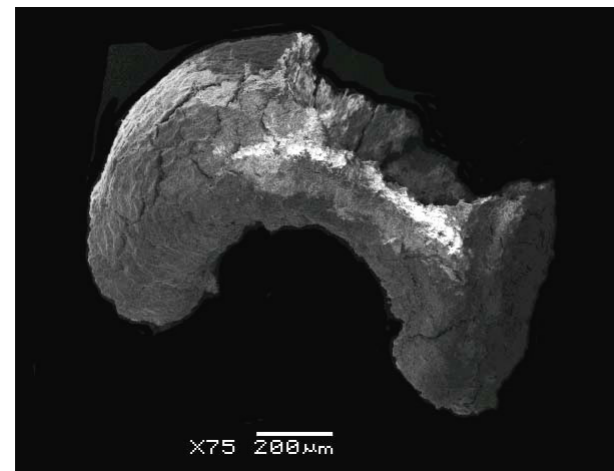
19 Borojević 2013.

20 Tucakov 1986, 321; Grlić 1990, 224; Jančić 1990, 36.

21 Bijelić, Gološin, Ninić-Todorović, Cerović, Popović 2011; Bijelić, Gološin, Ninić-Todorović, Cerović, Bogdanović 2012.

– у зонама антропогеног утицаја и на земљишту богатом нитратима²². Слично репертоару култивисаних врста, коровске врсте идентификоване на Мокрањским стенама су исте оне регистроване на већини других археоботанички анализираних нала-

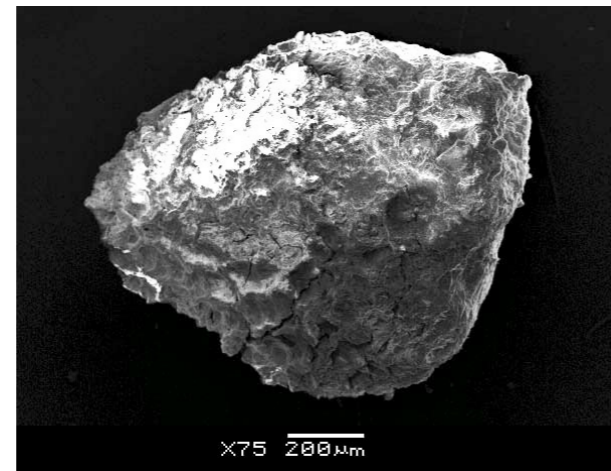

Слика 3. SEM фотографија оштећеног угљенисаног семена врсте *Galium spurium* откривеног на Мокрањским стенама. На површини семењаче видљиви су обриси збијених полигоналних епидермалних ћелија. Једна друга веома честа коровска врста – *Galium aparine* – има семена по величини и облику веома слична семенима *G. spurium*, али су полигоналне ћелије на површини веома издужене у једном смеру и распоређене у паралелне низове.

Figure 3. SEM micrograph of fragmented charred seed of *Galium spurium* from Mokranjske Stene. Outlines of abutting, polygonal epidermal cells are visible on the surface of the seed coat. Another common arable weed species – *Galium aparine* – produces seeds similar in size and shape to *G. spurium* seeds, but the polygonal cells on the surface are here elongated and arranged in parallel rows.

22 Grime, Hodgson, Hunt 1990; Šumatić, Todorović, Komljenović, Marković 1999.

зишта на Балкану, почева од неолита²³. Оне, по свој прилици, представљају врсте које су на Балкан стигле заједно са првим пољопривредним културама – као њихови корови (тзв. археофите или антропохоре²⁴).

Слика 4. SEM фотографија фрагментованог семена врсте *Hyoscyamus niger* из узорка са Мокрањских стена. На површини се препознају карактеристичне полигоналне ћелије високих зракастих зидова, а видљив је и округли *hilum* („пупак“) који се донекле уздиже изнад остатка семена.

Figure 4. SEM micrograph of charred eroded *Hyoscyamus niger* seed from the Mokranjske Stene sample. Characteristic star-shaped cells with high walls are discernible on the surface; the round hilum (attachment scar), slightly protruding from the seed, is also visible.

23 нпр. Filipović, Obradović 2013: Table 2; Kreuz, Marinova, Schäfer, Wiethold 2005; Valamoti 2004; Marinova 2007.

24 Kreuz, Marinova, Schäfer, Wiethold 2005; Kreuz, Schäfer 2011.

Мокрањске стене - Поткапина			
ИДЕНТИФИКОВАНЕ БИЉНЕ ВРСТЕ	део биљке	број остатака	
cf. <i>Triticum monosocum</i>	једнозрна пшеница	семе	3
cf. <i>Triticum dicocum</i>	двозрна пшеница	основа рачви класића	2
<i>T. monosocum/dicocum</i>	једнозрна или двозрна пшеница	семе	3
<i>Triticum</i> sp.	пшеница (неодређено)	семе	1
<i>Hordeum vulgare</i> var. <i>nudum</i>	јечам голог зрна	семе	1
<i>Hordeum vulgare</i>	јечам	семе	2
<i>Panicum miliaceum</i>	обично просо	семе	1
<i>Lens culinaris</i>	сочиво	семе	1
cf. <i>Pisum sativum</i>	грашак	семе	1
cf. <i>Cornus mas</i>	дрен	део коштице	1
<i>Chenopodium album</i>	пепељуга, обична	семе	1
cf. <i>Galium spurium</i>	приморска броћика	семе	2
cf. <i>Hyoscyamus niger</i>	буника	семе	1
<i>Polygonum aviculare</i>	троскот	семе	2
<i>Chenopodiaceae</i>	пепељуге	језгро семена	2
<i>Poaceae</i>	траве	семе	1
	неидентификовано		1
	неидентификовано	језгро семена	1
УКУПНО ОСТАКА			27

Табела 1. Списак биљних врста идентификованих у узорку са Мокрањских стена
Table 1. List of plant taxa identified in the sample from Mokranjske Stene

Лишће и семена појединих врста из породица *Chenopodiaceae* (пепељуге) и *Polygonaceae* (троскоти) су јестиви²⁵, па су понегде ове биљке можда сакупљане за употребу. На пример, на рано-енеолитском локалитету Слатино у Бугарској пронађена је већа количина пречишћених семена неутврђене врсте пепељуга (*Chenopodium* sp.) највероватније похрањена за употребу²⁶. Сличан налаз, овог пута обичне пепељуге (*Chenopodium album*), регистрован је на енеолитском локалитету Пиетреле у Румунији, где су такође откривене велике концентрације семена врсте из породице троскота (*Polygonum lapathifolia/persicaria*) и семена велебиља (*Atropa bella-donna*)²⁷. На локалитету с краја бронзаног-почетка гвозденог доба Феудвар код Мошорина

25 Tucakov 1986; Kroll 1990.

26 Marinova, Tchakalova, Stoyanova, Grozeva, Dočeva 2002.

27 Neef 2008, 75-76.

откривена је концентрација преко две стотине хиљада угљенисаних семена баштенске пепељуге (*Chenopodium polysperum*) сасвим сигурно намењена људској исхрани²⁸. На многим праисторијским локалитетима у другим деловима Европе такође су регистровани масовни налази остатака дивљих врста које припадају рудерално-коровској вегетацији, али чија су семена и други делови биљке јестиви за људе²⁹.

Као што је већ назначено, изузетно мали број остатака коровских врста, околности њиховог налаза (наиме, заједно са остатком од чишћења пољопривредних култура), као и њихов репертоар (комбинација јестивих и нејестивих врста) упућују на закључак да у узорку са Мокрањских стена семена дивљих зеластих врста представљају нежељене

28 Kroll 1990.

29 нпр. Bouby, Billaud 2005, 266.

примесе у храни одбачене приликом припреме намирница за употребу.

Функционално-еколошке карактеристике коровске флоре присутне у археоботаничким збиркама представљају непосредне индикаторе животних услова ратарских култура и агро-техничких мера примењиваних у пре-индустријској пољопривреди. Због тога су веома често предмет анализа у археоботаничкој литератури. Тако, рецимо, сезона у којој коровске врсте започињу свој животни циклус, дужина њиховог животног циклуса, те сезона у којој формирају семе могу да укажу на време сетве односно жетве пољопривредних култура³⁰. Међутим, варијабилност у начину обраде поља и методама одржавања усева на различите начине утиче на раст и развој коровске вегетације, те њен састав и степен заступљености различитих врста. Ово се мора имати у виду приликом покушаја реконструкције типа земљорадње у прошлости (нпр. интензивна или екстензивна) и земљорадничких техника (припрема земљишта за сетву/сађење, чупање корова, окопавање, ђубрење, наводњавање) на основу одлика корова. Такође је неопходно да коровске врсте у археолошким слојевима буду заступљене у већим количинама које су статистички валидне за анализу и међусобно поређење еколошких и биолошких одлика. Узорак са Мокрањских стена, у том смислу, није довољно велики и не пружа добар основ за разматрање коровске флоре у циљу реконструкције пољопривредних активности.

30 нпр. Bogaard 2004; Kreuz, Schäfer 2011; Reed 2013; Filipović 2014b.

ХРОНОЛОШКИ И ГЕОГРАФСКИ КОНТЕКСТ НАЛАЗА

Иако скроман у квантитативном смислу, археоботанички узорак са Мокрањских стена је изузетно значајан у погледу садржаја јер откривени биљни остаци представљају једну од, за сада, само две збирке археоботаничког материјала из средњег/касног енеолита на територији Србије. Друга археоботаничка збирка из овог периода потиче са локалитета Бубањ код Ниша и у њој су, између осталих, присутне и биљне врсте откривене на Мокрањским стенама.³¹ Надаље, ботанички репертоар узорка са Мокрањских стена одговара оном карактеристичном за локалитете из претходних периода, пре свега за оне на којима доминирају елементи касно-неолитске Винчанске културе³², или налазишта с почетка енеолита – у Србији су то, рецимо, рано-енеолитски хоризонт налазишта у Бубњу и Обровац-тип локалитет Липолист-Изба у Мачви³³.

На великом, вишеслојном средње- и касно-енеолитском локалитету Телиш-Лига у северозападној Бугарској, који такође показује одлике Бубањ-Салкуца културе (или Бубањ-Салкуца-Криводол комплекса), откривено је само неколико зрна двозрне пшенице, неколико семена клеке и остаци дрењине³⁴. Други анализирани енеолитски локалитети у Бугарској дали су знатно више археоботаничког материјала³⁵. Репертоар препознатих пољопривредних култура (као и коровских биљака) углавном одговара

31 Filipović, u pripremi.

32 в. преглед у Borojević 2006 и Filipović, Obradović 2013.

33 Filipović u pripremi; Filipović непубликовано.

34 Merkyte, Albek, Sørensen Østergard, Zidarov 2005, 40-41.

35 в. Popova 2009, 109-116.

ономе идентификованом на Мокрањским стенама, али су присутне и друге врсте попут домаће ражи, крупник-пшенице, хлебне/дурум пшенице, грахорице и граора. Већина врста регистрованих на енеолитским локалитетима у Бугарској, укључујући и оне које на Мокрањским стенама „недостају“, јавља се на другим локалитетима у Србији који потичу из нешто ранијих или каснијих периода, нпр. на налазиштима касног

неолита/раног енеолита³⁶ и раног/средњег бронаног доба³⁷. Утисак је да је избор гајених врста током великог дела касније прасторије био веома уједначен на ширем простору централног Балкана, али је такође врло вероватно да су постојале разлике између и унутар култура или заједница у аспектима производње и употребе биљака, припреме биљне хране и конзумације.

ЗАКЉУЧАК

Остаци биљних врста издвојени из узорка са налазишта Мокрањске стене-Поткапина откривају да је на овом месту у периоду средњег енеолита у употреби био релативно широк спектар пољопривредних култура (две врсте пшенице, јечам, сочиво, грашак и обично просо) и најмање једна дивља врста која даје јестиве плодове (дрен). Изузев проса, откривене пољопривредне културе представљају уобичајене налазе на праисторијским локалитетима Балкана почев од неолита. Иако присутно од краја неолита/почетка енеолита, просо у широку употребу улази касније – крајем бронаног доба. Дрењине су конзумиране већ од позног мезолита, а налаз са Мокрањских стена показује да их људи сакупљају и много касније.

Присуство нејестивих делова гајених биљака (пшенична плева) и семена корова, као и археолошки контекст из ког биљни материјал потиче упућују на закључак да су биљке припремане за употребу (као намирнице за исхрану људи) у непосредној близини огњишта, можда у оквиру неког архитектонског објекта чији трагови нису

очувани. Уколико нису гајене у околини локалитета, онда су, чини се, биљке овде допремане у полу-очишћеном облику, макар када је реч о пшеници. Огњиште из ког потиче анализирани узорак послужило је, или је током извесног времена коришћено, као зона у коју су одбациване нежељене примесе у намирницама, то јест, семена корова, и нејестиви делови плодова (коштица дрењине). Разноврсност пољопривредних култура заступљених у узорку показује да је огњиште можда коришћено у више наврата, а сигурно за одбацивање отпада од припреме различитих намирница (житарица и махунарки).

Археоботаничка збирка са Мокрањских стена је скромна у погледу броја остатака и не дозвољава детаљнија разматрања и ширу интерпретацију аспеката употребе биљака на овом локалитету. Са друге стране, она је значајна јер доприноси даљем расветљавању археоботанички веома слабо познатог периода праисторије на територији Србије али и читавог Балкана.

36 Filipović, Obradović 2013, Table 2.

37 Medović 2003; Medović 2012, Table 1.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Bijelić, Gološin, Ninić-Todorović, Cerović, Popović 2011 – S.M. Bijelić, B.R. Gološin, J.I. Ninić-Todorović, S.B. Cerović, B.M. Popović, Physicochemical Fruit Characteristics of Cornelian Cherry (*Cornus mas* L.) Genotypes from Serbia, *HortScience* 46, 2011, 849–853.

Bijelić, Gološin, Ninić-Todorović, Cerović, Bogdanović 2012 – S. Bijelić, B. Gološin, J. Ninić-Todorović, S. Cerović, B. Bogdanović, Promising Cornelian Cherry (*Cornus mas* L.) Genotypes from Natural Population in Serbia, *Agriculturae Conspectus Scientificus* 77, 2012, 5–10.

Boardman, Jones 1990 – S. Boardman, G. Jones, Experiments on the effects of charring on cereal plant components, *Journal of Archaeological Science* 17, 1990, 1-11.

Bogaard 2004 – A. Bogaard, *Neolithic Farming in Central Europe. An archaeobotanical study of crop husbandry practices*, Routledge, London 2004.

Borojević 2005 – K. Borojević, Nutrition and Environment in Medieval Serbia: Charred Cereal, Weed and Fruit Remains from the Fortress of Ras, *Vegetation History and Archaeobotany* 14, 2005, 453-464.

Borojević 2006 – K. Borojević, *Terra and Silva in the Pannonian Plain: Opovo agro-gathering in the Late Neolithic*, BAR International Series, Archaeopress, Oxford 2006.

Borojević 2013 – K. Borojević, New plant evidence from the Middle and Late Neolithic in central Balkans. 16th Conference of the International Work Group for Palaeoethnobotany, *Book of Abstracts*, Thessaloniki 2013, 99–100. Доступно на <http://iwgp-2013.web.auth.gr/images/abstract%20book%20revised.pdf> (приступљено 20.9.2015).

Bouby and Billaud 2005 – L. Bouby and Y. Billaud, Identifying Prehistoric Collected Wild Plants: A Case Study from Late Bronze Age Settlements in the French Alps (Grésine, Bourget Lake, Savoie), *Economic Botany* 59 (3), 2005, 255-267.

Cappers, Bekker, Jans 2006 – R.T.J. Cappers, R.M. Bekker, J.E.A. Jans, *Digital Seed Atlas of the Netherlands*, Groningen Archaeological Studies 4, Barkhuis Publishing, Eelde 2006.

Filipović 2014a – D. Filipović, Southwest Asian founder - and other crops at Neolithic sites in Serbia, *Bulgarian e-Journal of Archaeology* 4, 2014, 195-215.

Filipović 2014b – D. Filipović, *Early farming in Central Anatolia - an archaeobotanical study of crop husbandry, animal diet and land use at Neolithic Çatalhöyük*, BAR International Series, Archaeopress, Oxford 2014.

Filipović u pripremi – Arheobotaničke analize lokaliteta Bujanj, u Bulatović, A. (ur.) *Naslov u najavi*, Arheološki institut, Beograd.

Filipović, Allue, Borić 2010 – D. Filipović, E.A. Allué, D. Borić, Integrated carpological and anthracological analysis of plant record from the Mesolithic site of Vlasac, Serbia, *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 26, 2010, 145-161.

Filipović, Obradović 2013 – D. Filipović, D. Obradović, Archaeobotany at Neolithic Sites in Serbia: A Critical Overview of the Methods and Results, u Miladinović-Radmilović, N., Vitezović, S. (ur.) *Bioarheologija na Balkanu: bilans i perspektive*, Srpsko arheološko društvo, Beograd 2013, 25-55.

Grime, Hodgson, Hunt 1990 – J.P. Grime, J.G. Hodgson, R. Hunt, *The Abridged Comparative Plant Ecology*, Unwin Hyman, London 1990.

Grlić 1990 – Lj. Grlić, *Enciklopedija samoniklog jestivog bilja*, August Cesarec, Zagreb 1990 (2. izdanje).

Hillman 1981 – G.C. Hillman, Reconstructing crop husbandry practices from the charred remains of crops, in Mercer, R. (ed.) *Farming Practice in British prehistory*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1981, 123-162.

Hillman 1985 – G.C. Hillman, Traditional husbandry and processing of archaic cereals in modern times. Part II, the free-threshing cereals, *Bulletin on Sumerian Agriculture* 2, 1985, 1-31.

Jančić 1990 – R. Jančić, *Lekovite biljke*, Naučna knjiga, Beograd 1990.

Jones 1984 – G. Jones, Interpretation of archaeological plant remains: ethnographic models from Greece, in Casparie, W.A. and van Zeist, W. (eds.) *Plants and Ancient Man: Studies in palaeoethnobotany*, Balkema, Rotterdam 1984, 43-61.

Jones 1990 – G. Jones, The application of present-day cereal processing studies to charred archaeobotanical remains. *Circaea* 6 (2), 1990, 91-96.

Kapuran, Milošević 2013 – A. Kapuran, S. Milošević, Rockshelter Mokranjske Stene – A New Late Prehistoric Site in Eastern Serbia Region, *Archaeologia Bulgarica* XVII (2), 2013, 17-37.

Kreuz, Marinova, Schäfer, Wiethold 2005 – A. Kreuz, E. Marinova, E. Schäfer, J. Wiethold, A comparison of early Neolithic crop and weed assemblages from Linearbandkeramik and the Bulgarian Neolithic cultures: differences and similarities, *Vegetation History and Archaeobotany* 14, 2005, 237-258.

Kreuz, Schäfer 2011 – A. Kreuz, E. Schäfer, Weed finds as indicators for the cultivation regime of the early Neolithic Badnkeramik

culture, *Vegetation History and Archaeobotany* 20, 2011, 333-348.

Kroll 1990 – H. Kroll, Melde von Feudvar, Vojvodina. Ein Massenfund bestätigt Chenopodium als Nutzpflanze in der Vorgeschichte, *Praehistorische Zeitschrift* 65, 1990, 46-48.

Marinova 2007 – E. Marinova, Archaeobotanical data from the early Neolithic of Bulgaria, in Colledge, S. and Connolly, J. (eds.) *The origins and spread of domestic plants in southwest Asia and Europe*, Left Coast Press, London 2007, 93-109.

Marinova, Tchakalova, Stoyanova, Grozeva, Dočeva 2002 – E. Marinova, E. Tchakalova, D. Stoyanova, S. Grozeva, E. Dočeva, Ergebnisse archäobotanischer Untersuchungen aus dem Neolithikum und Chalcolithikum in Südwestbulgarien, *Archaeologia Bulgarica* 4 (3), 2002, 1-11.

Medović 2003 – A. Medović, Archäobotanische Untersuchungen in der metallzeitlichen Siedlung Židovar, Vojvodina/Jugoslawien. Ein Vorbericht, *Starinar* LII, 2003, 181-190.

Medović 2008 – A. Medović, Gamzigradski ratari: dva koraka napred, jedan korak nazad, *Rad Muzeja Vojvodine* 50, 2008, 151-173.

Medović 2009 – A. Medović, Čuruški krupnik iz 4. veka – u čvrstom zagrljaju njijskog poponca i njijskog vijušca, *Rad Muzeja Vojvodine* 51, 2009, 147-157.

Medović 2012 – A. Medović, Late Bronze Age Plant Economy at the early Iron Age Hill Fort Settlement Hisar, *Rad Muzeja Vojvodine* 54, 2012, 105-118.

Merkyte, Albek, Sørensen Østergard, Zidarov 2005 – I. Merkyte, S. Albek, J. Sørensen Østergaard, P. Zidarov, Līga: Copper age strategies in Bulgaria, *Acta Archaeologica*

76 (I), Supplementa VI, Blackwell Munksgaard, København 2005.

Neef 2008 – R. Neef, Nutzpflanzen in Mägura Gorgana, die ersten archäobotanischen Ergebnisse, poglavlje u Der kupferzeitliche Siedlungshügel Mägura Gorgana bei Pietrele in der Walachei (Ergebnisse der Ausgrabungen im Sommer 2007), *Eurasia Antiqua* 14, 2008, 72-76.

Popova 2009 – Tz. Popova, Paleobotanic catalogue of sites and studied remains (debris) in the territory of Bulgaria (1980-2008), *Interdisciplinary Studies* 20-21, 2009, 71-165.

Reed 2013 – K. Reed, *Farmers in Transition: the archaeobotanical analysis of the Carpathian Basin from the Late Neolithic to the Late Bronze Age (5000-900 BC)*, непубликована докторска теза, School of Archaeology and Ancient History, University of Leicester, UK. Доступно на <https://lra.le.ac.uk/handle/2381/28118?mode=full> (приступљено 20.9.2015).

Reed 2015 – K. Reed, From the field to the hearth: plant remains from Neolithic Croatia (ca. 6000–4000 cal BC), *Vegetation History and Archaeobotany* 2015 (on-line издање).

Schoch, Pawlik, Schweingruber 1988 – W.H. Schoch, B. Pawlik, F.H. Schweingruber, *Botanische Makroreste: Ein Atlas Zur Bestimmung Häufig Gefundener und Ökologisch Wichtiger Pflanzensamen*, Paul Haupt, Bern 1988.

Schweingruber 1978 – F.H. Schweingruber, *Mikroskopische Holz-anatomie / Anatomie microscopique du bois / Microscopic Wood Anatomy*, Kommissionsverlag Zürcher AG, Zug 1978.

Šumatić, Todorović, Komljenović, Marković 1999 – N. Šumatić, J. Todorović, I. Komljenović, M. Marković, *Atlas korova*, Glas Srpski, Šumarski fakultet – Poljoprivredni fakultet, Banja Luka 1999.

Tucakov 1986 – J. Tucakov, *Lečenje biljem*, Izdavačka radna organizacija „Rad“, Beograd 1986.

Tutin, Vernon, Burges, Valentine, Walters, Webb 1964-1980 – T.G. Tutin, H.H. Vernon, N.A. Burges, D.H. Valentine, S.M. Walters, D.A. Webb, *Flora Europaea*, Cambridge University Press, Cambridge 1964-1980.

Valamoti 2004 – S.M. Valamoti, *Plants and people in Late Neolithic and Early Bronze Age northern Greece: An archaeobotanical investigation*, BAR International Series, Archaeopress, Oxford 2004.

Watson 1976 – P.J. Watson, In Pursuit of Prehistoric Subsistence: A Comparative Account of Some Contemporary Flotation Techniques, *Midcontinental Journal of Archaeology* 1, 1976, 77-100.

Zohary, Hopf and Weiss 2012 – D. Zohary, M. Hopf and E. Weiss, *Domestication of plants in the old world*, Oxford University Press, Oxford 2012 (4th edition).

Summary: D. Filipović, Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade

ARCHAEOBOTANICAL REMAINS FROM MID - ENEOLITHIC (BUBANJ - SĂLCUȚA) LEVEL AT THE MOKRANJSKE STENE - POTKAPINA SITE IN NORTHEASTERN SERBIA

The earliest occupation level at the site of Mokranjske Stene-Potkapina near Negotin in eastern Serbia contained *in situ* preserved remains of a hearth in the form of hearth floor and fill. No traces of a possible structure or a building were identified in this level and the hearth may have been located in an outdoor area.

A 10-litre archaeobotanical sample was collected that included both the baked floor and the fill more-or-less contained within the hearth. Fragments of pottery found in the same layer as the hearth bear characteristics attributed to the middle-Eneolithic Bubanj-Sălcuța culture and thus the hearth is understood to date from the time of development of this cultural phenomenon (c. second half of the 5th millennium BC). The soil sample was machine-floated; both heavy and light residues were sorted.

Only a small number of macro-remains were discovered in the sample (a total of 27 excluding wood charcoal). They mostly belong to crops – einkorn, emmer, (naked) barley, common millet, lentil and pea. The remains testify to the consumption of a wide range of crops at the site. A fragment of Cornelian cherry stone was also discovered, suggesting possible wild fruit gathering and use.

Finds of glume wheat glume bases and seeds of potential arable weeds indicate that the crops may also have been processed at the site, perhaps near the hearth in which the by-products of crop cleaning were discarded. The combination of remains of different crops in the sample shows that the hearth was used for dumping of residue from cleaning of a variety of crop types (that have different processing requirements), and likely in multiple disposal episodes.

Although small in quantitative sense, the sample from Mokranjske Stene offers an important insight into the spectrum of crop and wild plants present and/or used at the site and adds to the as yet very poor knowledge of plant use in the period directly succeeding the Late Neolithic/Vinča culture in the Balkans. The range of taxa identified at Mokranjske Stene compares well with that characteristic of other Eneolithic sites in the region, as well as of those whose occupation immediately precedes or postdates the occupation of this site. A provisional picture emerges of a general continuity in the choice of cultivated plants from the Late Neolithic through later periods of prehistory, but much larger and high-resolution datasets are required to test this impression and explore diachronic and intra-site differences and similarities in plant use.

ПЕРИЦА ШПЕХАР, Филозофски факултет, Београд
МИЛИЦА РАДИШИЋ, Археолошки институт, Београд

МОКРАЊСКЕ СТЕНЕ У КАСНОАНТИЧКОМ ПЕРИОДУ*

Апстракт: У касноантичком периоду простор данашње источне Србије припадао је провинцији Приобална Дакија. Захваљујући спроведеним истраживањима, овај део лимеса и његово залеђе су у значајној мери проучени, о чему сведочи неколико десетина касноантичких фортификација које су нам познате, а међу њима се према величини и специфичном положају издваја утврђени комплекс откривен на локалитету Мокрањске стене. У даљем тексту ће бити реч о остацима живота на поменутом налазишту у периоду од 3. до 6/почетка 7. века.

Кључне речи: Приобална Дакија, Ђердап, касноантички период, рановизантијски период, Мокрањске стене.

УВОД

У касноантичком периоду простор данашње источне Србије припадао је провинцији Приобална Дакија, коју је са севера ограничавао Дунав. Захваљујући преваходно заштитним истраживањима из времена изградње хидроелектране Ђердап I и II,¹ у значајној мери је проучен овај

део лимеса, па је тако на ширем подручју Ђердапа евидентирано и у мањој или већој мери истражено неколико десетина касноантичких фортификација.² Главнина археолошки ископаваних утврђења налази се уз саму обалу Дунава,³ док је број утврда из непосредног залеђа знатно мањи.

1 Šrehaг 2010, 13 – 14 (са наведеном литературом).

2 Јанковић 1981, Карта 1; Bulić 2013, 199 – 203 (са наведеном литературом), Т.5.

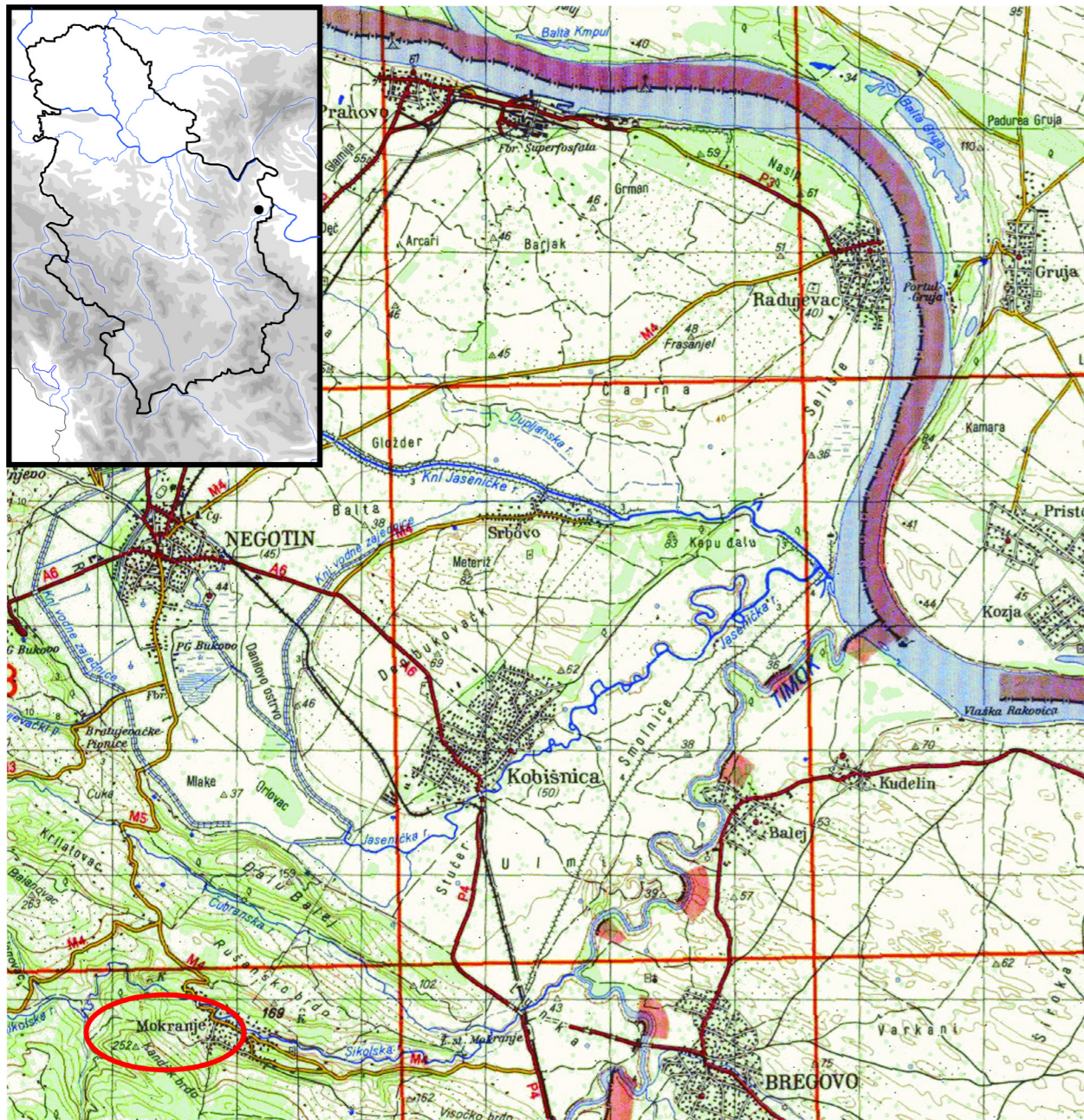
3 Šrehaг 2010, 19 – 48 (са наведеном литературом).

* Чланак је настао као резултат рада у оквиру пројекта Процеси урбанизације и развоја средњовековног друштва Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 177021).

Међу њима се према величини и специфичном положају издваја утврђени комплекс на Мокрањским стенама, у атару села Мокрање, које се налази око 8 km југоисточно од Неготина (сл. 1). Локалитет је смештен на стеновитом узвишењу крајњих

источних обронака планине Дели Јован, на крају кањона Сиколске реке. У питању је вишеслојно налазиште са остацима материјалне културе од праисторијског до средњовековног раздобља,⁴ где се јасно издваја касноантички хоризонт.

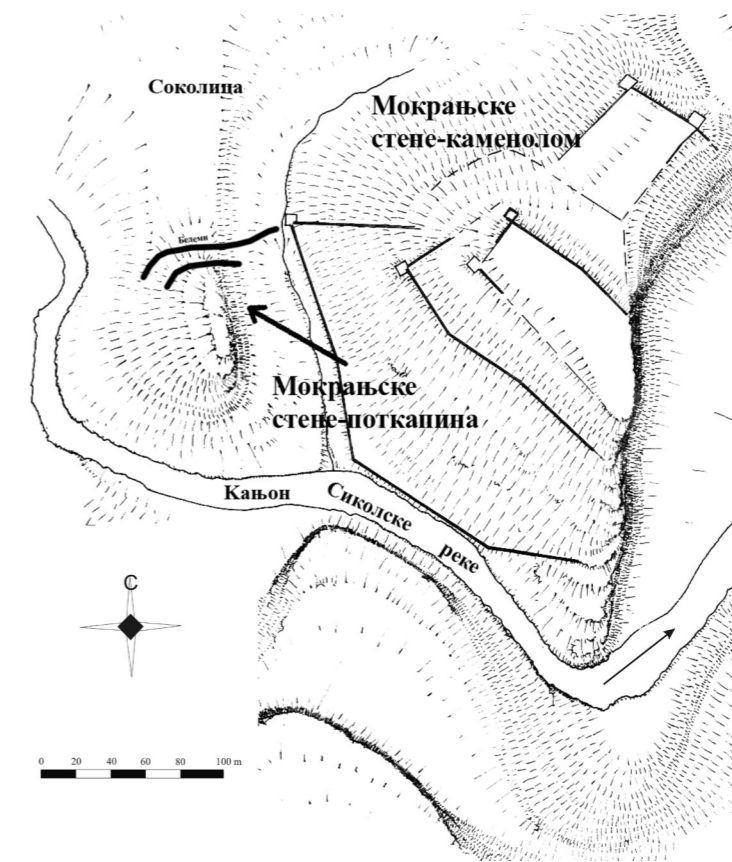
Слика 1. Положај Мокрањских стена

⁴ Сретеновић 1984; Капуран, Булатовић, Јањић 2013; Капуран, Bulatović, Miladinović-Radmilović 2014.

Реч је заправо о локалитету подељеном на три топографске целине (сл. 2). Са источне стране потока који се улива у Сиколску реку простире се потес Каменолом, на коме су констатовани остаци утврђења. Овај део налазишта знатно је оштећен експлоатацијом камена за потребе градње села Мокрања и хидроелектране Ђердап II. У рекогносцирањима и скромним заштитним истраживањима седамдесетих година 20. века, добијени су подаци о слојеној културној стратиграфији локалитета, а начињен је и ситуациони план тврђаве.⁵ Током 1980. године спроведена су додатна сондажна истраживања на централном делу утврђеног простора, приликом којих

је ископавана кула и неколико зидова различитих објеката, од којих ниједан није истражен у целости.⁶ У кратком раздобљу између поменутих радова локалитет је био изложен интензивној девастацији, о чему најбоље говори податак да бедеми констатовани у укупној дужини од 750 m више нису постојали.⁷

На западној страни Мокрањских стена простире се стеновити гребен Поткапина, а са његове северне стране брдовито узвишење Соколица. На оба потеса су недавно обављена сондажна ископавања, чији су резултати показали веома сличну културну стратиграфију као на Каменолому.⁸

Слика 2. Основа Мокрањских стена (према Капуран, Булатовић, Јањић 2013, Карта 1)

⁵ Janković, Janković 1973, 161 – 162; *Idem* 1976; Јанковић 1981, 48 – 49, 118 – 119.

⁶ Сретеновић 1984.

⁷ *Ibid.*, 222.

⁸ Булатовић, Капуран, Јањић 2013, 150 – 153; Капуран, Булатовић, Јањић 2013; Капуран, Bulatović, Miladinović – Radmilović 2014; Миладиновић – Радмиливић, Капуран, Булатовић 2014.

Прикупљени археолошки материјал показује да је простор Мокрањских стена био коришћен у раздобљу од 3. до 6. века, али није индикативан за разматрања о етапама живота и грађевинским фазама, јер је откривен на ограниченом простору и

највећим делом не потиче из јасних стратиграфских целина. Међутим, поред самог положаја и величине утврђења покретни археолошки налази такође у извесној мери упућују на значај насеља у касноантичком периоду.

ОСТАЦИ АРХИТЕКТУРЕ

Утврђени комплекс на стеновитом гребену Каменолома (најдоминантнија тачка налази се на коти од 171 m) састављен од три појаса бедема са четвороугаоним кулама приближно једнаких димензија, оријентисан је дужом страном у правцу североисток-југозапад (сл. 2). Неправилна основа прилагођена је микротопографским условима терена што представља основну одлику брдских утврђења и утврђених насеља. Фортификација је са три стране окружена стрмим литицама, при чему источна страна узвишења није ни имала бедем, јер се овде стена готово вертикално спушта до Сиколске реке у висини од око сто метара. У утврђење се улазило са приступачне североисточне стране. Према проценама истраживача, површина простора брањеног бедемима износила је 4,1 ha.⁹

У самом средишту комплекса, на најдоминантнијем положају, налази се утврђени простор приближно правоугаоног облика, ојачан са две куле. Оријентисан је дужим странама у правцу северозапад-југоисток. Спољне димензије северне куле чији су зидови били видљиви средином седамдесетих година, износиле су 7 x 7 m.¹⁰ Други појас бедема, на нижем терену, опасивао је правоугаони простор уз прилаз

локалитету на североисточној страни, а ка југу се трапезоидно ширио у правцу кањона Сиколске реке. Ова целина је била брањена са три угаоне куле. Трећи, најнижи бедемски појас ојачан једном кулом, обухватао је простор уз саму реку и поток који се у њу улива.

Откривени бедеми су били широки око 1,8 m, грађени каменом повезаним кречним малтером. У доњим зонама су коришћени комади тврдог притесаног кречњака, а за горње делове и круништа употребљена је лако обрадива сига. Такође се помињу и бедеми грађени у сухозиду,¹¹ који можда представљају касније обнове.¹² Једине податке о градитељским фазама дала су истраживања северозападне куле средишњег дела фортификације, где је констатован слој гари и рушења, датован у рани 4. век налазом новца Константина I (306 – 337). Током ископавања на источном зиду куле су уочене и две различите технике градње које су биле одвојене малтерном нивелацијом. Све то можда показују да је већ у 3. веку на Мокрањским стенама постојала некаква грађевина или мање утврђење.¹³ С друге стране, о вероватној обнови у

11 Не треба искључити могућност да је заправо реч о бедемима начињеним од камена и блата.

12 Janković, Janković 1976, 23; Сретеновић 1984, 222.

13 *Ibid.*, 223 – 224, Сл. 218/2.

9 Јанковић 1981, 118.

10 *Ibid.*, 118.

млађем периоду говори податак да је током ископавања констатован слој шута и камена који одваја два слоја са веома сличним репертоаром рановизантијских налаза.¹⁴ Појединим ауторима оваква стратиграфска слика је послужила као аргумент у тврдњи да је утврђење на Мокрањским стенама подигнуто почетком 6. века у склопу градитељских подухвата цара Анастасија, а обновљено у доба Јустинијана,¹⁵ иако за то нема поузданих показатеља.

Осим фортификационих елемената откривени су и остаци објеката у средишту тврђаве, на најистакнутијем положају. Из расположивих података сазнајемо да су зграде биле прислоњене уз унутрашње лице бедема. Објекти су имали малтерне поднице, а њихови зидови ширине од 0,60 до 0,80 m, углавном су грађени сигом везаном белим кречним малтером, мада су констатовани и зидови у сухозидној техници.¹⁶ Током ископавања сонде 3 у кампањи из 1980. године, констатовано је подизање нових објеката изнад старијих, са размаком између њихових подница од чак 1 m.¹⁷

ПОКРЕТНИ НАЛАЗИ

Расположива археолошка грађа са утврђеног комплекса на Мокрањским стенама даје хронолошки оквир његовог коришћења, у периоду од 3. до 6. или чак почетка 7. века. Иако до сада није извршена детаљна обрада керамичког материјала, поједини особени облици посуда, као и други хронолошки индикативни налази

14 Janković, Janković 1976, 23; Сретеновић 1984, 224 – 225, План VII.

15 Јанковић 1981, 115 – 117; *Idem* 1983, 128.

16 *Idem* 1981, 119, Сл. 42; Сретеновић 1984, план VII.

17 *Ibid.*, 223.

На постојање пећи за загревање просторија, према речима истраживача, указују делови керамичких пећњака, док присуство уломака разнобојних равних прозорских окана показује да су објекти на Мокрањским стенама имали застакљене прозоре.¹⁸

Утврђени комплекс се пружао даље ка западу о чему сведоче два бедема на Поткапини, који на површини тла чине две каскаде са висинском разликом од неколико метара.¹⁹ Они се пружају у правцу најниже куле на потесу Каменолом и по свему судећи представљају једну целину са описаним утврђењем. Током недавно спроведених истраживања на Соколици наишло се и на остатке једне грађевине већег габарита, чији су зидови уништени приликом вађења камена. Овај објекат се највероватније налазио *extra muros*, тј. северно од бедема на потесу Поткапина. Откривен је његов источни зид у негативу, као и дебела малтерна подлога на супструкцији од ломљеног камена, у коју су касније укопани средњовековни гробови.²⁰

зи указују на постојање најмање два хоризонта насељавања - касноримски и рановизантијски. Археолошки материјал се највећим делом може одредити у рановизантијски период, када је, по свему судећи, дошло до интензивнијег насељавања овог простора.

18 Јанковић 1981, 119, 194, Сл. 66.

19 Kapuran, Bulatović, Miladinović-Radmilović 2014, 33; Миладиновић-Радмиловић, Капуран, Булатовић 2014, 227, Сл. 1.

20 *Ibid.*, 233.

КАСНОРИМСКИ ХОРИЗОНТ

Живот на Мокрањским стенама током овог раздобља у пуној мери осликава пре свега керамички материјал, који је првенствено препознатљив по трпезној грнчарији. Карактеристичне су маслинасто глеђосане коничне зделе, хоризонтално разгранутог обода са урезаним орнаментом, као и глеђосани крчази тролисног отвора са једном дршком. Поред њих, констатовани су и уломци сивих лонаца од добро пречишћене земље, поклопаца са рачвастим ободом, као и делови судова са три дршке, масивних здела, тарионика и др. Такође, у овом хоризонту су посведочени уломци питоса са глачаним орнаментом на рамену и ободу.²¹

Осим керамичког материјала римске провенијенције спорадично је уочено и присуство фино рађене сиве керамике са глачаним орнаментом у виду ромбоидних поља. Они се опредељују у период 4. и прве половине 5. века и везују за германске федерате на дунавском лимесу, о чему између

осталог сведоче и други налази откривени у области Аквиса.²²

Међу индикативним налазима ранијег хоризонта издваја се жижак троугаоног кљуна са једном дршком (сл. 3/1),²³ карактеристичан за период 3. века,²⁴ као и бронзана лучна фибула са једном луковицом на глави и олучастим држачем игле.²⁵ Ова врста фибула била је у употреби од друге половине 3. до прве половине 5. века, мада је најинтензивније коришћена у 4. веку.²⁶ Осим тога, треба споменути још једну фибулу (сл. 4/4), као и бронзани појасни језичак амфороидног облика, откривен током недавних истраживања на Соколици (сл. 3/2). Реч је о једном од најраспрострањенијих налаза римског војног појаса из 4. века на нашем подручју.²⁷

Пажње вредна је и дршка једноредог чешља, украшена мотивом концентричних кругова (сл. 3/3).²⁸ У питању је налаз из последњих деценија 4. или почетка 5. века, карактеристичан за културну групу Черњахов-Синтана де Муреш.²⁹ Он би се могао тумачити у истом контексту као споменути уломци керамике декорисане глачаном мрежом ромбова.

Слика 3. Избор покретних налаза (без размере):

1. Керамичка лампа (према Сретеновић 1980, Сл. 217/4);
2. Појасни језичак (фото П. Шпехар);
3. Коштани чешаљ (према Капуран и др. 2013, Сл. 2/6)

21 Сретеновић 1984, 234, Сл. 212/3, Сл. 214/6, 9, Сл. 215/10.

22 Јанковић 1981, 160; Špehar 2012, 40, 44, Figs. 8, 13, 14.

23 Сретеновић 1984, Сл. 217/4.

24 Крунић 2011, кат. бр. 389 – 392.

25 Сретеновић 1984, Сл. 217/3.

26 Petković 2010, 231–234, Tip 31/D.

27 Шпехар 2007, 276; Redžić 2013, 369 – 371, 380 – 390, T. LXXIX – LXXXI.

28 Капуран, Булатовић, Јањић 2013, 88, Сл. 2/6.

29 Petković 1995, 27, T. IX – X; Špehar 2012, 38, 40, 42, 44, Figs. 4, 10, 12.

Кратак преглед материјалне културе касноримског периода завршавамо нумизматичким налазима. На локалитету је, дакле, откривена једна монета Филипа I (244 – 249) из средине 3. века и већ поменути новчић Константина I (306 – 337) из прве половине 4. века.³⁰

РАНОВИЗАНТИЈСКИ ХОРИЗОНТ

И у овом хоризонту на локалитету Мокрањске стене међу археолошким материјалом доминирају налази керамике. Преовладавају фрагменти огњишних посуда – лонци без наглашеног врата косо разгранутог обода и конични поклопци са дугметастом дршком. Потом, особене су и широке зделе са наглашеним вратом и раменом, те дубоке, широке зделе без врата и рамена са водоравно извученим ободом. У мањој мери су заступљени уломци крчага и питоса који су насупрот примерцима ранијег хоризонта, грубље израде.³¹ Према расположивој грађи на Мокрањским стенама недостају налази вршника, какви су пак особени за поједина рановизантијска налазишта дунавског залеђа, пре свега у областима јужне и југозападне Србије,³² па је у том смислу можда могуће говорити о извесним регионалним особеностима керамичког материјала.

Међу налазима грнчарије са нашег налазишта истичу се бројни уломци амбалажне керамике – амфора. Они управо сведоче о развијеној речној трговини у овом региону. Најпре, присутне су амфоре задебљалог обода, косо извученог врата и

30 Јанковић, Јанковић 1976, 24; Сретеновић 1984, 224 – 225, Сл. 217/5, 218/2.

31 Јанковић 1981, 131 – 136, T. III – IV; Сретеновић 1984, 223, Сл. 212 – 213.

32 Вјелажас 1990; Поповић, Бикић 2009, 75.

лоптастог трбуха, са жућкастобелом енгобом по површини, које су украшене чешљастим орнаментом.³³ Други тип су понтске амфоре задебљаног обода и равнотелог врата, издуженог овалног тела са неравномерно распоређеним ребрима,³⁴ док трећи представљају мање северно-афричке амфоре (типа *spatheion*) вретенастог облика и шпицастог дна.³⁵ Сви наведени типови су присутни у доњем Подунављу још од 4. века, мада се најчешће јављају у слојевима 6. века, када постају један од најзаступљенијих керамичких облика.³⁶

Осим керамичких, констатоване су и стаклене посуде, пре свега пехари на стопи начињени од провидног стакла зелене или жућкастозеленкасте боје, од којих су углавном остале очуване кружне стопе (сл. 4/5). Овај тип стаклених посуда уједно је и најкарактеристичнији за рановизантијски период, иако се јавља још од 4. века,³⁷ о чему између осталог сведоче налази са лимеса у Ђердапу,³⁸ али и са Царичиног града.³⁹ Такође је откривено неколико уломака равних и непрофилисаних обода коничних посуда, које није могуће сасвим поуздано типолошки одредити као чаше или пехаре.⁴⁰

Са Мокрањских стена потичу и два примерка тзв. балканског типа керамичких лампи, особеног за рановизантијски период, чија је дршка обликована у виду људске главе са капом (сл. 5).⁴¹ Слични налази, примера ради, посведочени су у Гамзиграду.⁴²

33 Јанковић, Јанковић 1976, 24; Вјелажас 1996, 67 – 69.

34 Сретеновић 1984, Сл. 212/4 – 6; Вјелажас 1996, 74.

35 Сретеновић 1984, Сл. 212/1; Вјелажас 1996, 88.

36 *Ibid.*, 113; Поповић 1987, 13 – 19, Сл. 13 – 14.

37 Isings 1957, 139, 162.

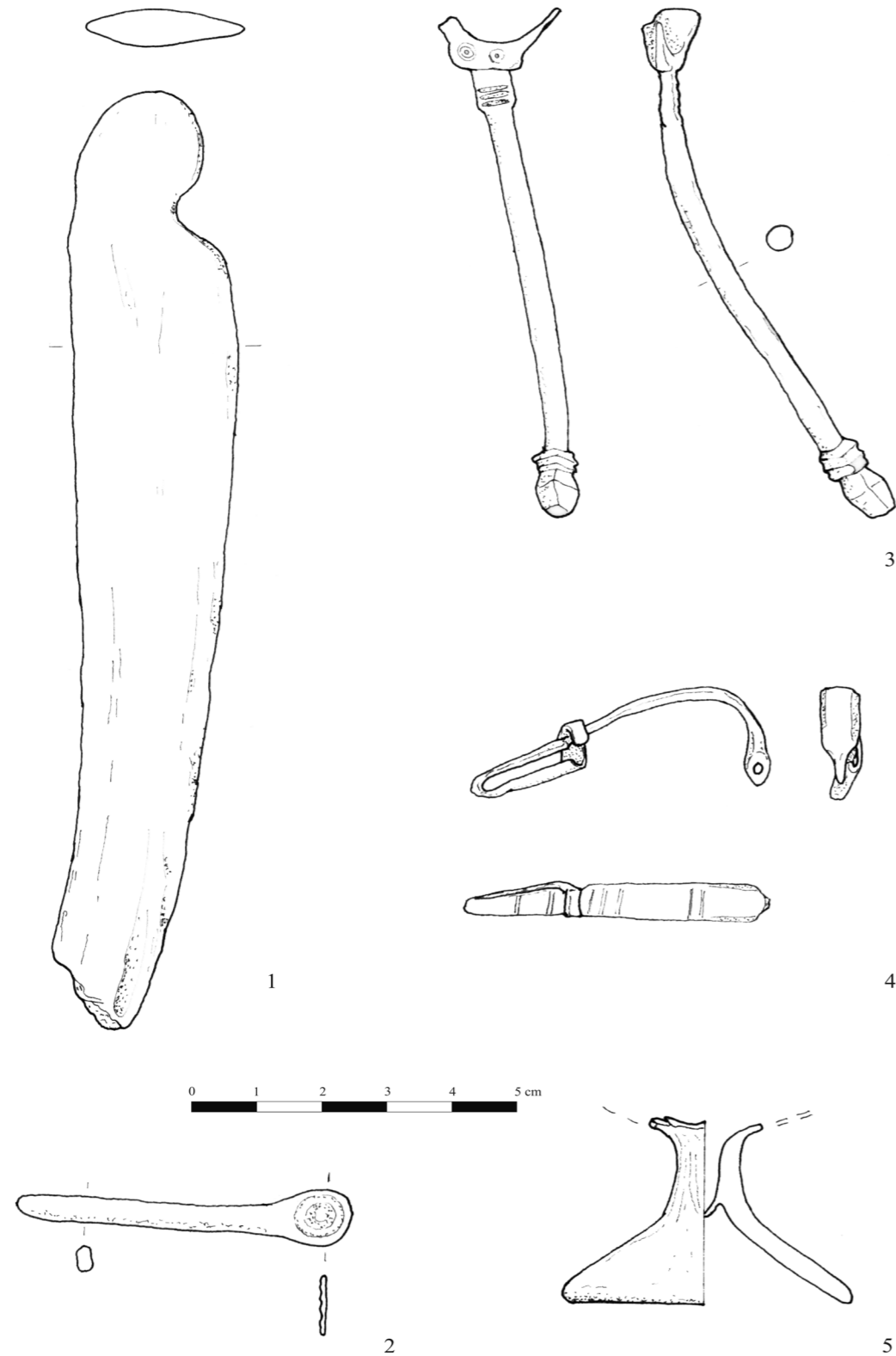
38 Špehar 2010, 49 – 52.

39 Bavant 1990, 209 – 211.

40 Јанковић 1981, 164 – 165, T. XII/5 – 7.

41 *Ibid.*, T. IX/5; Сретеновић 1984, Сл. 216/8.

42 Јанковић 1983, кат. бр. 175.

Слика 4. Избор покретних налаза (исцртао Д. Ђирковић): 1. Оплата рефлексног лука; 2. Наруквица; 3. Преслица; 4. Фибула; 5. Пехар на стопи

Слика 5. Керамичка лампа (документација Музеја Крајине у Неготину)

Међу осталим налазима треба споменути копчу типа Сучидава (сл. 6/1),⁴³ са бројним аналогијама како у региону Ђердапа,⁴⁴ тако и у унутрашњости, на Царичином граду⁴⁵ или Градини на Јелици.⁴⁶ Добро је познато да су копче овог типа нарочито карактеристичне за другу половину 6. и почетак 7. века. Веома интересантан налаз представља лучна фибула са посувраћеном стопом и диском на луку (сл. 6/2),⁴⁷ будући да је у расположивим типологијама рановизантијских фибула са простора југоисточне Европе приказана као једна од најређих врста.⁴⁸ О рановизантијском накиту сведочи део бронзане нарукнице од које је очуван један раскуцани крај у облику кружног проширења (сл. 4/2),⁴⁹ чије се паралеле налазе у области Подунавља и балканској унутрашњости.⁵⁰

43 Сретеновић 1984, Сл. 216/5.

44 Špehar 2010, 54 – 55.

45 Кондић, Поповић 1977, кат. бр. 26 – 27, Т. XI/26 – 27.

46 Милинковић 2010, 82 – 83, Т. XII/3; Милинковић, Шпехар (ур.) 2014, кат. бр. 45.

47 Сретеновић 1984, Сл. 216/2.

48 Măgureanu 2008, 103, Pl. I, Fig. 4.

49 Капуран, Булатовић, Јањић 2013, 88, Сл. 2/10.

50 Špehar 2010, 69; Милинковић, Шпехар (ур.) 2014, кат. бр. 30.

Карактеристичним налазима припада део ручне преслице са представом птице на њеном врху (сл. 4/3).⁵¹ Са територије Ђердапа потичу релативно бројни слични налази, сведочанстава обраде вуне, која је била значајан вид привредне делатност тадашњег становништва.⁵² У налазе рановизантијског хоризонта сврстан је и фрагментовани коштани ваљкасти предмет украшен линеарним урезима и концентричним круговима, непознате намене.⁵³ За ову врсту налаза познате су бројне аналогије са територије данашње Србије.⁵⁴ Са локалитета потичу и два фрагментована дворета троделна чешља,⁵⁵ који такође припадају уобичајеном репертоару налаза датог периода.⁵⁶

51 Јанковић 1981, Т. XVIII/6.

52 Špehar 2010, 106 – 107, 149, кат. бр. 478 – 495.

53 Сретеновић 1984, Сл. 217/2.

54 Кондић, Поповић 1977, кат. бр. 14, Т. VII/14; Bavant 1990, 227 – 228, Pl. XL/229 – 230; Špehar 2010, 78, кат. бр. 200, Т. VIII/200.

55 Сретеновић 1984, Сл. 217/1; Капуран, Булатовић, Јањић 2013, 88, Сл. 2/5.

56 Popović 1999, 119, Sl. 68/1 – 2; Špehar 2010, 120, кат. бр. 626 – 656, Т. XXV, XXVI; Милинковић, Шпехар (ур.) 2014, кат. бр. 56 – 59.

На крају следе и налази наоружања. Њима припада део коштане оплате рефлексног лука (сл. 4/1), какав је карактеристичан превасходно за номадске народе, али релативно често присутан и на рановизантијским налазиштима.⁵⁷ Такође је откривена тробридна стрелица са трном за насађивање,⁵⁸ чију употребу су заједно са рефлексним луком изгледа усвојили и сами Византинци.

Сасвим скроман нумизматички материјал, заступљен фолисом из доба Анастасија I (491–518) и полуфолисом Јустинијана I (527–565),⁵⁹ сведочи о већ познатој чињеници да управо у време владавине ова два владара долази до обнове циркулације новца на дунавском лимесу, током рановизантијског периода.⁶⁰

Слика 6. Избор покретних налаза (без размере):
1. Копча типа Сучидава (према Сретеновић 1980, Сл. 216/5);
2. Фибула (према Сретеновић 1980, Сл. 216/2)

57 Petković 1995, 50–51, kat. br. 627–631, T. XXXVIII; Špehar 2010, 128 par. 133, kat. br. 693–694.

58 Капуран, Булатовић, Јањић 2013, 88, Сл. 2/7.

59 Сретеновић 1984, 224, Сл. 218/1; Капуран, Булатовић, Јањић 2013, 88.

60 Špehar 2010, 152, Grafikon 2.

ЗАКЉУЧАК

По напуштању провинције *Dacia* крајем 3. века област данашње источне Србије припала је пограничној провинцији *Dacia Ripensis*.⁶¹ Упоредо са поновним успостављањем лимеса на Дунаву, долази и до промена у начину одбране, тако да се подижу бројна мања утврђења, тзв. *burgusi*.⁶² Истовремено на простору читавог Царства долази и до појаве тзв. вертикалне миграције, која подразумева померање становништва, услед варварских напада, у више и теже приступачне пределе,⁶³ а која ће свој максимум доживети током 6. века.⁶⁴ У склопу поменутих промена, судећи према сакупљеним покретним налазима, крајем 3. или почетком 4. века долази и до подизања фортификације на Мокрањским стенама.

Међутим, није могуће са сигурношћу утврдити да ли је цео комплекс подигнут тада или само један његов део. Познати су примери преграђивања долина мањих река бедемима током 4. века на простору већ помињане провинције Приобална Дакија. Такав комплекс откривен је на локалитету Ушће Поречке реке, где је бедемима препречена долина истоимене реке, како би се спречило продирање непријатеља у унутрашњост Царства. Како су на овом локалитету откривени остаци магацина и житница,⁶⁵ претпоставка је да се ради о дистрибутивном центру, одакле је вршена расподела различитих производа

пристиглих из великих градова ка околним утврђењима,⁶⁶ или пак транспорт локалних производа ка обали Црног мора. Комплекс сличног карактера налази се и на локалитету Карасура у Бугарској. Он је такође подигнут пре краја 4. века, али је констатовано да су на њему вршене и касније обнове, у раздобљу 5–6. столећа.⁶⁷

Иако локалитет Мокрањске стене показује одређене сличности са комплексом на Ушћу Поречке реке, постоје и одређене разлике. Наиме, овде бедемима није преграђена долина кроз коју тече река на њеном ушћу у Тимок, већ се утврда налази на 5 km западно од њега, на крају клисуре кроз коју протиче Сиколска река. Чини се да су бедеми овде служили да спрече продор непријатеља у долину Тимока, одакле је био отворен пут ка Нишу и даље ка унутрашњости Царства. Разлог подизања мокрањског утврђења највероватније је у вези са облашћу *metalla Aeliana Pincensia*, која обухвата планински предео коме припада и Дели Јован. То је био један од најзначајнијих рударских ревира римског периода,⁶⁸ за који се претпоставља да је могао бити коришћен и током рановизантијског периода.⁶⁹ Није искључено да су управо овде допремане намирнице потребне за функционисање рудника, и обрнуто, даље отпремани инготи. На значај локалитета током 3. и 4. века по свој прилици упућују и налази тзв. федератске керамике,

61 Vettors 1950.

62 Tomović 1987, 97.

63 Поповић 1988, 216–218; Milinković 2008, 538–545; Špehar 2008, 588–589; Милинковић 2010, 29–30.

64 О овом проблему уп. Милинковић 2012; *Idem* 2015.

65 Петровић 1984; Špehar 2010, 20–22.

66 Петровић 1984, 291.

67 Динчев 2006, 12, Обр. 23.

68 Dušanić 1977, 55, Map. 3, 74 (са наведеном литературом); Душанић 1980, 34–35 (са наведеном литературом).

69 Шпехар, Јацановић 2011, 51–52.

будући да сведоче о потреби Царства да у кризним тренуцима додатно ојачају овај пункт ангажовањем варварских најамника.

Продор Хуна средином 5. века изазвао је бројне промене на Балкану⁷⁰ и оне највероватније нису мимоишле ни Мокрањске стене. Археолошки материјал тог раздобља за сада овде није посведочен. Интензивнија присутност Византије на Централном Балкану остварена је за владавине цара Јустинијана I (527 – 565), како сведочи и добро познато Прокопијево дело, у коме се наводи чак 37 тада обновљених утврда у области града Аквиса.⁷¹ Према мишљењу појединих аутора мокрањско утврђење могло би се поистоветити са првопоменутом утврдом из Прокопијевог списка *Ad petras*, у непосредној близини самог Аквиса (данашње Прахово).⁷²

Положај локалитета у великој мери је повезан са Дунавом, главним комуни-

кационим правцем у овом делу Царства.⁷³ Њега су подједнако користили и војска и трговци. Иако се не налази на обали Дунава, Мокрањске стене су са њим повезане долином Тимока, куда се одвијао саобраћај и трговина ка унутрашњости Балкана.⁷⁴

Дакле, степен истражености локалитета и квалитет расположивих података у много већој мери отварају нова питања него што пружају одговоре. Ипак, досадашња сазнања довољно говоре о специфичности самог налазишта и његовом значају, што потврђује и чињеница да је коришћен од праисторијског до средњовековног периода. Остаје нада да ће будућа ископавања пружити нове и драгоцене податке о овом локалитету, изложеном зубу времена али и деструкцији нелегалних трагача, и обезбедити му место међу другим значајним налазиштима касноантичког периода.

70 Prisci Fragmenta 1, 1b; Lemerle 1954, 279 – 280.

71 Procopius, De aedif. IV 4; Јанковић 1981, 61, 185 – 186; *Idem* 1983, 128; Petrović 1995; Špehar 2010, 152 – 153

72 Јанковић 1981, 49; Јанковић, Јанковић 1990, 103.

73 Popović 1975, 471 – 472; Шасел 1983, 99 – 101; Бошковић 1983, 87 – 89; Jordović 1996, 257; Bavant 2004, 313.

74 Bikić, Ivanišević 2012, 48.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Bavant 1990 – B. Bavant, Les petits objets, in B. Bavant, V. Kondić, J.-M. Spieser (eds.) *Caričin Grad II*, Belgrade – Rome 1990, 191 – 257.

Bavant 2004 – B. Bavant, L'Illyricum, in C. Morrisson (ed.) *Le Monde Byzantine I – L'Empire romain d'Orient (330 – 641)*, Paris 2004, 303–347.

Bikić, Ivanišević 2012 – V. Bikić, V. Ivanišević, Imported Pottery in Central Illyricum – A Case Study: Caričin Grad (*Iustiniana Prima*), *Rei Cretariae Romanae Favtorvm* 42, Bonn 2012, 41 – 49.

Vjelajac 1990 – Lj. Vjelajac, La céramique et les lampes, in B. Bavant, V. Kondić, J. – M. Spieser (eds.) *Caričin Grad II*, Belgrade – Rome 1990, 161 – 190.

Vjelajac 1996 – Lj. Vjelajac, *Amfore gornjomezijskog Podunavlja*, Beograd 1996.

Бошковић 1983 – Ђ. Бошковић, Пловидба Ђердапом у Трајаново доба, у В. Чубриловић (ур.) *Пловидба Дунавом и његовим притокама кроз векове*, Београд 1983, 87 – 95.

Булатовић, Капуран, Јањић 2013 – А. Булатовић, А. Капуран, Г. Јањић, *Неготин. Стратиграфија праисторијских локалитета Неготинске крајине*, Београд 2013.

Bulić 2013 – D. Bulić, The Fortifications of the Late Antiquity and the Early Byzantine period on the later territory of the South-Slavic principalities, and their re-occupation, in S. Rudić (ed.) *The World of the Slavs - Studies on the Eastern, Western and South Slavs: Civitas, Oppidas, Villas and Archeological Evidence (7th to 11th Centuries A.D.)*, Belgrade 2013, 137 – 233.

Vetters 1950 – H. Vetters, Dacia Ripensis, *Schriften der Balkankommission* XI/1, 1950, 3 – 60.

De aedificiis – Procopii Caesarensis, *De aedificiis*, I. Dindorf (ed.), Lipsiae 1913.

Prisci Fragmenta – Prisci Fragmenta, in L. Dindorf (ed.) *Historici graeci minori I*, Lipsiae 1870, 275 – 352.

Динчев 2006 – В. Динчев, Ранновизантијските крепости в Българија и съседните земи (в диоцезите Thracia и Dacia), *Разкопки и проучвания* XXXV, 2006, 5 – 140.

Dušanić 1977 – S. Dušanić, Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, in H. Temporini, W. Hasse (eds.) *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II/6*, Berlin – New York 1977, 52 – 94.

Душанић 1980 – С. Душанић, Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији, *Историјски гласник* 1 – 2, 1980, 7 – 55.

Isings 1957 – C. Isings, *Roman glass from dated finds*, Groningen – Djakarta 1957.

Јанковић 1981 – Ђ. Јанковић, *Подунавски део области Аквиса у VI и почетком VII века*, Београд 1981.

Јанковић 1983 – Ђ. Јанковић, Рановизантијски Гамзиград, у С. Ђелић (ур.) *Гамзиград – касноантички царски дворца*, Београд 1983, 120 – 141.

Janković, Janković 1973 – Ђ. Janković, M. Janković, *Rekognosciranja u okolini Negotina*, *Arheološki pregled* 15, Beograd 1973, 161 – 167.

Janković, Janković 1976 – M. Janković, Ђ. Janković, *Mokranje kod Negotina*, *Kamenolom – višeslojni lokalitet*, *Arheološki pregled* 18, Beograd 1976, 22 – 24.

Јанковић, Јанковић 1990 – М. Јанковић, Ђ. Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу*, Каталог изложбе, Београд 1990.

Jordović 1997 – Č. Jordović, The Roman road in the Iron Gate Gorge, in P. Petrović (ed.) *Roman Limes on Middle and Lower Danube*, Beograd 1996, 257 – 258.

Капуран, Булатовић, Јањић 2013 – А. Капуран, А. Булатовић, Г. Јањић, Мокрањске стене – резултати истраживања из 2011. и 2012. године, *Гласник Српског археолошког друштва* 29, 2013, 85 – 100.

Капуран, Булатовић, Милединовић-Радмиловић 2014 – А. Капуран, А. Булатовић, Н. Милединовић-Радмиловић, Мокрањске стене. Резултати истраживања 2013. године, у Д. Антонић (ур.) *Археологија у Србији. Пројекти Археолошког института у 2013. години*, Beograd 2013, 31 – 33.

Кондић, Поповић 1977 – В. Кондић, В. Поповић, *Царичин град. Утврђено насеље у византијском Илирику*, Beograd 1977.

Крунић 2011 – А. Крунић, *Античке светиљке из Музеја града Београда*, Beograd 2011.

Lemerle 1954 – P. Lemerle, Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIe siècle, *Revue historique* 211, 1954, 265 – 308.

Măgureanu 2008 – A. Măgureanu, Fibulele turnate romano-bizantine, *Materiale și Cercetări Arheologice*, serie novă 4, 2008, 99 – 155.

Милединовић-Радмиловић, Капуран, Булатовић 2014 – Н. Милединовић-Радмиловић, А. Капуран, А. Булатовић, Антрополошка анализа скелета са новооткривене скелетне некрополе у неготињској Крајини, *Саопштења* XLVI, 2014, 227 – 250.

Milinković 2008 – M. Milinković, Die spätantik-frühbyzantinischen befestigten Höhenanlagen in Serbien, in H. Steuer und V. Bierbrauer (Hrsg.) *Höhensiedlungen zwischen*

Antike und Mittelalter von den Ardenen bis zur Adria. Ergänzungsbande zum RGA, Band 58, Berlin – New York, 533 – 557.

Милинковић 2010 – М. Милинковић, *Градина на Јелици – рановизантијски град и средњовековно насеље*, Beograd 2010.

Милинковић 2012 – М. Милинковић, Мрежа насеља и њихова структура на северу Илирика у 6. в. – археолошки подаци, у Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић (ур.) *Византијски свет на Балкану II*, Beograd 2012, 299 – 312.

Милинковић 2015 – М. Милинковић, *Рановизантијска насеља у Србији и њеном окружењу*, Beograd 2015.

Милинковић, Шпехар (ур.) 2014 – М. Милинковић, П. Шпехар, *Градина на Јелици – тридесет година археолошких истраживања*, Каталог изложбе, Чачак 2014.

Petković 1995 – S. Petković, *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije*, Beograd 1995.

Petković 2010 – S. Petković, *Rimске fibule u Srbiji od I do V veka n. e.*, Beograd 2010.

Петровић 1984 – П. Петровић, Поречка река, сабирни центар за снабдевање римских трупа у Ђердапу, *Старинар* XXXIII–XXXIV, 1984, 285 – 291.

Petrović 1995 – P. Petrović, Les fortresses de la basse antiquité dans la région du Haut Timok, *Starinar* XLV – XLVI, 1995, 55 – 66.

Popović 1975 – V. Popović, Les témoins archéologiques des invasions Avaro – Slaves dans l'Illyricum byzantine, *Mélanges de l'école française de Rome* 87, 1975, 445 – 504.

Поповић 1988 – В. Поповић, Албанија у касној антици, у М. Гарашанин (ур.) *Илири и Албанци*, Beograd 1988, 201 – 250.

Поповић 1987 – М. Поповић, Светиња, нови подаци о рановизантијском Виминацијуму, *Старинар* XXXVIII, 1987, 1 – 37.

Popović 1999 – M. Popović, *Tvrđava Ras*, Beograd 1999.

Popović, Bikić 2009 – M. Popović, V. Bikić, *Vrsenice, kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje*, Beograd 2009.

Redžić 2013 – S. Redžić, *Rimске појасне garniture na tlu Srbije od I do IV veka*, neobjavljena doktorska disertacija, Beograd 2013.

Сретенковић 1984 – М. Сретенковић, Мокрањске стене – вишеслојно насеље. Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години, *Ђерданске свеске II*, Beograd 1984, 221 – 231.

Tomović 1987 – M. Tomović, Les tours fortifiées de la basse antiquité sur le limes des Portes de Fer, *Archaeologia Jugoslavica* 24, 1987, 91 – 100.

Шасел 1983 – J. Шасел, Речна пловидба и привреда у античком Подунављу, у В. Чубриловић (ур.) *Пловидба Дунавом и његовим притокама кроз векове*, Beograd 1983, 97 – 108.

Шпехар 2007 – П. Шпехар, Налази металних делова војног појаса са територије

Виминацијума, у М. Ракоција (ур.) *Ниш и Византија, пети научни скуп, Ниш 3 – 5. јун 2006, Зборник радова V*, Ниш 2007, 269 – 289.

Špehar 2008 – P. Špehar, Late Antique and Early Byzantine fortifications in Bosnia and Herzegovina (hinterland of the province of Dalmatia), in H. Steuer, V. Bierbrauer (eds.) *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter*, Berlin – New York, 559 – 594.

Špehar 2010 – P. Špehar, *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu*, Beograd 2010.

Špehar 2012 – P. Špehar, The Danubian limes between Lederata and Aquae during the Migration period, in V. Ivanišević, M. Kazanski (eds.) *The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration*, Paris – Beograd 2012, 35 – 56.

Шпехар, Јацановић 2011 – П. Шпехар, Д. Јацановић, Касноантичка остава алата са локалитета Босиљковац код Кучева, *Viminacium* 16, 2011, 25 – 58.

Summary: P. Špehar, Faculty of Philosophy, Belgrade
M. Radišić, Institute of Archaeology, Belgrade

MOKRANJSKE STENE IN LATE ANTIQUITY

The area of present Eastern Serbia belonged to the Province of Dacia Ripensis in Late Antiquity, which was limited by Danube from its northern side.

This part of the Limes has been substantially studied as the result of archaeological researches conducted during the construction of hydroelectric power plants Djerdap I and Djerdap II. Until present day it has been identified and more or less explored around several dozens of late antique fortifications in the wider area of Djerdap Gorge. Late Antique complex Mokranjske Stene stands out according to its size and specific position, located close to village Mokranje around 8 km from Negotin to the southeast.

The site is divided into three parts and blocks the valley of Sikolska Reka. Unlike the situation on the site Ušće Porečke Reke, the river valley is not blocked by ramparts at the river's mouth, but 5 km west of Timok river, at the end of Sikolska gorge.

According to available data it is not possible to determine with certainty whether the whole complex or just a part of it was built in the late 3rd and early 4th century. Similar examples from 4th century are known, like Ušće Porečke Reke near by and Karasura in Bulgaria where late reconstructions were conducted in 5th and 6th centuries.

The reason for erecting the fortification in this place was probably in connection with mining area *metalla Aeliana Pincensia*, which could be active during the early Byzantine period, and which extends in the hinterland of Mokranjske Stene.

Relatively numerous finds within the complex speak about the life during the early Byzantine period, and are in connection with a major renovation of the Empire, most likely at the time of Justinian I (527 – 565) when as many as 37 forts were restored in the area of the town Aquis located near by at the banks of the Danube.

НАТАША МИЛАДИНОВИЋ-РАДМИЛОВИЋ, Археолошки институт, Београд

ЧУЧЕЊЕ ФАСЕТЕ НА СКЕЛЕТНИМ ОСТАЦИМА СА СРЕДЊОВЕКОВНЕ НЕКРОПОЛЕ НА ЛОКАЛИТЕТУ МОКРАЊСКЕ СТЕНЕ

Апстракт: На вишеслојном локалитету Мокрањске стене, који се налази око 8 km југоисточно од Неготина, приликом истраживања падине узвишења Соколица, односно простора *extra muros* Византијског утврђења откривен је део средњовековне некрополе X – XII века. Директан повод за писање овог текста представља откриће чућењих фасета на доњим крајцима тибија и на талусима код две женске особе (Гроб бр. 3 и Гроб бр. 4). Иако ова некропола, вероватно, чини само мањи део овог локалитета на коме се живело од праисторије до средњег века, покушаћемо да на примеру феномена чућењих фасета представимо део свакодневног живота припадница женског пола током X – XII века на локалитету Мокрањске стене.

Кључне речи: средњовековна некропола, X – XII век, чућење фасете, сеоска популација.

Појава чућењих фасета (*squatting facets*) среће се на доњим крајцима тибија, са anteriорне стране (Слике 1 и 2),¹ и на врату талуса (Слике 1 и 3), обично код људи који не користе намештај, већ чуче и када се одмарају и обедују, али и када обављају свакодневне послове.² Овакав положај тела је, за људе

који су се на њега навикли, веома удобан јер изискује минималну мишићну активност.³ Приликом чучања јавља се изузетна дорзална флексија стопала, односно стопала су потпуно савијена у скочном зглобу и са тибијом заклапају веома оштар угао. Пролонгирана, пасивна дорзална флексија стопала врши заправо истезање лигамената

1 Код нас је, из мени непознатог разлога, уобичајено коришћење термина клечење фасете. С обзиром да сматрам да је термин неадекватан и да не одговара преводу енглеског термина у својим сам радовима промене увек бележила као тзв. „кличење“ фасете.

2 Текст је резултат пројеката: *Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилног, војног и резиденцијалног карактера у римским провинцијама на тлу Србије* (ОИ 177007) и *Процеси урбанизације и развоја средњовековног*

друштва (ОИ 177021) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Користим прилику да се захвалим др Александру Булатовићу и др Александру Капурану на уступљеном остеолошком материјалу, Драгани Вуловић, МА и дипл. археологу Драгици Бизјак на сарадњи приликом археолошке и антрополошке обраде материјала, као и Миру Радмиловићу на пост-продукцији илустрација хуманог остеолошког материјала.

3 Mays 1998, 119.

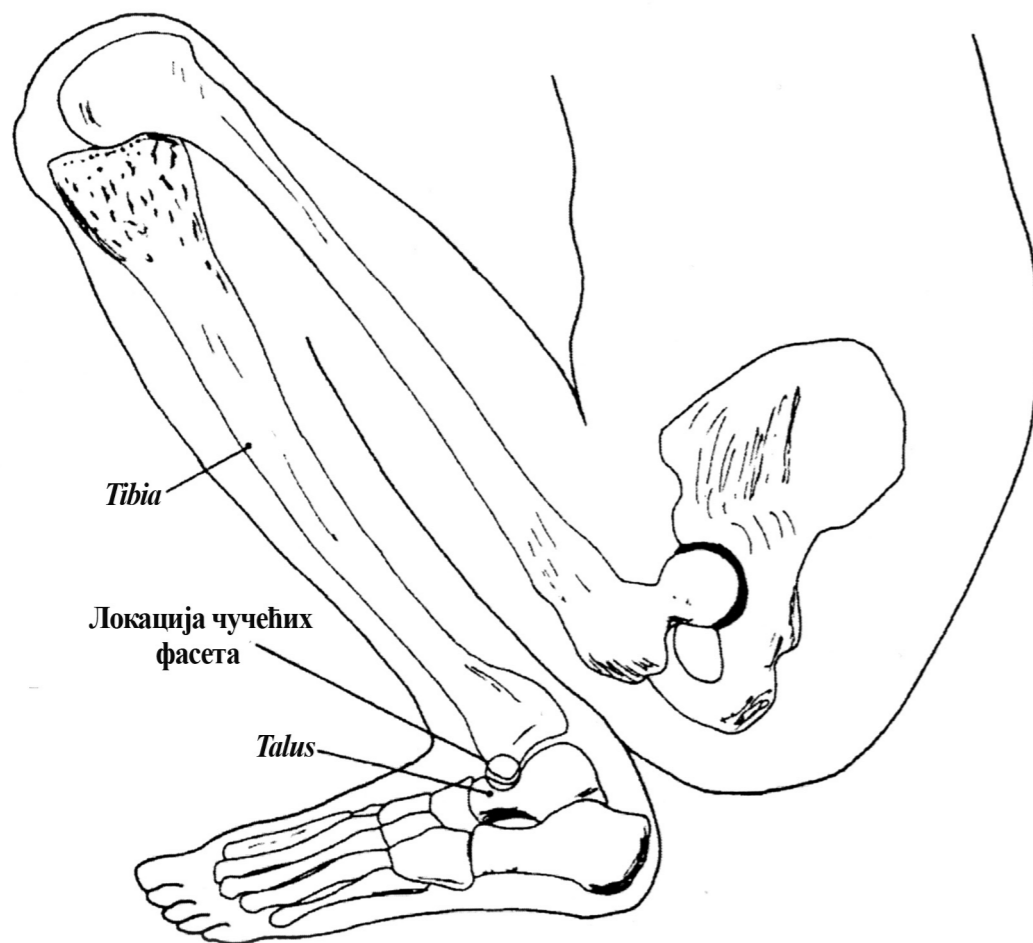

скочног зглоба, дозвољавајући тиме већу дорзалну флексију зглоба између тибије и талуса.⁴ Дорзална флексија скочног зглоба код људи који свакодневно и дуготрајно чуче ствара антериорну екстензију зглобне површине талуса и доњег крајка тибије стварајући чучеће фасете (Слике 2 и 3).⁵

Промене које су последица дорзалне флексије стопала могу се уочити, осим на тибијама и талусима, и на фемурима и

пателама. Такође, поједине кости стопала могу имати и проширења појединих зглобних површина (талуси и калканеуси нарочито). Мартин сматра, нпр., да је код људи који свакодневно чуче *fossa intercondylaris* на фемурима дубља, а латерална ивица *facies articularis* патела заобљена.⁶ Поједини аутори у анализу укључују и посматрање кондила на тибијама.⁷

EXTENSION OF THE RIGHT TIBIA AND TALUS

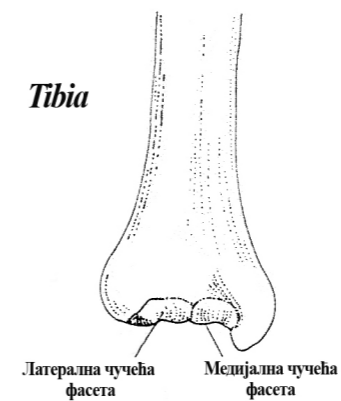

Слика 1. Положај ноге у чучећем положају (Mays 1998, Figure 5.12, према Huard and Montagne 1950)

Figure 1. The position of the leg in squatting posture (Mays 1998, Figure 5.12, after Huard and Montagne 1950)

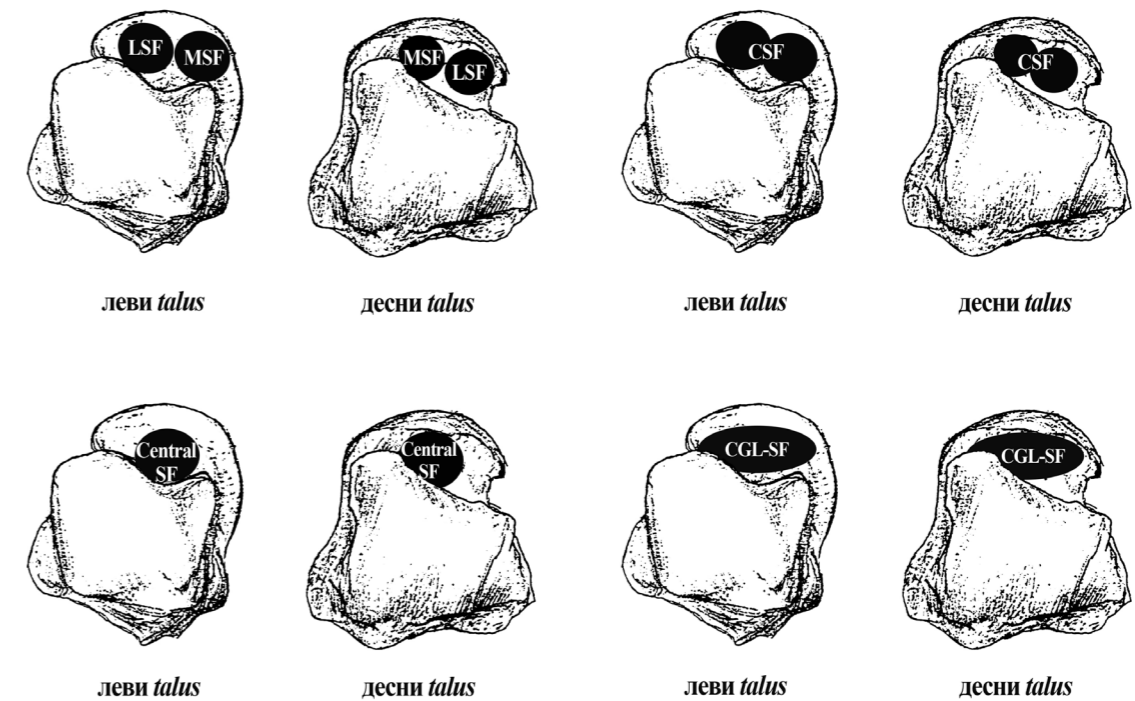
4 Trinkaus 1975.
5 Mays 1998, 119.

6 Martin 1935, 84.
7 Dewar, Pfeiffer 2004.

Слика 2. Чучеће фасете на десној тибији (Brothwell 1981, Figure 4.13, према Finnegan 1978)

Figure 2. Squatting facets on the right tibia (Brothwell 1981, Figure 4.13, after Finnegan 1978)

Слика 3. Чучеће фасете на левом и десном талусу – латерална чучећа фасета (LSF), медијална чучећа фасета (MSF); комбинована чучећа фасета (CSF); централна (средишња) чучећа фасета (Central SF); продужена чучећа фасета (у облику олука) (CGL-SF) (цртеж М. Радмиловића начињен према запажањима аутора текста и Garg et al. 2015)

Figure 3. Squatting facets on the left and on the right talus – lateral squatting facet (LSF); medial squatting facet (MSF); combined squatting facet (CSF); Central SF; continuous (Gutter like) squatting facet (CGL-SF) (drawing of M. Radmilović according to observations of the author and Garg et al. 2015.)

Чучеће фасете су честе код припадника појединих група или популација.⁸ Могу се јавити и интерпопулационе разлике у њиховом облику и распореду, али и у учесталости (Слике 2 и 3). Ове разлике су посебно изражене између примитивних и цивилизованих група. У модерним примитивним групама и неким археолошким популацијама, где нема покућства или адекватног намештаја, уобичајена је навика чучања.⁹ Тако, нпр. за разлику од савремених Европљана, Индијанци и аустралијски Аборицини по правилу одмарају у чучећем положају.¹⁰ Важно је поменути да активности, као што су ходање и трчање, не изазивају стварање чучећих фасета. Приликом шетања и трчања стопало се ретко налази у положају екстремне дорзалне флексије.¹¹

Испитивањем чучећих фасета у циљу истраживања одређених образаца у понашању људи и њиховим свакодневним активностима, у археолошким и савременим популацијама, бавили су се многи аутори.¹² Тако Мајс, нпр., наводи да су код покојника пронађених у једној крипти у Лондону (*Spitalfields, London*), из XVIII/XIX века, чучеће фасете ретка појава (број покојника са чучећим фасетама – 9 (2%); број покојника без чучећих фасета – 455 (98%)). Такође, наводи и да се често јављају код средњовековних сељака из XI – XVI века

(*Wharram Percy*) (број покојника са чучећим фасетама – 102 (55%); број покојника без чучећих фасета – 85 (45%)).¹³

Учесталост појављивања чучећих фасета код покојника откривених у крипти сличан је вредностима које се срећу код савремених Европљана.¹⁴ Са друге стране, учесталост појављивања чучећих фасета код средњовековних сељака ближа је вредности од 70–80% која се среће код савремених популација које су навикле на чучећи положај (Индијанци, аустралијски Аборицини, становници источне Турске, становници Африке, итд.). Наравно, покојници сахрањени у крипти су припадали средњој класи георгијанског и викторијанског Лондона. Они сигурно нису чучали већ су користили столице. Код средњовековних сељака столице су биле реткост.¹⁵ Користили су клупе и ниске столице. На основу чучећих фасета које су код њих пронађене може се констатовати да су често били у положају који је правио екстремну дорзалну флексију стопала (нпр., чучећи положај приликом одржавања ватре или кувања, бављење неким другим активностима које се обично обављају на поду, итд.). Такође, већа учесталост појављивања чучећих фасета у сеоској популацији била је код жена (71%), него код мушкараца (44%).¹⁶

8 Чучеће фасете су налажене у најранијим археолошким популацијама. Налажене су код Неандерталаца. Такође, налажене су и на скелетима из неолита (Trinkaus 1975).

9 Brothwell 1981, 90.

10 Singh 1959; Rao 1966.

11 Trinkaus 1975.

12 Martin 1935; Singh 1959; Field 1965; Rao 1966; Sattinoff 1972; Trinkaus 1975; Bennett 1987; Mays 1998; Dewar and Pfeiffer 2004; Baykara et al. 2010; Javia et al. 2014; Shishirkumar, Nambiar, Kumar 2014; Garg et al. 2015.

13 Mays 1998, 119, Table 5.1 (Source: Data from Spitalfields supplied by The/o Molleson (Molleson n.d.)).

14 Mays 1998, 119.

15 Field 1965.

16 Mays 1998, 119.

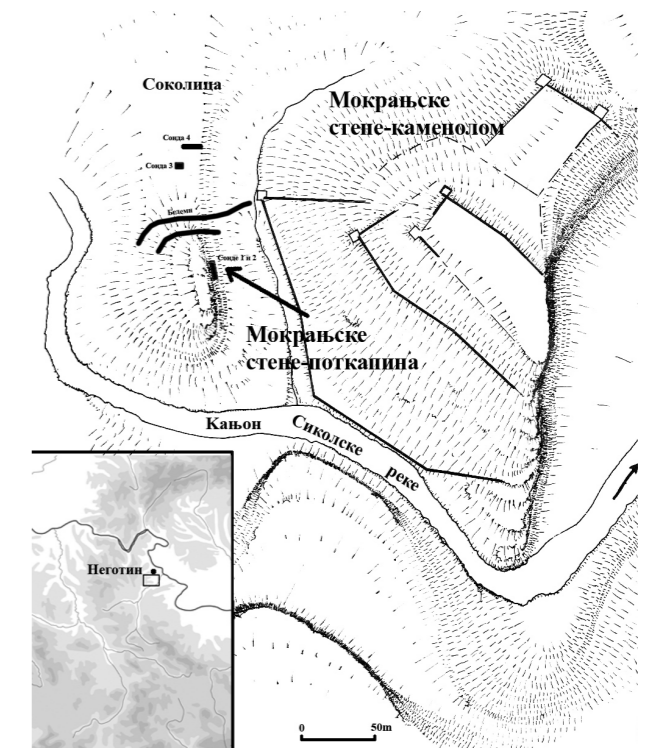
СКЕЛЕТНИ ОСТАЦИ СА ЛОКАЛИТЕТА МОКРАЊСКЕ СТЕНЕ

Локалитет Мокрањске стене – Поткапина се налази на око 200 m од античког утврђења на Мокрањским стенама које је заштитно истраживано током 70-их година прошлог века (Слика 4). Локалитет Поткапина је откривен случајно, током рекогносцирања, у оквиру пројекта *Settlement and costal/inland interaction in the Iron Gates* којим су руководили Ивана Радовановић са Универзитета Лестер у Канзасу и Душан Михаиловић са Филозофског факултета у Београду. Сондажним истраживањима на месту где су уочени трагови нелегалних ископавања, откривен је један дечији гроб из периода келтске доминације на овим просторима.¹⁷ Даља истраживања показала су врло сложену стратиграфију. Она је потврдила присуство готово свих праисторијских култура са простора североисточне Србије. Насеље које је у средњем бакарном добу основала култура Бубањ – Салкуца, сменила су насеља Коцофени – Костолац културног комплекса,¹⁸ Вербичоаре, Злотске групе и Латена. Изнад саме поткапине до скоро су били видљиви

17 Антрополошка анализа је показала да је у овом гробу сахрањено дете, мушког (?) пола, старо 18 месеци ± 6 месеци, телесне висине 68,8 cm (Миладиновић – Радмиловић, Капуран, Булатовић 2014, 230, 231).

18 Унутар хоризонта Коцофени – Костолац, који је уједно и најмоћнији на овоме налазишту, откривено је неколико људских костију чији контекст за сада није довољно јасан (сонда 2, о. с. 7 и 11). Накнадне анализе требало би да покажу каквим целинама ови налази могу да припадају. Антрополошка анализа је показала да су у сонди 2, у о. с. 7, пронађене кости одрасле особе, непознатог пола и старости, а у о. с. 11, кости одрасле особе, непознатог пола, старе 30–40 година (*Ibid.*, 232, 233).

остаци зидова који су према налазима новчића и керамике највероватније припадали византијском утврђењу које су током 2013. године готово потпуно уништила нелегална ископавања. Узвишење изнад поткапине штитила су два моћна бедема који на површини тла чине две каскаде са висинском разликом од неколико метара.¹⁹

Слика 4. Положај локалитета Мокрањске стене – Поткапина

Figure 4. Location of the site Mokranjske stene – Potkapina

19 *Ibid.*

Током јесени 2013. године истраживања се премештају на простор северно од утврђења, односно на благу падину брда Соколица (Слике 5 и 6). Овде је констатовано постојање једног објекта већих габарита са малтерном подницом у коју су била укопана три покојника (Гроб бр. 2, Гроб бр. 3 и Гроб бр. 4). Нешто јужније од овога објекта откривен је и један двојни гроб у коме нису откивени налази тако да га је тешко датовати (Гроб бр. 1). Захваљујући богатим налазима наруквица и перли које су се налазиле на покојнику из Гроба број 4, овај хоризонт сахрањивања можемо датовати у период X–XII века.

Антрополошка анализа је обухватила укупно седам индивидуа (две јувенилне и пет одраслих особа) са ове некрополе

(Табела 1). Анализа је обухватила: испитивање степена очуваности костију, процену полне припадности, индивидуалне старости и телесне висине индивидуа, анализу морфолошких и метричких елемената, израчунавање кранијалних и посткранијалних индекса, посматрање епигенетских карактеристика и макроскопски преглед мишићних припоја, анализу вилица и присутних зуба, као и детаљан опис и тумачење откривених патолошких стања.²⁰ Велику потешкоћу у антрополошкој реконструкцији и интерпретацији начина и квалитета живота покојника сахрањених на овој некрополи представља широко археолошко–хронолошко датовање (период X–XII века), као и мали број откривених скелета.

²⁰ Иако је мали узорак у питању уочен је велики број палеопатолошких промена на костима (остеоми, остеоартритис, Шморлов дефект, *spondylarthrosis*, *osteochondritis dissecans*, порозна хиперостоза, супериостални хематоми (последича повреде или инфекције), чиреви, остеомијелитис (?) или *pigmented villonodular synovitis*, анеуризма на костима лобање и анеуризма аорте у пределу грудног коша, сакрализација L5 и *spina bifida occulta*); (*Ibid.*) Такође, веома изражене ентезе видљиве на хваташтима мишића и лигамената, у комбинацији са остеоартритисом и Шморловим дефектом (*Ibid.*), говоре у прилог томе да су ове особе живеле у насељу руралног карактера (видети чланак Милице Радишић у овом зборнику), и да су током живота обављале тешке физичке послове, вероватно у вези са земљорадњом и сточарством. Када нису помагале мушкарцима у пољопривредним радовима, жене су обављале кућне послове и бринуле о деци.

Слика 5. Јужна падина Соколице, сонде 3 и 4

Figure 5. Southern slope of Sokolica, trenches 3 and 4

Слика 6. Сонда 4, Грбови бр. 3 и 4

Figure 6. Trench 4, Graves No. 3 and 4

БРОЈ ГРОБА	ПОЛНА ПРИПАДНОСТ	ИНДИВИДУАЛНА СТАРОСТ	ТЕЛЕСНА ВИСИНА
Гроб бр. 1 (јужни скелет)	мушки пол	око 25 година	172 ± 4 cm
Гроб 1a (северни скелет)	мушки пол	45–55 година	174 ± 4 cm
Гроб бр. 2	непознат пол	30–40 (?) година	-
Гроб бр. 3	женски пол	30–40 година	155 ± 4 cm
Гроб бр. 4	женски пол	20–25 година	159 ± 4 cm
Девастиран гроб	мушки (?) пол	34–46 година	-
Кост из о. с. 8	непознат пол	око 16 година	-

Табела 1. Палеодемографски подаци

Table 1. Paleodemographic data

ЧУЧЕЋЕ ФАСЕТЕ НА СКЕЛЕТНИМ ОСТАЦИМА СА СРЕДЊОВЕКОВНЕ НЕКРОПОЛЕ

Антрополошка анализа је обухватила укупно седам индивидуа (две јувенилне и пет одраслих особа) са ове средњовековне некрополе (Табела 1). Чучеће фасете су откривене на доњим крајцима тибија и на вратном делу талуса код две женске особе (Гроб бр. 3 (Табла I, 1–3) и Гроб бр. 4 (Табла II, 1–3)). Код ових особа примећено је и

проширења појединих зглобних површина на талусима и калканеусима (Табла I, 4 и 5; Табла II, 4). Код осталих особа са истраженог дела ове средњовековне некрополе нису пронађене чучеће фасете. Степен очуваности њихових доњих крајака тибија и талуса у многоме је ограничио анализу ових промена (Табела 2).

БРОЈ ГРОБА	Е.Д. десне тибије	Е.Д. леве тибије	Десни талус	Леви талус
Гроб бр. 1 (јужни скелет)	декомпонован*	декомпонован	75–100%	50–75%
Гроб 1a (северни скелет)	декомпонован	50%	75–100%	75–100%
Гроб бр. 2	-	-	-	-
Гроб бр. 3	готово 100%	75–100%	готово 100%	75–100%
Гроб бр. 4	75–100%	75–100%	готово 100%	75–100%
Девастиран гроб	-	-	-	-
Кост из о. с. 8	-	-	-	-

Табела 2. Очуваност костију

Table 2. Preservation of the bones

* Део кости је оштећен услед киселости земље.

Табла I – Гроб 3: 1) чучеће фасете на десној тибији; 2) чучеће фасете на десној тибији (детал); 3) чучеће фасете на левом и десном талусу – централна (средњиња) чучећа фасета (Central SF); 4) десни и леви талус: facies articularis calcanea media и facies articularis calcanea anterior су стопљене у једну facies articularis calcanea; 5) десни калканеус: facies articularis talaris media и facies articularis talaris anterior су стопљене у једну facies articularis talaris

Plate I – Grave 3: 1) squatting facets on the right tibia; 2) squatting facets on the right tibia (detail); 3) squatting facets on the left and on the right talus – central squatting facets (Central SF); 4) the right and the left talus: facies articularis calcanea media and facies articularis calcanea anterior are merged into one facies articularis calcanea; 5) the right calcaneus: facies articularis talaris media and facies articularis talaris anterior are merged into one facies articularis talaris

Код особе сахрањене у Гробу бр. 3 откривене су чучеће фасете на доњем крајку, са anteriорне стране, десне тибије (Табеле 1 и 2; Табла I, 1 и 2). На вратном делу оба талуса уочене су централне (средишње) чучеће фасете (Central SF) (Табла I, 3). Такође, на талусима и десном калканеусу примећено је и проширења појединих зглобних површина, односно њихово стапање (Табла I, 4 и 5).

1

3

Табла II – Гроб 4: 1) чучеће фасете на десној тибији; 2) чучеће фасете на десној тибији (детал); 3) чучеће фасете на левом и десном талусу – продужена чучећа фасета (у облику олука) (CGL-SF); 4) десни и леви талус: *facies articularis calcanea media* и *facies articularis calcanea anterior* су стопљене у једну скраћену *facies articularis calcanea*

Код особе сахрањене у Гробу бр. 4 откривене су чучеће фасете на доњем крајку, са anteriорне стране, такође, десне тибије (Табеле 1 и 2; Табла II, 1 и 2). На вратном делу оба талуса уочене су продужене чучеће фасете (у облику олука) (CGL-SF) (Табла II, 3). Такође, на талусима примећено је и скраћење појединих зглобних површина, односно њихово стапање (Табла II, 4).

2

4

Plate II – Grave 4: 1) squatting facets on the right tibia; 2) squatting facets on the right tibia (detail); 3) squatting facets on the left and on the right talus – central squatting facets (Central SF); 4) the right and the left talus: *facies articularis calcanea media* and *facies articularis calcanea anterior* are merged into one shortened *facies articularis calcanea*

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК

На средњовековној некрополи X – XII века на локалитету Мокрањске стене – Соколица од укупно седам анализираних особа само су код две женске особе констатоване чучеће фасете (Слике 1 – 6; Табела 1; Табле I и II). На осталим особама нису могле да се прате ове промене зато што је скелетни материјал, уколико није био трајно изгубљен, био веома оштећен, вероватно услед киселости тла, баш у пределу скочног зглоба (Табела 2).

Као што је већ истакнуто, код обе особе сахрањене у Гробовима бр. 3 и 4 откривене су чучеће фасете на доњим крајцима, са anteriорне стране, десних тибија (Табеле 1 и 2; Табла I, 1 и 2; Табла II, 1 и 2). Дакле, на левим тибијама није било чучећих фасета. Са друге стране, на талусима се у вратном делу уочавају централне (средишње) чучеће фасете (Central SF) код старије женске особе сахрањене у Гробу бр. 3 (Табла I, 3), и продужене чучеће фасете (у облику олука) (CGL-SF) код млађе женске особе сахрањене у Гробу бр. 4 (Табла II, 3). Такође, на талусима и десном калканеусу примећено је и проширења појединих зглобних површина, односно њихово стапање код старије женске особе (Табла I, 4 и 5), и скраћење појединих зглобних површина на талусима, односно њихово стапање код млађе женске особе (Табла II, 4).

На основу археолошких налаза, локације и временског трајања ове некрополе могло се закључити да су сахрањене особе припадале руралној заједници. Веома изражене ентезе видљиве на хваташтима мишића и лигамената, у комбинацији са остеоартритисом и Шморловим дефектом,²¹

²¹ *Ibid.*

говоре у прилог томе, такође. На нашем простору, вероватно као и у средњовековној Енглеској,²² није постојала стриктна полна подела рада, мада су многи послови били полно предодређени. И мушкарци и жене су обављали пољопривредне радове. Жене су обично учествовале у пољским радовима када је било пуно посла и када је мушкарцима била потребна додатна радна снага. Њихова главна брига били су кућни послови, брига око деце, чишћење кућа и окућница, ложење ватре и одржавање огњишта, припрема јела, кување, мужење животиња, предење и ткање, итд. Овакве врсте послова, за разлику од „мушких“, често захтевају погнут, згрчен, односно чучећи положај.

С обзиром да се чучеће фасете појављују само на десним тибијама, њихов настанак, у овом случају, иако је у питању мали узорак, не би требало повезивати са недостатком намештаја. Код ових жена чучеће фасете су вероватно настале услед свакодневног обављања „женских“ послова. Поред уобичајених кућних послова, о којима је већ било речи, оне су могле, такође у чучећем положају, и да перу и испирају веш у оближњој Сиколској реци (Слика 4), или у језеру које је ова река направила. При обављању ових послова вероватно су десну ногу држале савијену у чучањ и о њу се ослањале, равномерно распоређеном тежином, а леву, благо савијену у колелу, држале положену на поду иза десне ноге. Овакав положај приликом обављања неких послова и данас може да се види у појединим заједницама Блиског и Далеког истока, Африке и Јужне Америке.

²² Mays 1998, 119.

Бележење чучећих фасета на хуманом остеолошком материјалу са својим сарадницама вршила сам на свим локалитетима које смо имали прилике да радимо у Србији.²³ Надамо се да ћемо у једном тренутку бити у могућности да направимо већу компарати-

вну студију и да ћемо успети, захваљујући и анализи чучећих фасета, додатно да обогатимо наша сазнања о свакодневном начину живота појединих популација, не само X–XII века, већ и из других историјских периода.

23 Највећа серија је до сада урађена у Сирмијуму (Miladinović-Radmilović 2011).

БИБЛИОГРАФИЈА:

Baykara et al. 2010 – I. Baykara, H. Yilmaz, T. Gültekin and E. Güleç, Squatting Facet: A Case Study Dilkaya and Van-Kalesi Populations in Eastern Turkey, *Collegium Antropologicum* 34 (4), 2010, 1257 – 1262.

Bennett 1987 – J. M. Bennett, *Women in the Medieval English Countryside*, Oxford University Press, Oxford 1987.

Brothwell 1981 – D. R. Brothwell, *Digging up bones*, Oxford University Press, London and Oxford 1981.

Dewar and Pfeiffer 2004 – G. Dewar and S. Pfeiffer, Postural behaviour of Later Stone Age people in South Africa, *South African Archaeological Bulletin* 59 (180), 2004, 52 – 58.

Field 1965 – R. K. Field, Worcestershire Peasant Buildings, Household Goods and Farming Equipment in the Later Middle Ages, *Medieval Archaeology* 9, 1965, 105 – 145.

Finnegan 1978 – M. Finnegan, Non – metric variation of the infracranial skeleton, *J. Anat.* 125, 1978, 23 – 37.

Garg et al. 2015 – R. Garg, S. Shekhawat, K. Mogra and S. Kumar, Modification on Dorsum of Neck of Talus (Squatting Facets and Trochlear Extension) in Indians, *Acta Medica International* 2 (1), 2015, 100 – 104.

Huard and Montagne 1950 – P. Huard and M. Montagne, Le Squelette Humain et L'attitude Accroupie, *Bulletin de la Societe des Etudes Indochinoises* 25, 1950, 401 – 426.

Javia et al. 2014 – M. Javia, M. Changan, J. Chudasama, B. Thummar, J. Vadgama and A. Bambhaniya, Morphological study of squatting facets on the neck of the talus in Indian population, *Journal of Research in Medical and Dental Science* 2 (4), 2014, 38 – 41.

Martin 1935 – C. P. Martin, *Prehistoric Man in Ireland*, London, 1935.

Mays 1998 – S. Mays, *The Archaeology of Human Bones*, Routledge, London and New York 1998.

Miladinović-Radmilović 2011 – N. Miladinović-Radmilović, Sirmium – *Necropolis*, Arheološki institut i Blago Sirmijuma, Beograd i Sremska Mitrovica 2011.

Миладиновић-Радмиловић, Капуран, Булатовић 2014 – Н. Миладиновић-Радмиловић, А. Капуран и А. Булатовић, Антрополошка анализа скелета са новооткривене некрополе у Неготинској Крајини. *Саопштења XLVI*, 2014, 227 – 250.

Molleson n.d. – T. Molleson (n.d.). Unpublished data on non – metric traits at Spitalfields, London.

Rao 1966 – P. D. P. Rao, Squatting Facets on the Talus and Tibia in Australian Aborigines, *Archaeology & Physical Anthropology in Oceania* 1, 1966, 51 – 56.

Satinoff 1972 – M. I. Satinoff, The medical biology of the early Egyptian populations from Asswan, Assyut and Gebelen, *Journal of Human Evolution* 1, 1972, 247 – 257.

Shishirkumar, Nambiar, Kumar 2014 – Shishirkumar, S. Nambiar and A. Kumar, Study of Squatting Facets and Talus in South Indian Population, *International Journal of Science and Research* 3 (6), 2014, .

Singh 1959 – I. Singh, Squatting Facets on the Talus and Tibia in Indians, *Journal of Anatomy* 93, 1959, 540 – 550.

Trinkaus 1975 – E. Trinkaus, Squatting Among the Neanderthals: A Problem in the Behavioral Interpretation of Skeletal Morphology, *Journal of Archaeological Science* 2, 1975, 327 – 351.

Summary: N. Miladinović-Radmilović, Institute of Archaeology, Belgrade

SQUATTING FACETS ON SKELETAL REMAINS FROM MEDIEVAL CEMETERY AT MOKRANJSKE STENE

The present study analyses the examples of squatting facets on skeletal remains of two women from the medieval cemetery at the Mokranjske Stene – Sokolica site (Figures 1–3). This multi-layered site is located about 8 km southeast of Negotin. In 2013, a part of the medieval cemetery with seven graves, dated from the tenth to the twelfth centuries, was discovered on the mild slopes of the Sokolica hill, in the area outside the Byzantine fortifications (Figures 4–6). Unfortunately, the Mokranjske Stene site has been exposed for a considerable time to devastation by the illegal diggers, who have almost completely destroyed houses at the highest part of the site. By all appearances, the cemetery will also be destroyed soon since it is covered only with a thin layer of earth.

Judging by the available historical and archaeological evidence, the deceased might have belonged to a rural population. This was further confirmed by anthropological analysis. Very pronounced entheses are visible at the insertion of muscles and ligaments. Combined with osteoarthritis and Schmorl's node, it testifies to their heavy physical labour, probably in agriculture and animal husbandry.

Squatting facets have been studied in archaeological populations in order to investigate past activity patterns (the daily activities,

habits, cultural backgrounds, etc.). In the squatting position there is extreme dorsiflexion of the feet. Habitual extreme dorsiflexion of the ankle joints, as occurs in those who squat, i.e. in people who eat, rest or perform daily work in a squatting position, lead to the formation of specific facets, mostly notable at the lower end of the tibia (the lateral and medial tibial squatting facets), on the neck of the talus (Figures 1–3), at the femur (in the femora of squatting people there is often a deeper intercondylar fossa), the patella (the lateral edge of the patellar surface is rounded in many cases) and also, on calcaneus (some foot bones, the talus and calcaneus in particular, can have the enlargements of certain joint surfaces).

Squatting facets are proved to be common in the bones of the members of the groups known habitually to spend a lot of time in the squatting posture – e.g. Indians, Australian Aboriginals, people from eastern Turkey and India, etc. On the other hand, their occurrence is rare in those who generally do not squat in their daily lives, for example recent Europeans. Although there was no strict sexual division of labour in rural medieval Serbia, just like in other countries women more often worked in a squatting or similar posture when, for example, cleaning in and around the house, preparing meals, milking animals, spinning and weaving cloth, caring for infants and children, etc.

The bony facets that are believed to be associated with habitual squatting were identified on the taluses and on the right distal ends of two female tibiae (Graves No. 3 and 4) from the Mokranjske Stene – Potkrapina cemetery (Plates I and II). Among seven buried individuals, only two of them had the lower ends of both tibiae and the right and left taluses preserved (Tables 1 and 2).

Since the squatting facets appear here only on the right tibiae and the taluses their

occurrence should not be associated with a lack of household furniture. The bony facets observed in these women were probably caused by the daily female activities. In performing these duties they were probably bending their right legs in a squat, with evenly distributed weight, while the left legs were slightly bent at the knees, resting on the floor behind the right ones. This working posture can still be seen in some communities in the Middle and Far East, Africa and South America.

**ГРОБ МЛАДЕ ЖЕНЕ НА МОКРАЊСКИМ СТЕНАМА:
ЗАПАЖАЊА О ПОЈАВИ НАРУКВИЦА У СРЕДЊОВЕКОВНИМ
НЕКРОПОЛАМА***

Апстракт: Откриће једног гроба на Мокрањским стенама у коме је сахрањена млада жена са три бронзане наруквице на десној и пет стаклених наруквица на левој руци, дало је иницијативу да се размотре одређени детаљи везани за присуство ових украса у гробљима развијеног средњег века (11-12. век). Предлажу се могућа тумачења шире распрострањеног обичаја украшавања десне руке металним, односно леве руке стакленим наруквицама, који је запажен на некрополама у Србији, Македонији и Бугарској. Посебно је проблематизовано питање сахрањивања са већим бројем комада, имајући у виду да представљене наруквице не припадају луксузним врстама накита. Такође се износе извесна запажања у вези са димензијама наруквица према старосној доби и делу руке на коме су ношене.

Кључне речи: Средњовековне некрополе, стаклене и металне наруквице, положај и бројност наруквица на рукама, Мокрањске стене, Балкан.

Узвишење Мокрањске стене, које се налази изнад кањона Сиколске реке у селу Мокрање недалеко од Неготина, познато је у археолошкој литератури као вишеслојно налазиште са материјалним траговима из металних доба праисторије, касне антике, ране Византије и средњовековног периода. Смештено је на изузетно повољном стратешком положају који омогућава добру визуелну комуникацију са долином Тимока. Рекогносцирања

и заштитна истраживања спроведена на потесу Каменолом седамдесетих и раних осамдесетих година прошлог века упутила су на сложену стратиграфију локалитета,¹ док су недавна ископавања на још две локације, Поткапини и Соколици, у великој мери то и потврдила.²

¹ Janković, Janković 1973, 161-162; Janković, Janković 1976; Сретеновић 1984.

² Капуран, Булатовић, Јањић 2013; Капуран, Булатовић, Милadinović-Radmilović 2014; Милadinović-Radmilović, Капуран, Булатовић 2014.

* Рад је настао као резултат рада у оквиру пројекта *Процеси урбанизације и развоја средњовековног друштва* Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 177021).

Археолошки подаци о периоду средњег века су скромног обима, с обзиром на дугогодишње уништавање локалитета експлоатацијом камена и нелегалним ископавањима. Насеље је по свој прилици било формирано у средишњем делу рановизантијске тврђаве на Каменолому, где је откривена грнчарија 11 – 12. века. Тај материјал није публикован у целини.³ Настанак средњовековног насеља на простору античке фортификације на Мокрањским стенама представља један од многобројних примера такве праксе широм Балканског полуострва. Иако се о његовим карактеристикама не може говорити због сасвим слабе истражености, највероватније је реч о још једном средњовековном сеоском насељу у брдским областима ближег дунавског залеђа.⁴ Према тумачењу истраживача могло је бити засновано на самом почетку 11. века, у доба сукоба између Византијског царства и Самуилове државе.⁵ Тај сукоб је завршен 1018. године успостављањем византијске доминације на Балкану, која ће трајати више од сто педесет година.⁶

Средњовековна некропола евидентирана је на падини узвишења Соколице, са западне стране Мокрањских стена. Судећи по њеном приближно истом датовању као споменути трагови насеља,⁷ могло би се претпоставити да припада становништву које је насељавало суседни брег. Удаљеност ваздушном линијом између те две локације раздвојене

стрмом вододерином износи око 200 m, док им је прилаз могућ једино са северне стране, преко благог превоја (Сл. 1).

Сл. 1. Положај средњовековног насеља и некрополе на Мокрањским стенама (основа према: Капуран, Булатовић, Јањић 2013, Карта 1)

Грбови се налазе непосредно испод површине тла и директно су угрожени нелегалним ископавањима, која у последње време добијају све већи замах. Од четири истражене гробне целине током археолошке кампање 2013. године, налази накита нађени су једино у гробу 4, где је сахрањена женска особа старости између 20 и 25 година.⁸ Оријентација гроба је правцем исток-запад. Покојница је била у опруженом положају, на леђима, прекрштених руку у пределу стомака, на којима се налазило укупно осам наруквица (Сл. 2). Приликом чишћења и подиза-

3 Janković, Janković 1976, 24, T. X/11 – 13; Сретеновић 1984, 223 – 224, Сл. 214/1 – 8, 215/2 – 9.

4 Жеравица, Жеравица 1979; Вуксан 1990, 194; Вуксан 1997, 296, Сл. 1.

5 Јанковић, Јанковић 1990, 103.

6 Острогорски 1998, 295 и даље; Пириватрић 1998, 120 – 132.

7 Миладиновић-Радмиловић, Капуран, Булатовић 2014, 234; Kapuran, Bulatović, Miladinović-Radmilović 2014, 32.

8 Миладиновић-Радмиловић, Капуран, Булатовић 2014, 233 – 234, 240 – 242, Сл. 11 – 12; Kapuran, Bulatović, Miladinović-Radmilović 2014, 31 – 32.

ња скелетних остатака откривено је неколико стаклених перли које највероватније потичу са огрлице. Једна је биконична перлица беле боје са црним и жутим детаљима, а остале су ваљкастог облика, начињене од плавог стакла. Из истог гроба потиче и бронзано лоптасто дугме (Сл. 3/9-10).

Сл. 2. Положај наруквица у гробу 4

Специфичност сахране младе жене на мокрањској некрополи представља већи број наруквица и њихов распоред на рукама – у пределу десне подлактице откривене су три бронзана, а на левој подлактици пет стаклених наруквица. Два бронзана

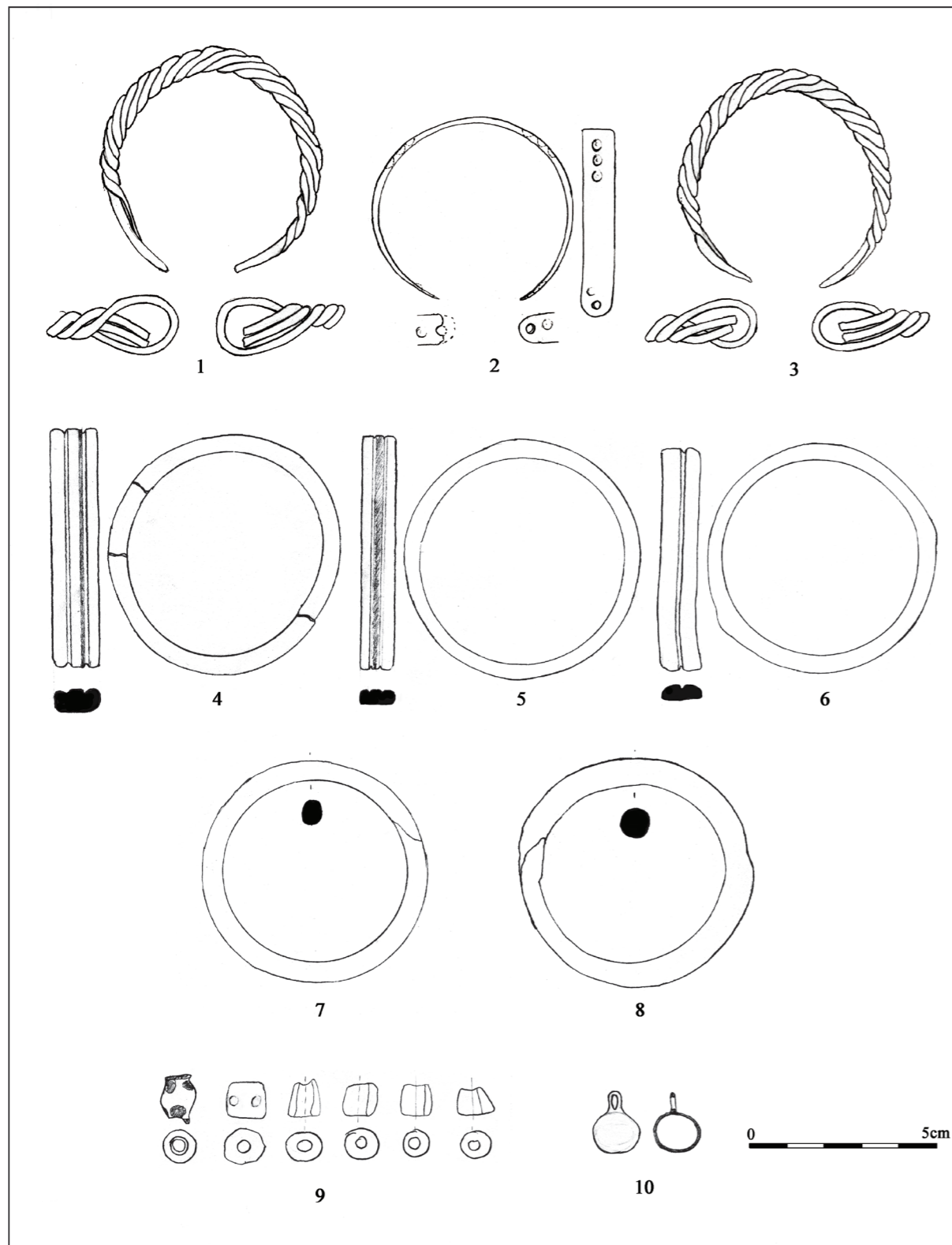
примерка су од четвороструке упредене жице са отвореним крајевима завршеним петљама, у којима су по два равно сечена краја жице (Сл. 3/1, 3). Поред њих је нађена бронзана тракаста наруквица декорисана кружним орнаментима, отворених и заобљених крајева, са перфорацијама (Сл. 3/2).

Стаклене наруквице се разликују према облику пресека и боји. Две наруквице од црног стакла плавичастог тона имају кружни пресек (Сл. 3/7-8). Тракасти пресек и рељефна спољна површина одликују две наруквице од зеленог стакла и једну којој се боја не може одредити због интензивне иридације. Примерак од светлозеленог стакла и наруквица чија нам боја није позната имају аплицирану црвену нит и два жљеба са обе њене стране, док се на тамнозеленој нарукници налази један жљоб дуж средишњег дела (Сл. 3/4-6). Из девастираних гробова некрополе потичу још две фрагментоване наруквице од црног и зеленог стакла.

Налази наруквица из мокрањске некрополе представљају широко заступљене врсте украса у областима средишњег, источног и јужног Балкана. Биле су у употреби приближно од последњих деценија 10. до средине 13. столећа. Међутим, на подручју Србије учестала појава стаклених наруквица доводи се у везу са раздобљем највеће византијске активности на Балкану, а то је 12. век.⁹ Територијално најближе аналогије описаним примерцима потичу из средњовековног насеља у Поповици, западно од Неготина, чије је време трајања на основу нумиматичких налаза одређено од последњих деценија 11. до краја 12. века. Међу другим налазима у том насељу је откривен велики број уломака наруквица

9 Bikić 2010, 87 – 89, 149 – 150.

Сл. 3. Накит из гроба 4

од зеленог стакла, украшених аплицираним нитима и жљебовима.¹⁰ Налазима новца 12. века датоване су и гробне целине са стакленим наруквицама тамноплаве/црне боје сличним нашим комадима, из Лешја код Параћина и Брзе Паланке на Дунаву.¹¹

Наруквице од упредене жице и искуцане бронзане траке биле су у интензивној употреби током 12. и прве половине 13. столећа, а најбоље су познате захваљујући истраживању некропола из области српског Подунавља и источне Србије.¹² Слично запажање односи се и на временско одређење огрлица од разнобојних перли. Мада су се ниске од стаклених перли користиле практично током читавог средњовековног периода, оне су нарочито карактеристичне управо за некрополе развијеног средњег века.¹³ Обично се проналазе у гробовима где су присутне металне и стаклене наруквице. Према свему наведеном, гроб 4 требало би најпре приписати раздобљу 12. столећа.

Како је у прегледним радовима и студијама о средњовековном накиту наруквицама посвећена значајнија пажња у погледу анализе облика и декорације, на овом месту није потребно говорити о њиховим формалним карактеристикама. Међутим, ваља подсетити на порекло појединачних облика и извесне недоумице које стоје с тим у вези.

Као што је добро познато стаклене наруквице представљају наслеђе из античке материјалне културе. Посредством Византије прихваћене су у култури словенских наро-

да на Балкану,¹⁴ али и шире, у ванбалканским подручјима која припадају византијском културном кругу, попут Румуније и Русије.¹⁵ Физичко-хемијске анализе средњовековних стаклених наруквица у земљама окружења показују примену истих технолошких поступака као у римско доба, сведочећи тако о извесној традицији у производњи ове врсте накита.¹⁶ Металне тракасте наруквице отворених крајева такође припадају дуго коришћеној врсти украса, чија се једноставна форма није мењала током историјских раздобља. Значајније промене одвијале су се једино у домену декорације. Тако је примећено да се на средњовековним тракастим наруквицама отворених и заобљених крајева претежно јављају украси од тачака и кругова,¹⁷ што потврђује и примерак из некрополе на Мокрањским стенама.

Насупрот њима, порекло упредених наруквица са петљама на крајевима још увек није сасвим разјашњено.¹⁸ Наиме, наруквице начињене од тордиране жице познате су већ у накиту касноантичког доба, када су имале алку и кукицу за затварање.¹⁹ У таквом облику оне су присутне и у тзв. Бијелобрдској култури на подручју Карпатског басена, при чему се сматрају једним од карактеристичних елемената материјалне културе из њене почетне фазе, 10. и раног 11. века.²⁰ За разлику од поменутих, средњовековне тордиране наруквице са

10 Žeravica 1975, 54 – 56, T. I – IV.

11 Милошевић 1962, 154, T. I; Ерцеговић-Павловић 1967, 149, T. II/2.

12 Марјановић-Вујовић 1985, 12 – 13; Радичевић 2009, 198 – 201, 208, са литературом.

13 Марјановић-Вујовић 1985, 7 – 8.

14 e.g. Davidson 1952, 262 – 263, Cat. nos. 2142 – 2159; Everyday Life in Byzantium 2002, Cat. nos. 531 – 536; Манева 1992, 75 – 78, T. 64 – 74; Талеска 1986, 215 – 220; Гагев 1977, 41, Обр. V/I – VI; Минић 1975, 71 – 77; Bikić 2010, 83, 87-89, Sl. 57.

15 Teicu 1998, 75 – 76, Figs. 21 – 22; Меч и златник 2012, Cat. nos. 526 – 528.

16 Bugoi et al. 2012; Lyubomirova et al. 2015.

17 Bikić 2010, 82 – 83 (са литературом), Sl. 54/1 – 5.

18 cf. Bikić 2010, 86.

19 Jovanović 1978, 26 (са литературом), Sl. 50 – 54.

20 Минић 1969, 171, 173; Giesler 1981, 120-121, Taf. 2/5-6.

простора Балкана на оба краја имају петље, а биле су у пуној употреби у нешто каснијем раздобљу. Њихова територијална распрострањеност сасвим одговара зони политичког и културног утицаја Византије, тј. присутне су на истом простору као и стаклене наруквице (Србија, Македонија, Бугарска).²¹ Тордиране наруквице са петљама су познате и на налазиштима у Грчкој, мада према расположивим подацима у скромнијем броју. Тамо се оне датују у тзв. средњовизантијски период, од 10. до 12. века.²² Зато не треба искључити могућност да се порекло тих украса такође налази у изворно византијским областима, али се њихова евентуална развојна линија од антике до средњег века за сада не може археолошки потврдити.

Остављајући по страни ово сложено питање, обратимо пажњу на занимљиве детаље у вези са самом појавом наруквица у средњовековним гробљима. Приметно је да се наруквице најчешће налазе у гробовима младих женских особа. Релативно често су присутне и у гробним целинама где су сахрањене индивидуе дечијег узраста. Посебну специфичност представља већ уочена појава да се стаклене наруквице јављају претежно на левој руци, и то у великом броју. Тада се на десној руци готово по правилу налази свега неколико металних наруквица или је она неукрашена.²³ Поред примера са некрополе на Мокрањским стенама, познато је још шест или седам

гробних целина на централном Балкану где је констатована иста пракса (Карта 1). У тим гробовима је откривено између четири и десет комада, углавном истих или веома сличних, стаклених наруквица у пределу леве подлактице.²⁴ Као и другде, карактеристично је да се у највећем проценту јављају наруквице од стакла тамноплаве и црне боје, које су према неким мишљењима имитирале веома редак и скупоцен гагат.²⁵

На бугарским и македонским некрополама такође су евидентирани гробови у којима су стаклене наруквице налажене на левој руци покојника. Тамо су познате сахране са још већим бројем комада него на територији Србије, при чему су они каткада распоређени и на обе руке.²⁶ Сахрањивање са већим бројем наруквица посведочено је и на територији данашње Грчке, међутим, не располажемо подацима о томе како су оне биле распоређене.²⁷ Још се може додати да је на појединим некрополама у Бугарској примећена и претежна заступљеност металних наруквица на десној руци.²⁸

24 Брза Паланка (Ерцеговић-Павловић 1967, 148, Т. II/8 – 10); Жагубица (Ђорђевић 1908, 163 – 164; Марјановић-Вујовић 1983, 120 – 123, Т. 1, Сл. 1); Лешје (Милошевић 1962, 152 – 154, Т. I); Ниш – Гласија (Ерцеговић-Павловић 1977, 88, Т. II/3 – 7, XI/1-4); Печењевце (Пешић, Јовић 2006, 60 – 61, Т. X/1 – 3, XI/1 – 2); Матичане (Јовановић, Vuksanović 1981, Т. 242/1 – 10; Археолошко благо КМ 1998, кат. бр. 366). У једном гробу на некрополи у Бадовачком пољу на Косову откривено је шест наруквица, али није познато њихово место налаза (Накит на тлу Србије 1982, кат. бр. 54 – 56; Археолошко благо КМ 1998, кат. бр. 375 – 376).

25 Everyday Life in Byzantium 2002, 420 (Cat. no. 535); Манева 2014, 86.

26 Idem 1992, 133 – 135, 152-153, 228 – 230, Сл. 10, 12, 29; Guštin, Krstevski 2012, 382, нар. 9, Sl. 2; Borisov 1989, 338.

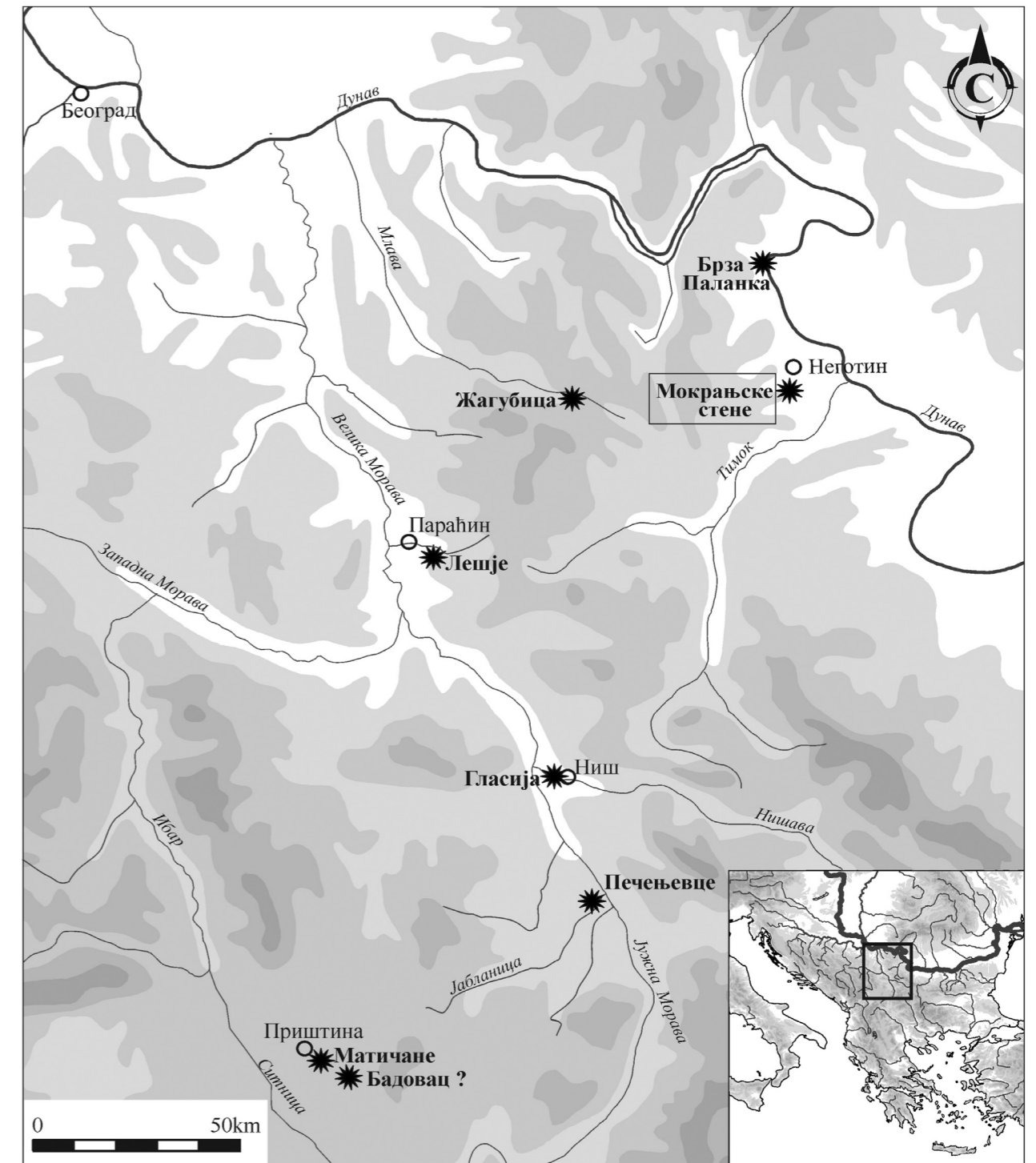
27 Antonaras 2009, 93 – 94.

28 Григоров 2007, 75.

21 Марјановић-Вујовић 1985, 13; Idem 1984, 98-99; Манева 1992, 74 – 75, Т. 58 – 63; Гатев 1977, 40, Обр. 5/VII; Григоров 2007, 71, 74, Обр. 95, 101.

22 Davidson 1952, Cat. nos. 2136, 2137; Everyday Life in Byzantium 2002, Cat. nos. 529 – 530, 837; Antonaras 2012, 119, Fig. 4.

23 Марјановић-Вујовић 1985, 13; Гатев 1985, 134, Т. 7; Манева 2014, 85.

Карта 1. Централни Балкан, некрополе на којима су евидентирани гробови са већим бројем стаклених наруквица на левој руци

Када је реч о димензијама ових украса, такође се намећу извесна запажања. Пречник отвора наруквица из гроба 4 на мокрањској некрополи је између 5 и 5,5 cm. Две мање наруквице од црног стакла нађене су на делу подлактице који је ближи корену шаке (Сл. 3/7-8), док су остала три комада, нешто већих димензија, била распоређена изнад њих, односно ближе лакту (Сл. 3/4-6). Исти принцип је примењен и код металних примерака на десној руци. На средњовековним некрополама сасвим је уобичајено да се наруквице из једног гроба разликују према величини, при чему се примећује да примерци најмањег пречника углавном стоје на почетку низа. Изгледа да је на тај начин било онемогућено померање наруквица на руци. Уједно, ова појава највероватније указује да су особе сахрањиване са украсима онако како су ношени током живота, прилагођени неометаном обављању свакодневних активности. Код дечијих сахрана требало би пак рачунати и на могућност да наруквице представљају гробне дарове. Наиме, истражени су гробови деце мањег узраста где су наруквице поређане на једној руци готово све до лакта, па је претпоставка да због тежине нису биле ношене за живота, већ стављене приликом сахрањивања.²⁹

Иако је према данашњим стандардима тешко замислити да се кроз наруквице из гроба 4 провлачила шака одрасле, мада ипак релативно младе особе, свакако треба имати у виду грацилнију грађу тадашњих жена. У вези с тим, може се пренети размишљање етнолога Тихомира Ђорђевића који је анализирајући један женски средњовековни гроб са стакленим наруквицама претпоставио

да су оне због мањих димензија стављане још у дечијем добу и да је особа одрасла са њима на руци.³⁰ Исто мишљење касније је усвојило неколико аутора.³¹ Међутим, детаљан увид у расположиву грађу открива да се оно ипак не би могло прихватити. Судаћи по различитим димензијама познатих комада, делује да је величина украса била прилагођена старосној доби и телесној грађи, као и делу руке на коме су ношени. У гробовима где су сахрањене индивидуе дечијег узраста пречник отвора стаклених наруквица је обично између 3,5 и 4,5 cm,³² док је код одраслих особа у распону од 5 до 6 cm, управо попут примера откривених на нашој некрополи. Наруквице таквих димензија готово по правилу се налазе у пределу подлактица. Већи примерци, чији унутрашњи пречник износи између 7 и 8 cm, документовани су пак у пределу надлактица, мада ова појава није тако честа и карактеристична је за јужније области Балкана.³³

Металне наруквице из средњовековних некропола такође су различитих величина, тако да се препознају примерци које су носила деца и одрасле особе. Савијане су према потребама корисника, што је утицало на величину размака између њихових крајева.³⁴ Најчешће су смештене на

30 Ђорђевић 1908, 164.

31 Бајаловић-Бирташевић 1960, 33; Милошевић 1962, 152; Петровић 1965, 287.

32 Миријево (Бајаловић – Бирташевић 1960, 33, Т. IX/1, XI/6 – 7, XV/9); Донићко брдо (Петровић 1965, 286, Сл. 31 – 33; Ђуровић 2012, кат. бр. 49 – 52); Нановица у Бугарској (Въжарова 1976, 320 – 321, Обр. 200/3а, б, 10а – д); примери из Грчке (Everyday Life in Byzantium 2002, Cat. no. 534; Antonaras 2009, 93, Pl. VI/3).

33 Црноглавац, Чершков 2011, 123, Т. V/3; Манева 1992, 76, 228 (кат. бр. 89/2); *Idem* 2014, 85, Сл. 2, 6, 7, 11.

34 Bikić 2010, 83.

29 Borisov 1989, 338.

средишњем делу подлактица, као и стаклене, које се, како је већ поменуто, понекад затичу и на надлактицама. Ово запажање није без значаја и у даљим истраживањима требало би му посветити одговарајућу пажњу. Наиме, постоје тврдње да су за разлику од моде украшавања подлактица и надлактица која је негована у античко доба, наруквице у средњем веку ношене изнад шака.³⁵ Изгледа да бројни примери средњовековних наруквица нађених у гробовима *in situ* показују супротно, тј. сведоче о дуготрајности обичаја кићења руку на средини подлактице и надлактице. Баш као и сами накитни облици, могуће је да су се такви модни обичаји одржали кроз готово непрекидно културно присуство Византије на Балкану.

Судаћи по ликовним представама наруквица су ношене као завршетак рукава изнад шака тек у каснијем периоду средњег века. То су, међутим, били скупцени примерци од тканина, украшени бисерима и златним и сребрним концем, које су носили имућнији појединци. Тада су коришћене и масивније, раскошне наруквице од сребра.³⁶

Наруквице 12. столећа, о којима је овом приликом реч, могле су бити ношене директно на руци или преко горњег одевног предмета. Кићење већим бројем стаклених наруквица највероватније је захтевало одећу без рукава, како би оне биле видне.³⁷ С друге стране, у појединим гробовима уз металне наруквице регистровани су и трагови тканине. Примера ради, на некрополама у Мири-

35 Радојковић 1969, 44 – 45, 97 – 98; Bikić 2010, 82.

36 *Ibid.*, 82, Sl. 53.

37 Гатев 1985, 143.

јеву и Доњој Топоници остаци текстила забележени су на спољашњој страни наруквица, па се претпоставља да су оне ношене испод рукава.³⁸ Присуство трагова тканине са унутрашње стране наруквица из некрополе у Брестовику, навело је пак истраживаче на закључак да су биле стављене преко одеће.³⁹ Из тог разлога је могуће да су наруквице осим украсне имале и практичну намену, за притезање рукава кошуље ниже лаката.

Као посебно занимљивом детаљу вратићемо се обичају сахрањивања са већим бројем наруквица и њиховом распореду на левој/десној руци. Већ због саме чињенице да ови украси представљају једноставан занатски производ, не би требало рачунати са социјалном стратификацијом становништва према њиховој бројности, осим у случајевима богатије опремљених гробова, где су присутни и други, скупценији комади накита. Такве гробне целине за сада представљају реткост на нашем подручју.⁴⁰

Наруквице су припадале јефтиним и лако доступном виду накита који се претежно користио међу нижим друштвеним групама, како сведочи његова најчесталија појава на сеоским некрополама.⁴¹ На исти закључак упућује и велика појавност фрагментованих примерака у насеобинским слојевима, јер показује да су наруквице масовно одба-

38 Бајаловић-Бирташевић 1960, 32; Трбуховић, Трбуховић 1970, 90, кат. бр. 12.

39 Ђуровић-Љубинковић 1958, 328.

40 Једино је у гробу 6 на некрополи у Лешју поред пет стаклених наруквица нађен и пар сребрних тзв. волинских наушница (Милошевић 1962, 152 – 155, Т. I).

41 Everyday Life in Byzantium 2002, 418 (Cat. no. 532), 586 (Cat. no. 837); Манева 2014, 85; Марјановић – Вујовић 1985, 12 – 13.

циване.⁴² С друге стране, упадљива је чињеница да се на некрополама централног Балкана углавном налази по један гроб са већим бројем стаклених наруквица. Осим тога, евидентна је и њихова знатно скромнија заступљеност наспрам тракастих и наруквица од упредене жице у гробљима средњег века. То би пак индицирало претпоставку о извесном дубљем значењу сахрањивања са овом врстом накита, о чему ће даље бити речи.

Да бројност наруквица у гробовима не осликава бољи материјални положај њихових носилаца, потврђују и резултати антрополошке анализе скелетних остатака из гроба 4 на мокрањској некрополи. Они показују да је ова жена током живота обављала тешке физичке послове, вероватно у вези са земљорадњом и сточарством, али и кућне послове који су изискивали дуготрајно чучање,⁴³ па је сасвим извесно да није припадала елитном слоју друштва.

Разлог појаве украшавања леве руке стакленим, а десне руке претежно металним наруквицама, може бити функционалне природе, како је предложио П. Гатев. Наиме, он је претпоставио да су на левој руци ношене бројније стаклене наруквица

како се не би оштетиле, јер је у обављању свакодневних послова та рука растеређенија.

Десна рука која се више користи, сматрао је Гатев, украшавала се металним, чвршћим наруквицама.⁴⁴ Ипак, ово тумачење може деловати доста прозаично и треба га узети са резервом, с обзиром да је и у прошлости свакако било десноруких и леворуких особа. Антрополошка анализа ту може доста да помогне. Наиме, метрички елементи посткранијалног скелета, посебно на клавикулама и на костима горњих екстремитета, као и испитивање ентеза на њиховим хватиштима мишића и лигамената, могу показати која је рука током живота трпела већи притисак, односно која је рука била доминантнија, приликом обављања уобичајених свакодневних активности. Међутим, због лошије очуваности скелетних остатака такву анализу није било могуће спровести у случају особе из гроба 4.⁴⁵

С друге стране, о распореду се није водило толико рачуна када је присутан мањи број стаклених наруквица, будући да се тада оне налазе на обе руке.⁴⁶ У гробовима где металне наруквице представљају једине украсе оне се такође каткада затичу на обе руке, мада изгледа да се више преферирала десна. При томе је углавном присутна једна врста (тордираних или тракастих) наруквица,

42 Нарочито су бројни уломци стаклених наруквица у појединим средњовековним насељима са подручја источне Србије, на пример на локалитету Рибница у Доњем Милановцу (Минић 1975, 73 – 74), у Поповици код Неготина (Žegavica 1975) и Лазаревој пећини у Злоту (Вуксан 1997, 294 – 295, Т. III/1 – 12). Евидентирани су и у насеобинским слојевима на локалитету Светиња у Браничеву (Поповић, Иванишевић 1988, 138) и Тврђави Рас (Роровић 1999, 246, Sl. 204). Из насеља у Дјадову у Бугарској потиче чак неколико стотина фрагмената (Bogisov 1989, 285 и даље).

43 Видети чланак Н. Миладиновић-Радмиловић у овом зборнику.

44 Гатев 1985, 143, нап. 113.

45 На овим подацима захваљујем колегиници Наташи Миладиновић-Радмиловић.

46 *e.g.* Миријево (Бајаловић-Бирташевић 1960, 33, Т. VII/7, IX/1, XI/5 – 6, XV/9); Ниш – Гласија (Ерцеговић – Павловић 1977, 88, Т. III/4 – 5, V/9, VII/4 – 6); Ниш – Св. Пантелејмон (Црноглавац, Чершков 2011, 132, Т. V/3); Доња Топоница (Трбуховић, Трбуховић 1970, 54 – 55, кат. 18); Дјадово у Бугарској (Bogisov 1989, 338).

док су оне ређе комбиноване,⁴⁷ што може да указује на извесна естетска мерила. У том смислу, налази различитих (распарених?) наруквица из гроба 4 на Мокрањским стенама као да упућују на скромније могућности у кићењу ове младе жене.

Конечно, могло би се претпоставити да је број наруквица и њихов распоред на рукама био условљен одређеним обичајима и веровањима некадашњих популација, која остају изван оквира археолошке спознаје. Могуће је да се наруквицама придавало магијско-симболичко и профилактичко значење. Интересантно је да су и на другим територијама, знатно удаљеним од Балкана, стаклене наруквице евидентирани само у појединачним гробовима.⁴⁸ Поставља се питање није ли, можда, реч о својеврсном феномену ширих размера и јесу ли особе сахрањене са тим, бројнијим украсима, имале некакву посебну улогу у оквиру заједница.

На Балкану су стаклене наруквице спорадично ношене и у каснијим епохама, све до 19. века, како сведоче примери из некропола у Македонији. Они су израђени од провидног стакла, а у средишњем делу

имају уметнут један кончић којим се заправо постигао жељени колорит украса.⁴⁹ С тим у вези, ваља подсетити на данас присутан обичај стављања црвеног кончића, најчешће деци мањег узраста, како би била заштићена од тзв. урока или „злих очију.“⁵⁰ Он се такође обично носи на левој руци.

Изгледа да се крајем 19. и почетком 20. века и на нашем поднебљу донекле задржала мода ношења стаклених наруквица. Наиме, Тихомир Ђорђевић је оставио један посредан податак описујући споменути гроб из Жагубице: „На левој руци, онде где се (иначе) носе гривне, било је натакнутих девет карика од црног стаклета, налик на оне што су их хаџије доносиле женскињу из Јерусалима, да их носе на руци.“⁵¹ У расположивој етнографској грађи такви комади нису познати. Међутим, очигледно је да извесне појаве које вуку корене из старих култура имају своје реминисценције практично до данашњих дана. Стога предочени детаљи везани за присуство наруквица у средњовековним гробљима могу бити индикативни како за археолошка тако и за проучавања која спадају у домен етнологије и антропологије.

Даље истраживање средњовековног културног хоризонта на локалитету Мокрањске стене свакако би имало и знатно шири значај за проучавање раздобља византијске превласти на нашим просторима, у 11. и 12. веку. Оно би било утолико важније јер након заштитних радова приликом изградње хидроелектране Ђердап, у неготинском крају готово да уопште нису вршена ископавања локалитета средњовековног периода.

47 *e.g.* Винча (Винча 1984, 95, Сл. 77-78); Миријево (Бајаловић-Бирташевић 1960, 32, Т. VI/3 – 4); Рипањ (Фидановски, Зечевић 2006, 47, Сл. 11, 14); Трњане (Марјановић-Вујовић 1984, 93 – 99, Т. IV – XVII, XIX – XXV); Брза Паланка (Ерцеговић-Павловић 1967, 147, Т. II/11-12); Вајуга (Marjanović-Vujović 1986, 186, Fig. 25/19, 1, Fig. 25/65, 4, Fig. 27/77, 2, Fig. 27/109, 2, 3); Прахово и Корбово (Јанковић 1975, 237, Т. IV/1 – 2, 4, V/1 – 2, 5 – 6, VI/12, X/1 – 6; Radojčić 1986, 134 – 135, Fig. 7/1, 4); Велекинце на Косову (Фидановски 2010, 43-44, Т. IX/90,1 – 4, X/90, 8 – 9, X/118, 1).

48 На некрополи из 13. века у Малаги, на југу Шпаније, само је у једном од великог броја истражених гробова пронађено шест стаклених наруквица, и то по три на обе руке. У гробу је била сахрањена млада жена (Malalana Urenā, Hernández 2014).

49 Манева 2014, 89, Сл. 10.

50 *Ibid.*, 87, нап. 16.

51 Ђорђевић 1908, 163.

Неопходни су нови археолошки подаци да би се објаснила прилично магловита слика о условима економског и културног развоја средњовековних популација које су живеле близу тадашње северне границе Царства, често угрожене упадима Мађара, Печенега

и Кумана на Балкан. У том контексту такође би требало приступити и разматрању целокупног регионалног значаја источне Србије у датом раздобљу, имајући у виду повољан геостратешки положај обезбеђен пре свега токовима великих река, Дунава и Тимока.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Antonaras 2009 – A. Antonaras, Old and Recent Finds of Byzantine Glass from Northern Greece, *Гласник Српског археолошког друштва* 25, 2009, 83 – 101.

Antonaras 2012 – A. Antonaras, Middle and Late Byzantine Jewellery from Thessaloniki and its Region, *Byzantine Small Finds in Archaeological Context*, BYZAS 15, 2012, 117 – 126.

Археолошко благо КМ 1998 – Археолошко благо Косова и Метохије од неолита до средњег века, Каталог изложбе САНУ, Н. Тасић (ур.), САНУ, Београд 1998.

Бајаловић-Бирташевић 1960 – М. Бајаловић-Бирташевић, *Средњовековна некропола у Миријеву*, Београд 1960.

Bikić 2010 – V. Bikić, *Vizantijski nakit u Srbiji – modeli i nasleđe*, Београд 2010.

Borisov 1989 – V. Borisov, *Djadovo, Vol. 1, Mediaeval Settlement and Necropolis (11th – 12th Century)*, Tokyo 1989.

Bugoi et al. 2012 – R. Bugoi, I. Poll, Gh. Mănucu-Adameşteanu, T. Calligaro, L. Pichon, Byzantine glass bracelets (10th – 13th century A.D.) found on Romanian territory investigated using external IBA methods, in R. B. Scott, D. Braekmans, M. Carremans, P. Degryse (eds.) *Proceedings of the 39th International Symposium for Archaeometry*, Leuven 2012, 164 – 170.

Винча 1984 – *Винча у праисторији и средњем веку*, Каталог изложбе САНУ, Београд 1984.

Вуксан 1990 – М. Вуксан, Средњовековни локалитети у околини Бора, *Гласник српског археолошког друштва* 6, 1990, 191 – 196.

Вуксан 1997 – М. Вуксан, Средњовековни налази из Лазареве пећине у Злоту, у М.

Лазич (ур.) *Археологија источне Србије*, Београд 1997, 293 – 301.

Въжарова 1976 – Ж. Н. Въжарова, *Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI – XI в. на територията на България*, София 1976.

Гатев 1977 – П. Гатев, Накити от погребения от XI – XII в., *Археология* XIX/1, 1977, 30 – 46.

Гатев 1985 – П. Гатев, *Средновековно селиште и некропол от XII в. край с. Ковачево, Пазаршишки окръг*, София 1985.

Giesler 1981 – J. Giesler, Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo – Kultur (Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken), *Praehistorische Zeitschrift* 56/1, 1981, Berlin – New York.

Григоров 2007 – В. Григоров, *Метални накити от средновековна България (VII – XI в.)*, София 2007.

Guštin, Krstevski 2012 – M. Guštin, S. Krstevski, Ranosrednjovjekovni nalazi s nalazišta Viničko Kale u Makedoniji, u T. Šeparović (ur.) *Dani Stjepana Gunjače* 2, Split 2012, 379 – 393.

Davidson 1952 – G. R. Davidson, *The Minor Objects*, Corinth XII, Princeton 1952.

Ђорђевић 1908 – Т. Ђорђевић, Незнано гробље у Жагубици, *Старинар* III, 1908, 161 – 171.

Ђуровић 2012 – И. Ђуровић, *Средњовековни накит из збирки Народног музеја Крагујевац*, Крагујевац 2012.

Everyday Life in Byzantium 2002 – *Everyday Life in Byzantium*, D. Papantoniou – Bakirtzi (ed.), Athens 2002.

Ерцеговић-Павловић 1967 – С. Ерцеговић-Павловић, Прилог проучавању средњовековних некропола у источној Србији, *Старинар* XVII/1966, 1967, 143 – 150.

Ерцеговић-Павловић 1977 – С. Ерцеговић-Павловић, Средњовековна некропола у Нишу, *Старинар* XXVII/1976, 1977, 83 – 100.

Žeravica 1975 – Z. Žeravica, Glasgegenstände der Lokalität Popovica (Ostserbien) aus dem XI – XII Jahrhundert, у В. Чубриловић (ур.) *Средњовековно стакло на Балкану (V-XV век)*, Београд 1975, 53 – 62.

Жеравица, Жеравица 1979 – З. Жеравица, Л. Жеравица, Средњовековно насеље у Поповици код Неготина, *Старинар* XXVIII – XXIX/1977 – 1978, 1979, 201 – 212.

Јанковић 1975 – М. Јанковић, Две средњовековне некрополе у источној Србији, *Старинар* XXIV – XXV/1973 – 1974, 1975, 227 – 240.

Јанковић, Јанковић 1973 – Ђ. Јанковић, М. Јанковић, Рекгносцирања у околини Неготина, *Археолошки преглед* 15, 1973, 161 – 167.

Јанковић, Јанковић 1976 – М. Јанковић, Ђ. Јанковић, Мокрање код Неготина, Камениом – вишеслојни локалитет, *Археолошки преглед* 18, 1976, 22 – 24.

Јанковић, Јанковић 1990 – М. Јанковић, Ђ. Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу*, Београд 1990.

Јовановић 1978 – А. Јовановић, *Nakit u rimskoj Dardaniji*, Београд 1978.

Јовановић, Вуксановић 1981 – V. Јовановић, Lj. Вуксановић, Maticane, Necropole de X^e et XIe siècle, *Inventaria Archaeologica* 25, Priština – Београд 1981.

Капуран, Булатовић, Јањић 2013 – А. Капуран, А. Булатовић, Г. Јањић, Мокрањске стене – резултати истраживања из 2011. и 2012. године, *Гласник Српског археолошког друштва* 29, 2013, 85 – 100.

**Kapuran, Bulatović, Miladinović-Radmi-
lović 2014** – А. Kapuran, А. Bulatović, N. Miladinović-Radmi-
lović, Mokranjske stene. Rezultati istraživanja 2013. godine, у D. Antonović (ur.) *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2013. godini*, Београд 2014, 31 – 33.

Lyubomirova et al. 2015 – V. Lyubomirova, Ž. Šmit, H. Fajfer, B. Zlateva, R. Djingova, I. Kuleff, Characterization of the Chemical Composition of Medieval Glass Finds from South Bulgaria, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 15/2, 2015, 257 – 275.

Malalana Urenā, Hernández 2014 – А. Malalana Urenā, O. L. Hernández, Catálogo de un ajuar de brazaletes de vidrio de Época Nazarí (siglo XIII) pertenecientes a los conjuntos funerarios de calle Mendivil, *Málaga, Revista Portuguesa de Arqueologia* 17, 2014, 245 – 261.

Манева 1992 – Е. Манева, *Средновековен накит од Македонија*, Скопје 1992.

Манева 2014 – Е. Манева, Стаклени белезици од антиката до новото доба (Континуитети-дисконтинуитети), *Патри-
мониум МК* 12, Скопје 2014, 83 – 92.

Марјановић-Вујовић 1983 – Г. Марјановић-Вујовић, Накит са незнаног гробља у Жагубици, *Зборник радова Народног музеја* XI – 1, 1983, 119 – 124.

Марјановић-Вујовић 1984 – Г. Марјановић-Вујовић, *Трњане, српска некропола (крај XI – почетак XIII века)*, Београд 1984.

Марјановић-Вујовић 1985 – Г. Марјановић-Вујовић, Врсте и типови накита XI – XII века из некропола у Србији, *Зборник Народног музеја у Чачку* XV, 1985, 5 – 20.

Marjanović-Vujović 1986 – G. Marjanović-Vujović, Vajuga – Pesak. La necropole médiévale II, *Берданске свеске* III, 1986, 184 – 222.

Меч и златник 2012 – *Меч и златник. К 1150 – летию зарождения Древнерусского государства*, Каталог выставки, Москва 2012.

Миладиновић-Радмиловић, Капуран, Булатовић 2014 – Н. Миладиновић-Радмиловић, А. Капуран, А. Булатовић, Антрополошка анализа скелета са новооткривене скелетне некрополе у Неготинској Крајини, *Саопштења* XLVI, 2014, 227 – 250.

Милошевић 1962 – Д. Милошевић, Средњовековна некропола у селу Лешје код Параћина, *Зборник радова Народног музеја* III, 1962, 141 – 162.

Минић 1969 – Д. Минић, Најновија проучавања етничке припадности носилаца белобрдске културе, *Старинар* XIX, 1969, 165 – 173.

Минић 1975 – Д. Минић, Појава и распрострањеност наруквица од стаклене пасте на средњовековним налазиштима у Југославији, у В. Чубриловић (ур.) *Средњовековно стакло на Балкану (V – XV век)*, Београд 1975, 71 – 78.

Накит на тлу Србије 1982 – *Накит на тлу Србије из средњовековних некропола од IX – XV века*, Каталог изложбе Народног музеја, Београд 1982.

Острогорски 1998 – Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1998.

Петровић 1965 – Д. Петровић, Средњовековна некропола на Донићком брду (Градац код Крагујевца), *Старинар* XIII – XIV/1962-1963, 1965, 275 – 290.

Пешић, Јовић 2006 – Ј. Пешић, С. Јовић, Археолошка истраживања некрополе на локалитету „Тапан“ у Печењевцу, *Лесковачки зборник* XLVI, 2006, 41 – 92.

Пириватрић 1998 – С. Пириватрић, *Самуилова држава. Обим и карактер*, Београд 1998.

Popović 1999 – М. Popović, *Tvrđava Ras*, Београд 1999.

Поповић, Иванишевић 1988 – М. Поповић, В. Иванишевић, Град Браничево у средњем веку, *Старинар* XXXIX, 1988, 125 – 179.

Радичевић 2009 – Д. Радичевић, Периодизација позносредњовековних некропола у доњем српском Подунављу, *Старинар* LVIII/2008, 2009, 197 – 212.

Радојковић 1969 – Б. Радојковић, *Накит код Срба*, Београд 1969.

Radojčić 1986 – N. Radojčić, Les fouilles du site „Pesak“ a Korbovo en 81, *Берданске свеске* III, 1986, 133 – 142.

Сретенковић 1984 – М. Сретенковић, Мокрањске стене – вишеслојно насеље. Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години, *Берданске свеске* II, 1984, 221 – 231.

Талеска 1986 – Е. Талеска, Прилог кон проучавање на средновековни белезици од стакловина на територијата на СР Србија, СР Македонија и НР Бугарија, у М. Апостолски (ур.) *Зборник посветен на Бошко Бабић*, Прилеп 1986, 215 – 221.

Țeicu 1998 – D. Țeicu, *Mountainous Banat in the Middle Ages*, Timisoara 1998.

Трбуховић, Трбуховић 1970 – В. Трбуховић, Л. Трбуховић, *Доња Топоница: даранска и словенска некропола*, Прокупље – Београд 1970.

Ћоровић-Љубинковић 1958 – М. Ћоровић-Љубинковић, Ископавање у Брестовику, локалитет Висока Раван, *Зборник радова Народног музеја* I, 1958, 325 – 333.

Фидановски 2010 – С. Фидановски, *Великице: римска и средњовековна некропола*, Београд 2010.

Фидановски, Зечевић 2006 – С. Фидановски, Е. Зечевић, Средњовековна гробља у Рипњу код Београда, *Годишњак града Београда* LIII, 2006, 1 – 57.

Црноглавац, Чершков 2011 – Т. Чершков, В. Црноглавац, Истраживања средњовековне некрополе Св. Пантелејмон у Нишу 2002 – 2007, *Зборник Народног музеја Ниш* 20, 2011, 105 – 142.

Summary: Milica Radišić, Institute of Archaeology, Belgrade

GRAVE OF A YOUNG WOMAN AT MOKRANJSKE STENE: OBSERVATIONS ON THE OCCURRENCE OF BRACELETS IN MEDIEVAL NECROPOLISES

On a multilayered archaeological site Mokranjske Stene near Negotin there are the remains of a medieval settlement and a necropolis dated in 11th – 12th century. The settlement was located within the early Byzantine fortification, on the most dominant part of the rocky mound called Kamenolom. The medieval necropolis spreads on the slopes of Sokolica, west of the site (Fig. 1).

Four graves have been investigated here, of which jewellery have been found only in the grave number 4 with the burial of a woman 20 to 25 years of age. The specificity of the funeral of this young woman is the number of bracelets that were found and their arrangement on the arms – in the right forearm were discovered three bronze bracelets and on her left forearm five glass bracelets (Figs. 2-3). The grave can be dated to the 12th century judging by the analogue jewellery findings.

Special attention in this paper is on the analysis of the appearance and layout of bracelets in the High Medieval graves from the Central Balkans. The emergence of burials of mostly young females with numerous glass bracelets on their left hands is underlined (Map 1). On the other hand, preference of the right hand when it comes to decoration using metal bracelets is noted. Some authors have

provided a functionalist explanation for this arrangement of pieces. The assumption is that the right hand, which was more active in daily activities of women, was decorated with solid metal bracelets, while the left and more relaxed arm was ornamented with glass bracelets which were fragile.

This thesis should be taken with some caution since there were both right – handed and left – handed people in the past, what is possible to determine on the basis of anthropological analysis of certain skeletal elements. However, in the case of a person from the grave number 4 from the necropolis of Mokranjske Stene such analysis could not be conducted due to poor preservation of appropriate skeletal remains.

One should not consider the number of bracelets in necropolises as correlation to social stratification of the population, since the mere fact that bracelets are simple craft product and they are often present as discarded objects in medieval settlements. This was confirmed by the results of anthropological analysis of the skeletal remains from the grave number 4. They show that woman throughout her life performed heavy manual labour, probably in connection with agriculture and animal husbandry, as well as household chores that required a prolonged squatting, so it is certain

she did not belong to the elite stratum of society.

Further, it has been spoken on the matter of correlation between bracelets size, their hand wearing heights and women age. It was noted that grave finds almost always show wearing of bracelets in the middle of forearm and quite rare in the area of the upper arm, what most likely refers to the fashion habits of a given period. It also has been pointed out that the regularity in terms of wearing a bracelet on left/right hand and number of bracelets were regulated by certain customs and beliefs of the population, what remains outside the scope of archaeology.

Glass bracelets sporadically have been worn until the 19th and early 20th century in some areas of the Balkan Peninsula, but they differ from medieval bracelets in having withdrawn

thread through the middle. In this regard, it is interesting that even today putting red thread on a left hand is practiced, mostly with small children in order to protect them from the "evil eye." Therefore it is obvious that certain phenomena that go back to ancient cultures have their own reminiscences practically to the present day. Hence, here presented details related to the presence of the bracelets in medieval cemeteries may be representative for archaeological studies and also for studies within the domain of ethnology and anthropology.

On the other hand, further research of the medieval cultural horizon on the site Mokranjske Stene definitely could provide a much broader knowledge on the period of Byzantine dominance in 11th – 12th century.

МИЛИЦА ЈАНКОВИЋ
ЂОРЂЕ ЈАНКОВИЋ

МОКРАЊЕ КОД НЕГОТИНА КАМЕНОЛОМ – ВИШЕСЛОЈНИ ЛОКАЛИТЕТ

* Текст је преузет из Археолошког прегледа 18 за 1986. годину, стр. 22-23.

Угроженост локалитета Мокрање – Каменолом, смештеног у непосредној близини Неготина¹ постала је тако велика (каменолом сада припада Војнопривредној организацији тако да се локалитет интензивно уништава, налазиште није било заштићено и поред више интервенција, за градњу Ђердапа II која почиње 1977. г. предвиђена је употреба камена са овог каменолома) да је током 1976. г. било неопходно што хитније интервенисати, како би се о овом вишеслојном локалитету добиле ближе информације. Тако је јуна месеца са члановима историјске секције Гимназије Предраг Костић из Неготина² извршено детаљно рекогносцирање овог локалитета и изравнавање (довођење у вертикалу) горњег дела јужног усека каменолома. Тиме је добијен профил дужине 52 m, подељен у

пет сегмената неједнаке дужине, – условљене кривином усека.

Рекогносцирање је показало да се на јужној страни падине, изнад реке, налазе остаци три паралелна бедема која прате конфигурацију терена, рађена у техници сухозида, око којих је нађена византијска керамика. Од горњег, централног утврђења остао је сада само мали део северозападног бедема као и део североисточног бедема постављеног преко благог превоја – јединог прилаза овом месту.

Изравнавање профила усека показало је да културни слојеви на овом месту почињу од површине, да би завршили у удубљењима живе стене. Највећа дубина културног слоја је 2,10 m.

У удубљењима стене, у слојевима челично сиве земље, највеће дебљине 0,75 m, констатоване су нивелације за стамбене објекте при чему су природне вертикале стена служиле као доњи делови зидова колиба. У једном оваквом објекту откривена

¹ Janković, Janković 1973.

² Радило се 15 дана, ученици су били бесплатна радна снага а водио их је професор историје Никола Плавшић.

је и земљана пећ. Од покретних налаза било је обиља керамике (Т. I/2, 4), коштаних алатки (Т. I/3) и кремених ножића (Т. I/1) а нађен је и горњи део женске статуете и стопало раширених прстију неке веће пластичне представе од печене земље. Аналогије за овај материјал јављају се у културама Бубањ – Хум I, Бадену, и Салкуци из периода средњег енеолита али више аналогија ипак има у Бубањ – Хуму II и Коцофенију из позног енеолита тако да би се овај хоризонт могао хронолошки одредити у прелаз средњег у позни енеолит са израженијим карактеристикама позног енеолита.

Следећи период заступљен на Мокрању припада старијем гвозденом добу, покретном материјалу који носи неке карактеристике културе Феридјиле: црна керамика са жљебовима, канелурама, фацетама (Т. I/5 – 7). Овај слој, највеће дебљине 0,35 m, тамно мрке земље са зрнима и крупним комадима распалог лепа показује да је и у овом периоду, у време негде око 700. г. пне. па до око 300. г. пне. на Мокрању било смештено насеље.

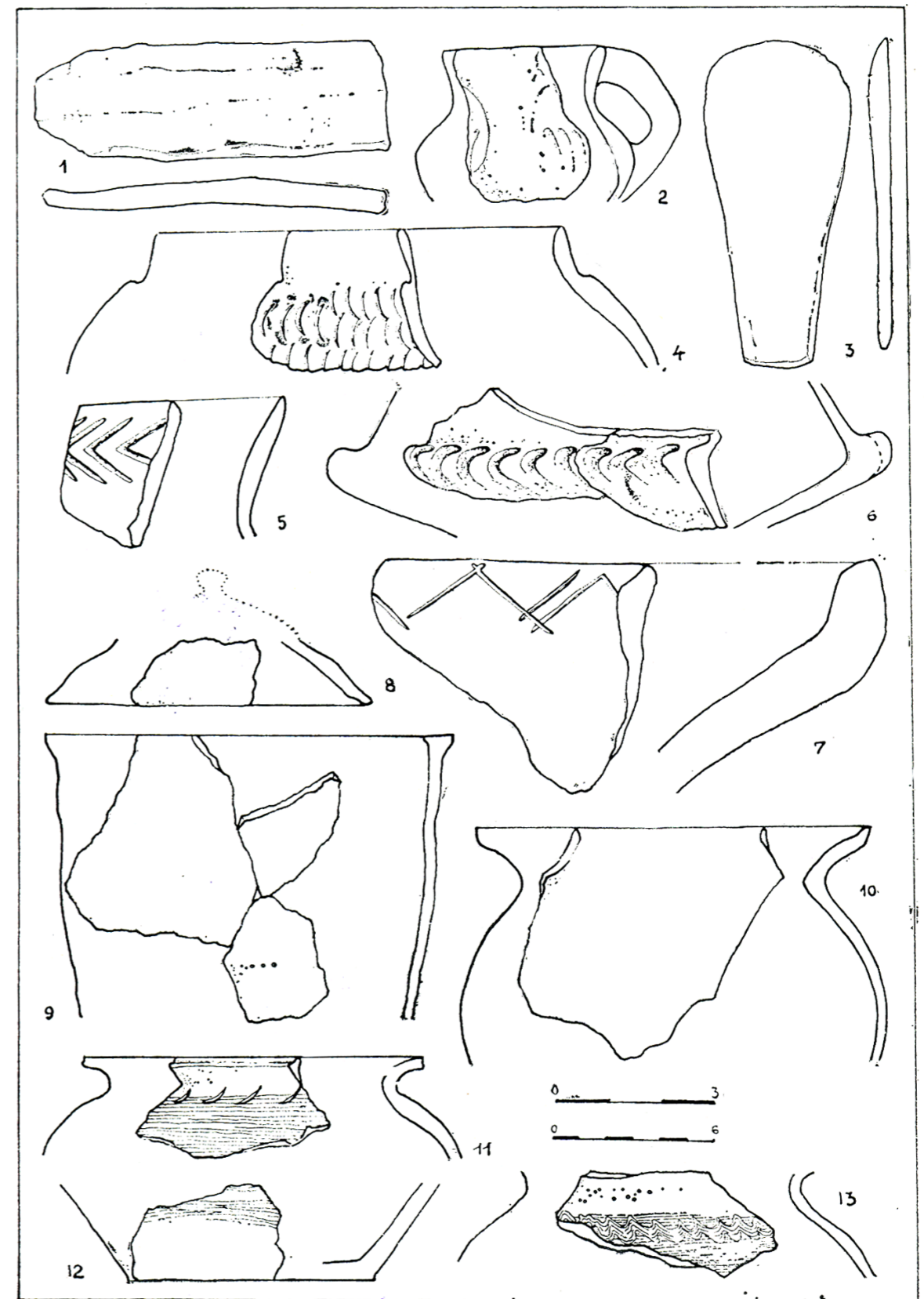
Највећи број налаза на Мокрању ипак припада византијском периоду. Најстарији од њих, међу којима је глеђосана керамика, указују на крај IV – почетак V века иако из овог периода културни слој није очуван. Из византијског времена очувана су додуше два слоја: старији светло сиви, највеће дебљине 0,40 m и млађи тамно сиви највеће дебљине 0,45 m, али према налазима оба ова слоја припадају VI веку и међу њима често није могуће одредити никакву границу. У кв. Е 11 и К 12 појавио се по један зид управан на профил. Оба зида прављена су од ломљенеог и притесаног камена без везивног материјала а код зида у кв. Е 11 није очувано ни једно лице (зид је сасвим распаднут, вероватно радом каменолома). Зид у кв. К 12 укупне

очуване висине 0,45 m, ширине 0,40 m веома је плитко фундиран, – једва 20 cm. У овом је зиду, такође растрешеном, нађен фрагмент византијске опеке дебљине 3 cm. У кв. З 12 радом каменолома пресечена је једна грађевина, од које су остала очувана три зида управна на профил, прављена у истој техници као зидови у кв. Е 11 и К 12 а између два од њих очувани су делови распалог, изгорелог пода. Покретни материјал византијског слоја чине жљебљене, чешљасте и друге мање амфоре, лонци (Т. I/10), зделе, поклопци (Т. I/8), пећњаци (Т. I/9), делови стаклених чаша и једна бронзана фибула V – VI века. Поред овог материјала у слоју су нађена два нечитка римска новчића један нечитак византијски новчић и новац Теодосија I.

У слоју црне, хумусне земље, највеће дебљине 0,45 m нађена је веће количина средњевијевне керамике. Међу овом највећи број фрагмената има карактеристике IX – XII века: лонци са урезаним таласастим линијама (Т. I/12, 13), сноповима косих линија урезаних преко водоравних, јамицама изнад водоравних (Т. I/11) линија, делови глчаних посуда, једна цела глчана посуда чији је облик прелазна форма између амфора и крчага, део зграфито зделе и фрагменти посуда украшених енгобом. Нађено је и неколико фрагмената наруквица од тамно плаве стаклене пасте округлог пресека и неки фрагменти керамике познијег периода, можда XIV века.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Јанковић, Јанковић 1973 – Ђ. Janković i M. Janković, *Rekognosciranja u okolini Negotina*, *Arheološki pregled* 15, Beograd, 161 – 166.

Табла I – Мокрањске стене, Каменолом

МОКРАЊСКЕ СТЕНЕ – ВИШЕСЛОЈНО НАЛАЗИШТЕ

извештај о археолошким истраживањима у 1980. години

* Текст је преузет из публикације Ђердапске свеске II, година 1984, стр. 221-228.

Крајем лета 1980. г. извршена су сондажна ископавања на Мокрањским стенама, локалитету са дугим периодом егзистирања од праисторије до средњег века.

Ови радови вршени су у оквиру пројекта Ђердап II.¹

Локалитет *Мокрањске стене* није познат у стручној археолошкој литератури. Откривен је у оквиру рада Музеја Крајине, археолошким рекогносцирањем терена. Мања сондирања 1976. г. извео је овде Ђ. Јанковић, тада кустос Музеја Крајине, који је указао на угроженост локалитета радом каменолома.

Како су ова сондирања показала слојевитост и континуираност локалитета од позноенеолитског слоја, преко архи-

тектонских остатака VI в. и културног слоја X – XI в., било је оправдано да се на овом месту предузму ископавања како би се добила што целовитија слика о габариту насеља и утврђења, стратиграфији археолошких слојева и како би се локалитет заштитио.

Локалитет *Мокрањске стене* налази се уз пут Неготин – Мокрање, на 8 km од Неготина, а 2 km северозападно од села Мокрања. Лежи на главици у наставку платоа на коти 170 m надморске висине, чије се три стране стрмо спуштају према Сиколској реци. Приступни пут иде ка главици преко равног платоа води од пута Неготин – Мокрање у дужини од сса. 0,50 km.

Камен је са источне стране годинама експлоатисан за потребе градње села Мокрање, а интензивно је уништаван задње деценије са западне и југозападне стране, поновним активирањем каменолома, за потребе Ђердапа. Овом приликом просечен је пут за каменолом који је оштетио северозападни део локалитета.

¹ Археолошки радови на Мокрањским стенама изведени су у периоду од 12. VIII до 2. IX 1980. г. Екипу су сачињавали Мирјана Сретеновић, мр Л. Трбуховић, кустос Народног музеја у Београду, М. Пиндић, кустос Музеја у Пожаревцу, Ђ. Јовановић, кустос Музеја Крајине у Неготину, инж. арх. С. Сретеновић и М. Соћа, студент грађевине.

Обиласком локалитета непосредно пре почетка овогодишњих археолошких радова констатовано је да је уништено око четири петине локалитета. Нису констатовани бедеми у дужини од 750 m како је наведено у пројекту Ђердап II. Очувани део локалитета био је обрастао шумом и растињем тако да су детаљна техничка снимања била онемогућена. По чишћењу терена локалитет је геодетски снимљен.

Постављене су сонде да делу локалитета који је остао неоштећен. Тачна диспозиција сонди, дим. 5 x 5 m, постављена је управно на приступни пут локалитета из околине и дуж видљивог гребена правца SZ – II, за који се претпоставило да је део бедема. Укупно је отворено око 200 m површине са дубинама од 0,80 m до 3 m.

Блоком од четири сонде на најистакнутијем делу гребена, са контролним профилима од 0,50 m након уочавања остатака моћног зида у профилу прилазног пута за каменолом, очекивало се откривање евентуалног архитектонског склопа.

Сонде 2 и 3, постављене наспрам приступног пута локалитету отворене су за задатком утврђивања археолошких слојева и унутрашње архитектуре уз бедем. Сондом 6, на крајњем југоисточном делу локалитета, где је радом каменолома скинут добар део главице терена, покушала се добити стратиграфска слика археолошких слојева.

Овогодишњим истраживањима на локалитету су откривени остаци рано-бронзано-допског насеља,² које је скоро потпуно уништено каснијим насељавањима.

² Обрада праисторијског материјала из отворених сонди стављена је на располагање мр Л. Трбуховић, чији текст чини интегрални део овог рада и доноси се у целини.

Стамбени објекти нису очувани ни фрагментарно. У сондама су нађени ситнији комади кућног лепа од блата и плеве са отисцима облица од зидова кућа. На једном месту су нађени остаци пепелишта уоквиреног каменом у коме *in situ* нису нађени остаци прсаисторијског материјала. Слој је садржао фрагменте посуда које се одликују одређеним облицима и украшавањем, а ови их опредељују у одређено време и одређену културу. Облици керамике се могу претпоставити само на основу фрагмената и аналогича. Ради се о цилиндричним лонцима и лонцима са цилиндричним вратом, шољама са једном и две мање дршке и мањим зделама. Дршке су рожасте, тунеласте и језичасте. Фактура груба, глачана и графитом украшена.

Украсти су изведени убодима оштрим предметом у виду хоризонталне траке, фриза ромбова на врату суда итд., затим као хоризонталне и косе канелуре, зарези у хоризонталном реду испод обода коничног лонца у једном или два низа. Низови шрафираних троуглова заступљени су у техници отискивања канапа. Кружни пластични налепци су врло чести и постављени су обично на прелазима у цилиндрични врат.

Према изнетом локалитет припада хоризонту раније откривених локалитета у Смедовцу, Ковилову и Вељкову, а који поседује истоветан материјал и припадају углавном култури *Coțofeni* суседне Румуније, епохи раног бронзаног доба. На суседним локалитетима постоје и елементи који се везују за бугарску, *Gumelnitza* – културу. Из материјала нађеног на овом и суседним локалитетима Крајине изводи се закључак да се на територији југозападне Румуније и североисточне Југославије,

мешањем разнородних култура, формирају у основи две културе, које имају даље своје варијанте. Разазнају се елементи *Coțofeni* културе, *Gumelnitza* – културе, *Cucuteni* и Бубањско – хумске групе. Апсолутно хронолошки насеље се може датовати у време пре 1900. г. пр. н. е.

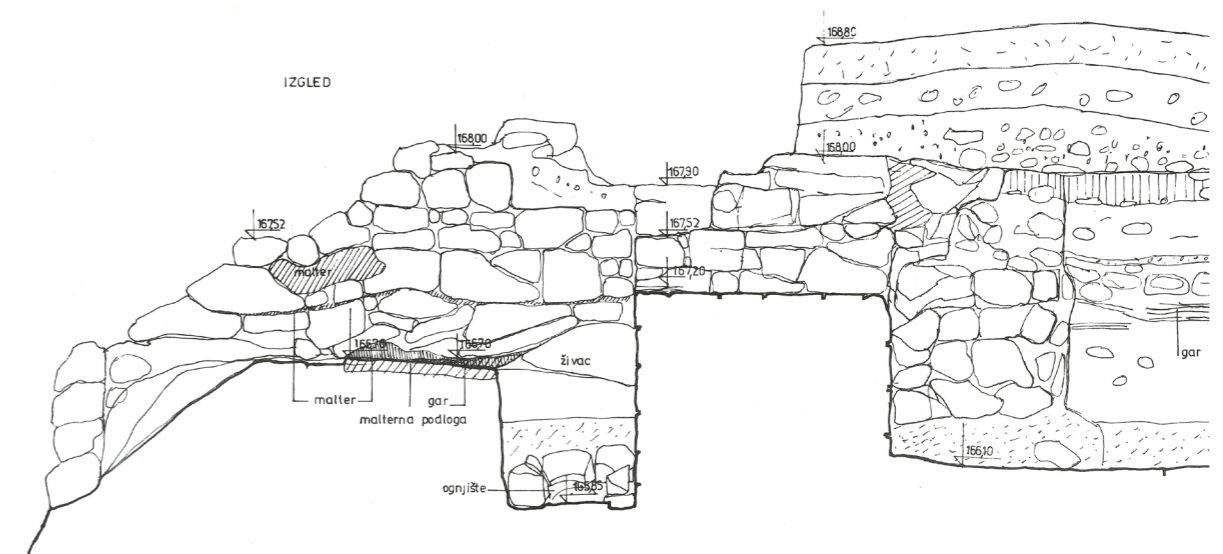
Констатовано је да су Мокрањске стене у касној антици послужиле као утврђење. Блоком од четири сонде откривен је склоп бедема са правоугаоном кулом у северозападном делу локалитета. Потврђен је претпостављени SI – JZ правац бедема и уочен континуитет у грађењу и преграђивању, као и постојање грађевина унутар бедема. Постоји разноликост у начину градње – од правилно постављених блокова од ломљеног камена пешчара са рушањског каменолома, неколико километара источније за лица зида, између којих је трпанац са спојницама од кречног малтера, преко неправилних камених бло-

кова и неправилних фуга на кули, до сухозида каснијих фаза. Дебљина зидова која за бедем износи 1,80 различита је за остале преградне зидове и кулу.

Бедем је дубоко фундран кроз компактну мрку земљу на живцу и прати пад терена према западу. Бедем је сачуван на коти 167,20. Преко њега се констатује малтерни слој лошег квалитета, као нивелација. Са јужне и северне стране бедема запажен је малтерни премаз, дебљине 0,5 cm, који прекрива неколико камених блокова.

На истој нивелети сачуван је и зид, који са јужне стране залази у профил сонде 4, лежи под углом од 90° у односу на бедем који га пресеца. Грађен је од неправилног клесаног камена који је слаган наизменично са уским слубницама.

У истом делу сонде 4, укопан у слоју црне компактне земље, уочава се већи монолитни камен, који би индичирао постојање базе неког стуба уз бедем.

План 1.
Plan 1.

КУЛА

Кула је постављена под извесним углом у односу на бедем. Њене унутрашње димензије су 3,5 x 4,40 m. Од зидова куле сачуван је југозападни, који је и саставни део бедема и источни зид дебљине 1,20 m, сачуван целом унутрашњом дужином и лицем са делом малтерног премаза као на бедему. Североисточни и југозападни углови куле уништени су просецањем трасе пута за каменолом, па је тако северни зид куле сачуван са унутрашње стране у дужини од 0,80 m, а западни у дужини од 0,50 m. Постојећи зидови, који чине свериосточни угао, фундирани су на живцу на коти 166. Терен се овде стрмо спушта према северу.

Источни зид куле карактеришу два начина градње: један од неправилних камених блокова и спојница у фундаменталним партијама, а други правилнијим притесаним блоковима и спојницама од кречног малтера. Запажа се да су ове две градње издиференциране малтерном нивелетом, која је ниво зарушавања бедема а прати се и у сонди 4 – изнад слоја гари нивелацијом од камена преко кога је нивелета кречног малтера и шљунка.

АРХИТЕКТУРА У СОНДАМА

СОНДА 1

У североисочном делу сонде 1 на коти 169,04 затечени камени блокови степеништа за излазак на шетницу бедема, где се уочава проширење бедемског зида, означавају ниво нове фазе градње. Ова нивелета обележена је већим каменим плочама хексагоналног облика. Малтерна подлога испод ње неги-

рала је зид у западном делу сонде 1, правца SZ – JZ.

СОНДА 2

Зид у сонди 2, који се појављује на коти 171 и лежи управно на зид 1с у сонди 2а, најдужи је откривени зид у утврђењу и за сада се не може прецизно одредити његова функција. Ширина му је 0,80 m. Приликом проширивања сонде 2 није утврђена очекивана веза између овог зида и бедема. У сонди 2 овај зид је преграђиван у ширини отвора сса. 1 m. У нивоу прага овог отвора констатован је слој нивелета жуте земље на коти 170,24.

СОНДА 3

У сонди 3 су откривена три зида на различитим нивоима. Најплиће фундирани зид, управан на бедем, прављен од једног реда невезаног камена откривен је на коти 171,19. Друга два зида, која стоје под правим углом постављена су на истој нивелети коте 169,80. Додирују се на коти 170 и, вероватно, припадају истој грађевини.

СОНДА 2а – проширење сонде 2

На коти 170 у сонди 2а откривен је зид грађен у техници сухозида, висине 0,61 m и води до нивелете од компактног ситног камена.

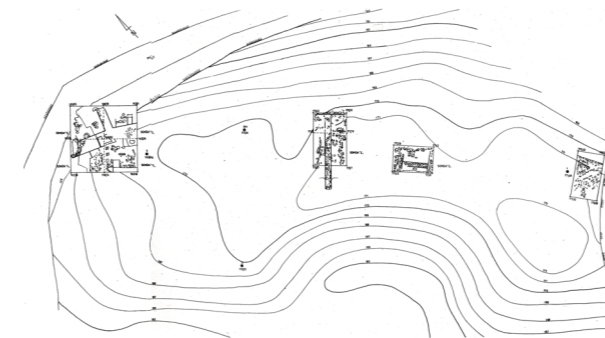
СОНДА 4

У сонди 4 на коти 167,52 откривен је под од каменних плочау нивоу сокла зида

који лежи управно на бедем, са лицем према западу. Зазидани отвор од 0,7 m који је у нивоу наведеног пода, а у продужетку овог зида, вероватно се користио као излаз из унутрашњости утврђења у простор куле. Улаз је формиран на тај начин што се из унутрашњости утврђења кроз врата у самом углу бедема пролазило кроз отвор – ходник у зиду бедема до куле. (Налаз на основу реконструкције).

СОНДА 5

У простору куле на коти 166,70 откривена је малтерна подлога изнад које су издвојени остаци спаљене конструкције греда. Приказ друге малтерне нивелете дат је уз опис источног зида куле.

План 2.
Plan 2.

СОНДА 6

У сонди 6 откривен је зид на коти 170,55 са фундањем на коти 170,16, правца SI. Прати се у дужини од 2,5 m. У његовом продужетку запажени су остаци зида фундираног на истој нивелети. У продужетку зида констатује се већи камени блок на коти 170,48. У нивелети фундања првог зида постоји ниво од каменних плоча који затвара целу ширину сонде. У профилу сонде се запажа да се оба зида вертикално завршавају

до нивелете каменних плоча, што наводи на закључак да се ради о зарушеном пролазу.

СТРАТИГРАФИЈА

У погледу стратиграфије ископавања у сондама су показала да насупрот стратиграфској слици у северозападном делу локалитета (сонда 4) у осталом делу терена културни слојеви нису јасно изражени. Посебно тамо где је очекивана јасна стратиграфска слика констатовани су поремећаји, јер је праисторијски материјал био избачен у гоње слојеве (сонда 2 и 6).

У стратиграфском смислу најсложенију и најубедљивију слику даје сонда 4.

За боље праћење текста дајемо пресек сонде 5 и 4, пресек ВВ у размери 1:20.

И хумусни слој и испод њега слој сиво – мрке земље са каменом карактерише у археолошком смислу најмлађи слој и прати се кроз две сонде. Према садржају слоја закључује се да се средњовековни слој не може прецизно издвојити од рановизантијског. Од облика се најчешће јављају лонци равног дна, циво – црне боје печења, често са печатима радионица, различите профилације,³ периода XI – XII (сл. 3/1 – 8; 4/2 – 9). Орнаментика је у виду зареза испод обода и вишеструке валовнице на трбуху.

Ови облици равноправно се јављају у слоју са доминантним керамичким облицима и осталим налазима карактеристичним за рановизантијски слој, као што су: мање

³ Кухињска керамика, Рас XI – XII до XIII в., Бајаловић – Хаџи – Пешић (у штампима), Т. 18, 1, 3, 4.

шпиц амфоре израђене од беле глине (сл. 1/1 – 2), на неким од њих очувани су трагови црвене боје, (нису уочени посебни знаци); ђувечи равних зидова, заравњених обода, грубе фактуре од слабо пречишћене земље (сл. 2/5 – 8), поклопци, крчизи (сл. 2/1), затим веће амфоре (сл. 1/4 – 6) са ребрастим и канелованим орнаментом са зидоавима од црвено – окер и жуто печене, добро пречишћене земље, калотасте зделе, жижак (сл. 4/2 – 5) од слабо пречишћене земље са геометријским орнаментом на диску (фрагмент); делови већих сиво печених питоса (сл. 2/3 – 4) украшених урезаним таласним орнаментом, дворедни коштани чешаљ (сл. 4/9) итд.

Овом слоју из сонде 2 припадају и бронзана копча (сл. 5/5) типа *sucidava* (кота 169,80) коштана игленица са карактеристичном урезаном орнаментиком (сл. 6/2), као и бронзани новац *Anastasia*⁴ (година ковања 1. IX 507. – 1. IX 512.), ковнице Константинопол, са коте 170 (сл. 7/1a – b).

Слој шута и камена означава зарушавање утврђења на коти 168, које се у сонди 1 манифестује нивелетом гари на коти 168,74.

Ово је ниво зарушавања и источног зида у кули.

Кроз интензиван шут и земљу слој растресите сиво – жуте земље задржава све одлике византијског слоја са фрагментованим ободима и грлима амфора жућкасте боје печења, сиво печених здела, питоса, комадима опека, гвоздених предмета, и сл.

Испод слоја кречног малтера и шљунка, слоја камена и гари лежи слој светле браон растресите земље. Налази су ређи него у

горњем слоју, а карактеристични су за III и IV в. Овде се налазе фрагменти црвено печене керамике, сивих лонаца од добро пречишћене земље, судови (сл. 3/9; 4/10) са три дршке,⁵ масивне зделе⁶ са (сл. 1/3) заравњеним ободом маслинасто – зелено или жућкасто глеђосане и тарионици⁷ с жућкасто – зеленкастом глеђосаном површином. У овом слоју нађена је и бронзана Т фибула (сл. 6/3) са зглобном конструкцијом, која представља развојни степен ка луковичастој фибули, а с којом је истовремена. Р. Кошчевић⁸ наводи интересантно мишљење I. Kovrig да се ради о реквизиру војне ношње. На истој нивелети непосредно над слојем мрке компактне земље, који карактерише праисторијски слој у свим сондама, у сонди 6 нађен је керамички жижак (сл. 6/4) истог периода (III – IV в.) и фрагменти судова са три дршке од сиве, добро пречишћене земље. У сонди 4 откривени су остаци равног стакла и коштани предмети непознате намене.

Треба нагласити да се до дубине од 2 м у свим сондама појављује метална згура, што би указивало на постојање радионица за ливење гвожђа и можда за обраду оруђа и оружја, нађених у слоју.

Као случајни налаз са овог локалитета потиче бронзана фибула (сл. 5/2) са подавијеном ногом; спој лука и ноге без превијања. Лук је кратак са дугметасти завршетком, назначене профилације концентричних кругова. Прелаз лука у ногу је ребрасто – хоризонтално профилисан. Очувани део Т конструкције завршава се мањим деформисаним полиедром, као и предњи део лука. Димензије фибуле су

5 Војовић 1977, 330, Т. XXXVII.

6 Војовић 1977, 474, Т. LII.

7 Војовић 1977, 547, Т. LXII.

8 Кошчевић 1980, 267, Т. XXX.

4 M.I.V.I. № 23, 100; № 23 / B; B.M.C., 37, 38; D.O.C., 20 B.

38 mm, ширина дугмета 11 mm. Фибула има племениту зелену патину. Датује се у VI в.

Уз наведени налаз пронађен је и средњовековни сиријско – палестински крстић (сл. 4/1), реликвијар, од кога је само један крак сачуван. Крст има зелену племениту патину. Представу Богородице Оранте на реверсу, са напред уздигнутим рукама у дугој хаљини, уоквирују четири главе светаца у медаљонима, на крајевима кракова. Представе су изведене урезивањем. Димензије крста су 7 x 6 cm.

Не улазећи у прецизну хронолошку детерминацију овога крста, коју ће одредити стручњак за ову врсту материјала, и оквирно га датујући у XI в., напомињемо да је овај налаз утолико интересантнији уколико знамо да су овакви крстови најчешће налажени на локацијама које су биле на главним путевима ходочасника. Овакви крстићи се не јављају после XIII в.⁹

На основу анализе архитектуре и археолошких слојева на локалитету Мокрањске стене констатује се да у унутрашњости утврђења постоје културни слојеви: праисторијски, у једном делу локалитета издиференцирани римски и рановизантијски слој, а изнад њих се налазе парцијални остаци средњовековних налаза XI – XIII в., у слоју рановизантијском, који се за сада у стратуму не могу прецизно издиференцирати.

Период грађења античког утврђења на Мокрањским стенама припадао би III в. (крају времена тетрархије), (сл. 6/5a – b) а поткрепљује се новцем Филипа I¹⁰ (год. ков. an (no) VIII, окт. 246. – окт. 247. ковн. Vimin.) и археолошким материјалом тога периода,

9 Radojčić 1959.

10 Васић 1896, бр. 60. Pick 1898, бр. 104. Brešković 1976, 66.

када су обновљена и многа утврђења на дунавском лимесу.

Откривени делови спаљене дрвене конструкције у кули и поред бедема, као и слој пепела и гари који се местимично прате у сондама, довели би се у везу са продором Гота почетком IV в.¹¹ На утврђењу је овај период био обележен Константинским новцем (сл. 7/2a – b), пронађеном у кули изнад нивелете спаљене дрвене конструкције, у слоју жуте компактне земље, на коти 167. То је уједно нивелета малтерне нивелације видљиве на источном зиду куле, зарушавања зида бедема, и слој камена, те кречног малтера у шљунка у сонди 4.

Грађевинске активности, које се уочавају почетком VI в. на многим утврђењима на Дунаву, овде су потврђене новцем *Anastasia I*. Наведени археолози налаз копче „*sucidava*“, која се јавља прве половине VI в., претходна истраживања потврђена налазима новца прве половине VI в.,¹² као и бројни налази керамике пронађени у овогодишњим истраживањима указују да би се значајније грађевинске активности (фондирања и нивелације у унутрашњости утврђења карактеристичних

11 Станојевић 1972, 31 и д. Сталне промене власти, бугарске и византијске, над Тимочанима и њихова тежња за осамостаљењем кроз неуспеле устанке потресли су Неготинску Крајину кроз цели XI в. Почетком XII в. ратови Мађара и Византије око Беогарада и Браничева стављају Крајину у положај ратног војног логора за византијску војску. Следећих пола века положај подунавског становништва се не мења. Срби покушавају да створе своју државу, а Бугари са обнове царство. Мађари су искористили слабости Немањиних наследника и заузели Браничево, док су Бугари задржали Видинску област са пределима Тимока, Неготинске Крајине и Кључа (1201 – 1202).

12 Између 315. и 319. год. на неким натписима Константин се помиње са титулом *Gothicus maximus* и *Carpicus maximus*. Patsch ове титуле доводи у везу са његовим ратовима на Дунаву. Patsch 1905.

за коту 170, ниво пода у сонди 1 кота 169, као и оштећене партије зидова куле на коту 168) могли повезивати са овим периодом.

Можемо такође само да претпоставимо да је утврђење настрадало у пожару продором Словена (нивелета гари у сонди 1, ниво задњег степеника уз бедем).

Покретни археолошки налази говоре да је живот на утврђењу настављен и у средњем веку, што је разумљиво, с обзиром на изузетан топографски положај и близину

ушћа тимока у Дунав. У архитектонском смислу овај период се не издваја.

Како је овај локалитет на траси пута која ни данас није изгубила од важности у својој комуникацији, а коју је по свој прилици имала још од праисторије, за жаљење је што је локалитет до те мере уништен, да би му се тешко без значајнијих студија и испитивања могао одредити прави значај и историјско место.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Бајаловић-Хаџи-Пешић (у штампи) – М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Керамика средњовековне Србије*, докторска дисертација (у штампи).

В.М.С. – British Museum Catalog

Војовић 1977 – Д. Војовић, *Римска керамика Singidunuma*, Музеј града Београда, Београд.

Бреšković 1976 – В. Бреšković, *Novac kolonije Viminacijum u zbirci Svetozara St. Dušanića*, Музеј града Београда, Београд.

Васић 1896 – М. Васић, Новци колоније Виминацијум, *Глас СКА* LII, Београд, 140 – 251.

Д.О.С.

Коšчевић 1980 – Р. Коšчевић, *Antičke fibule s područja Siska*, Одјел за археологију Центра за повјесне знаности, Загреб.

М.И.В.И. № 23.

М.И.В.И. № 23 / В.

Patsch 1905 – С. Patsch, Пирска carina i меде провинција. *GZM* XVII, Сарајево, 479 – 482.

Pick 1898 – В. Pick, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien, *Die antiken Münzen Nord – Griekenlands I*, Berlin, 21 – 60.

Radojčić 1959 – С. Radojčić, Bronzani krstovi relikvijari iz ranog srednjeg veka u beogradskim zbirkama, *Zbornik za umetnostno zgodovino* V – VI, Ljubljana, 123 – 134.

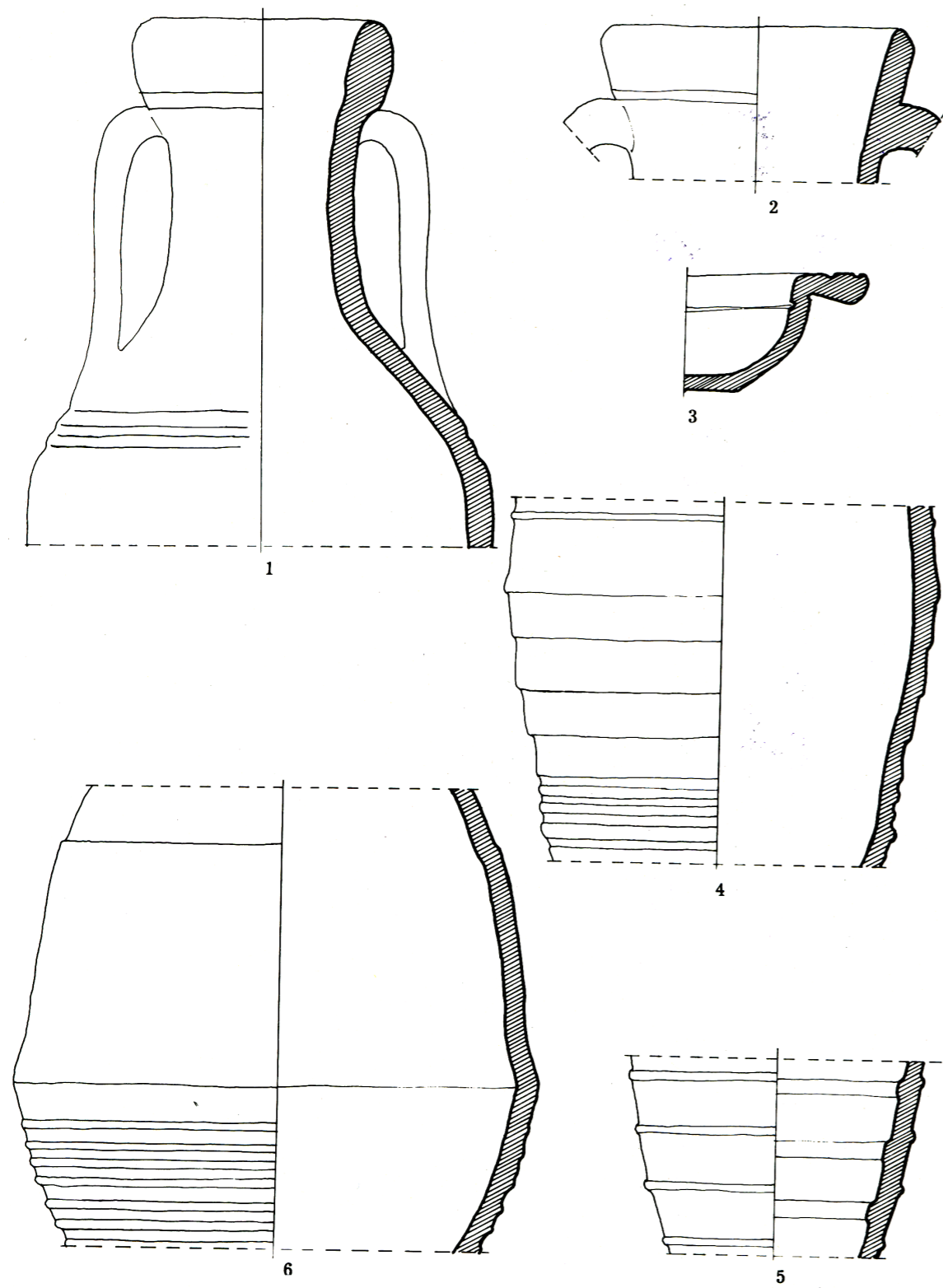
Станојевић 1972 – Т. Станојевић, *Неготин и Крајина: од првих трагова до 1858. године*, књ. 1, Музеј Крајине, Неготин.

Скраћенице:

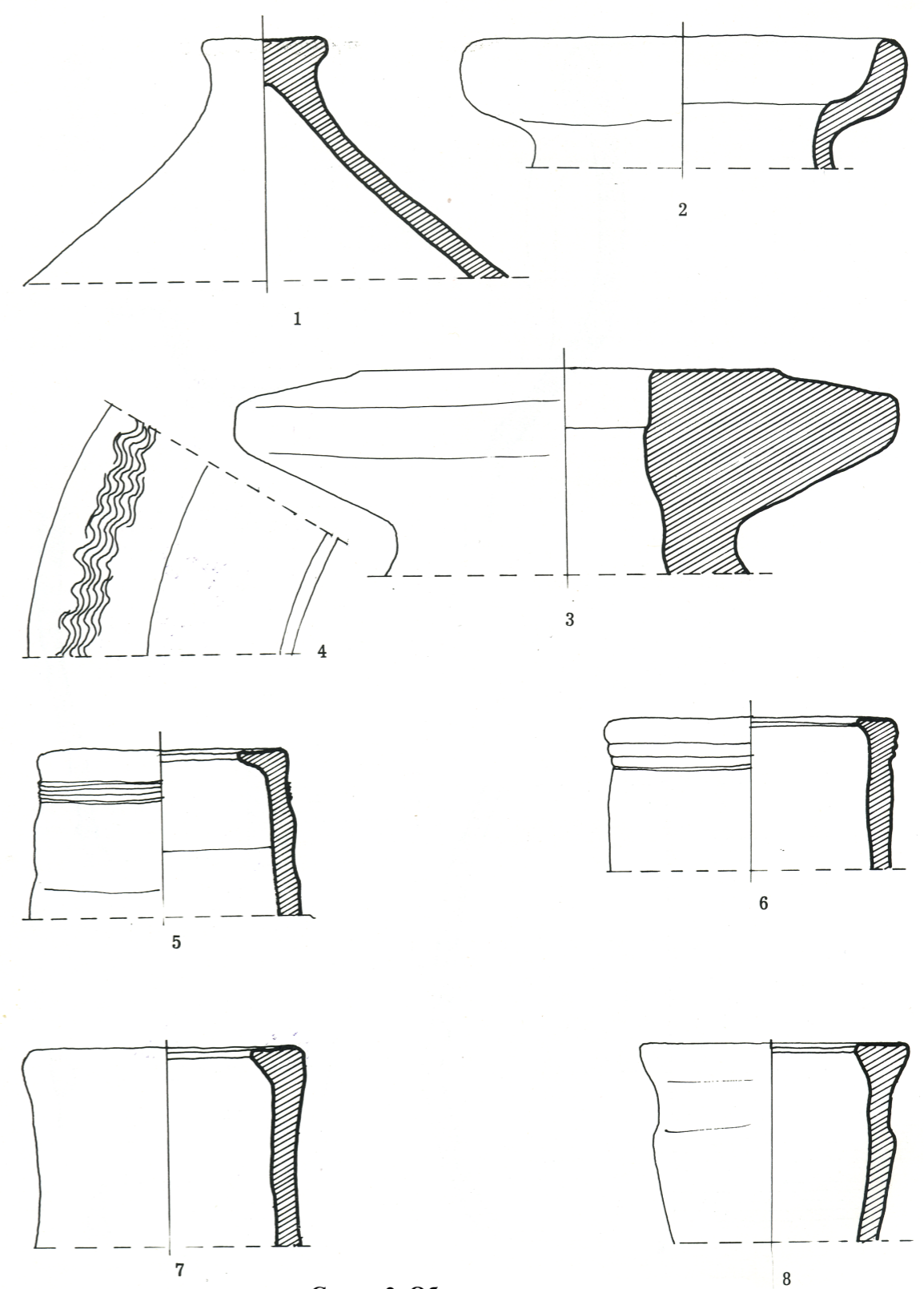
В.М.С. – British Museum Catalog

GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu

СКА – Српска краљевска академија

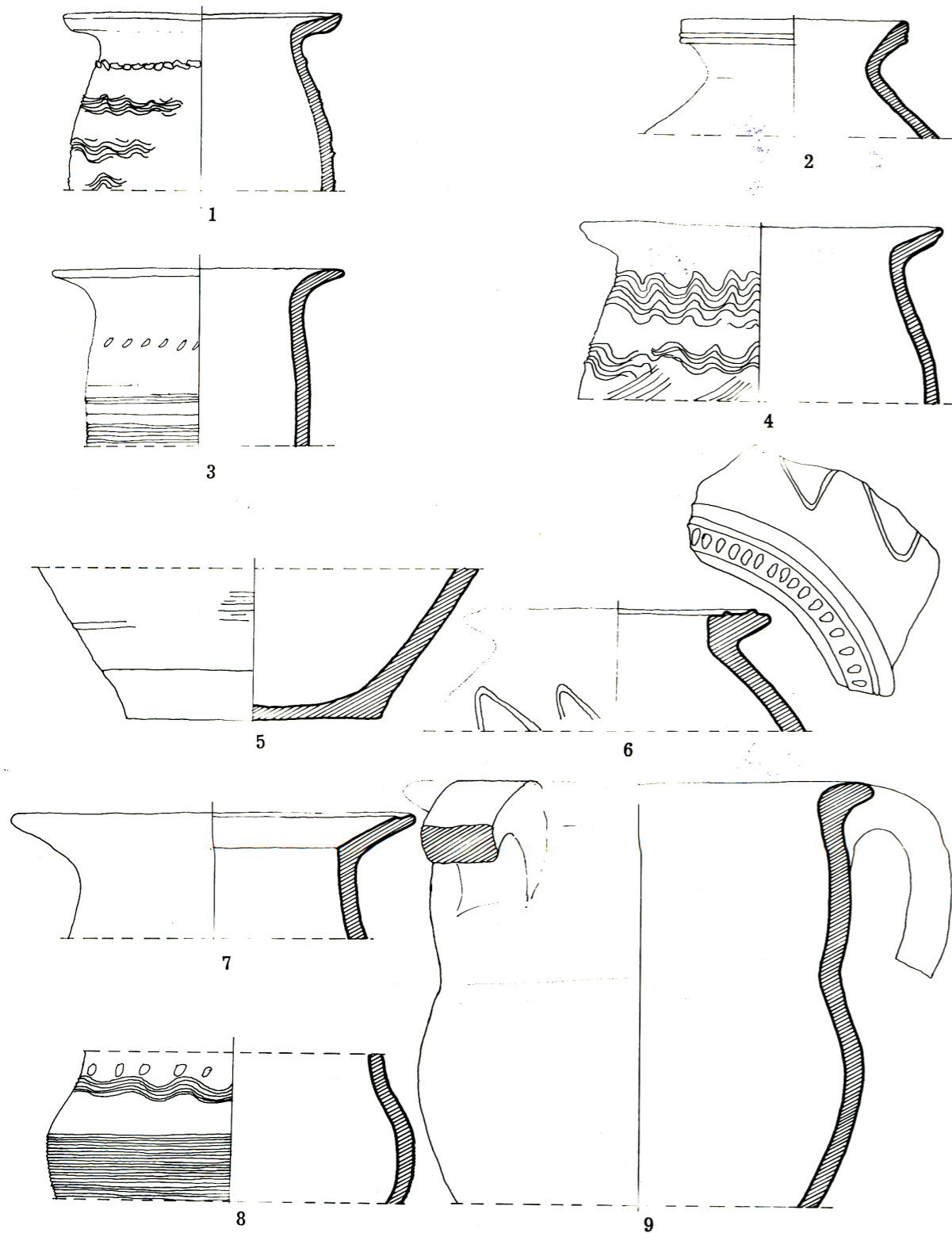

Слика 1. 1-5 облици керамичких посуда

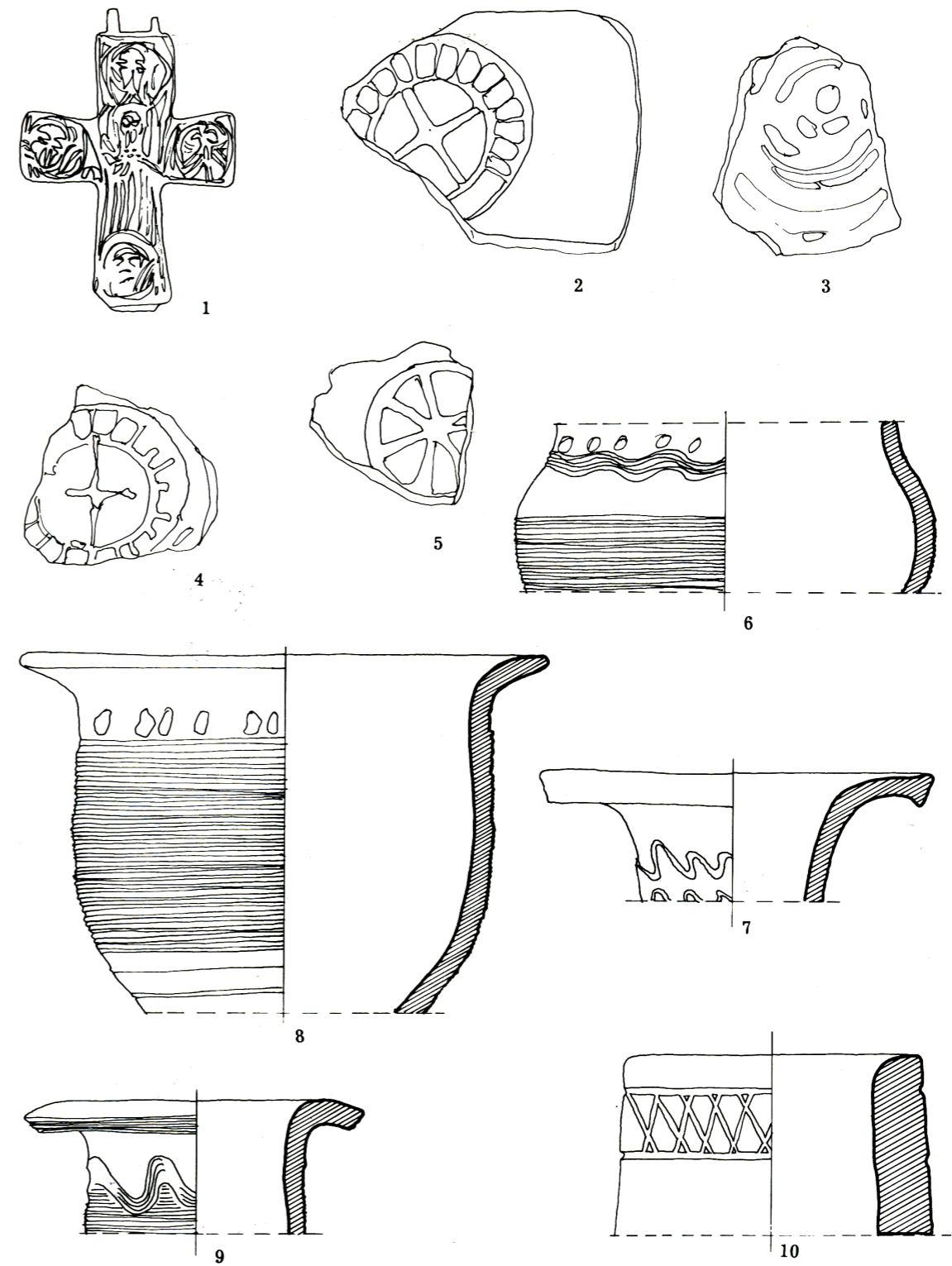

Слика 2. Облици керамичких посуда

Слика 3. 1-9 Керамички материјал.

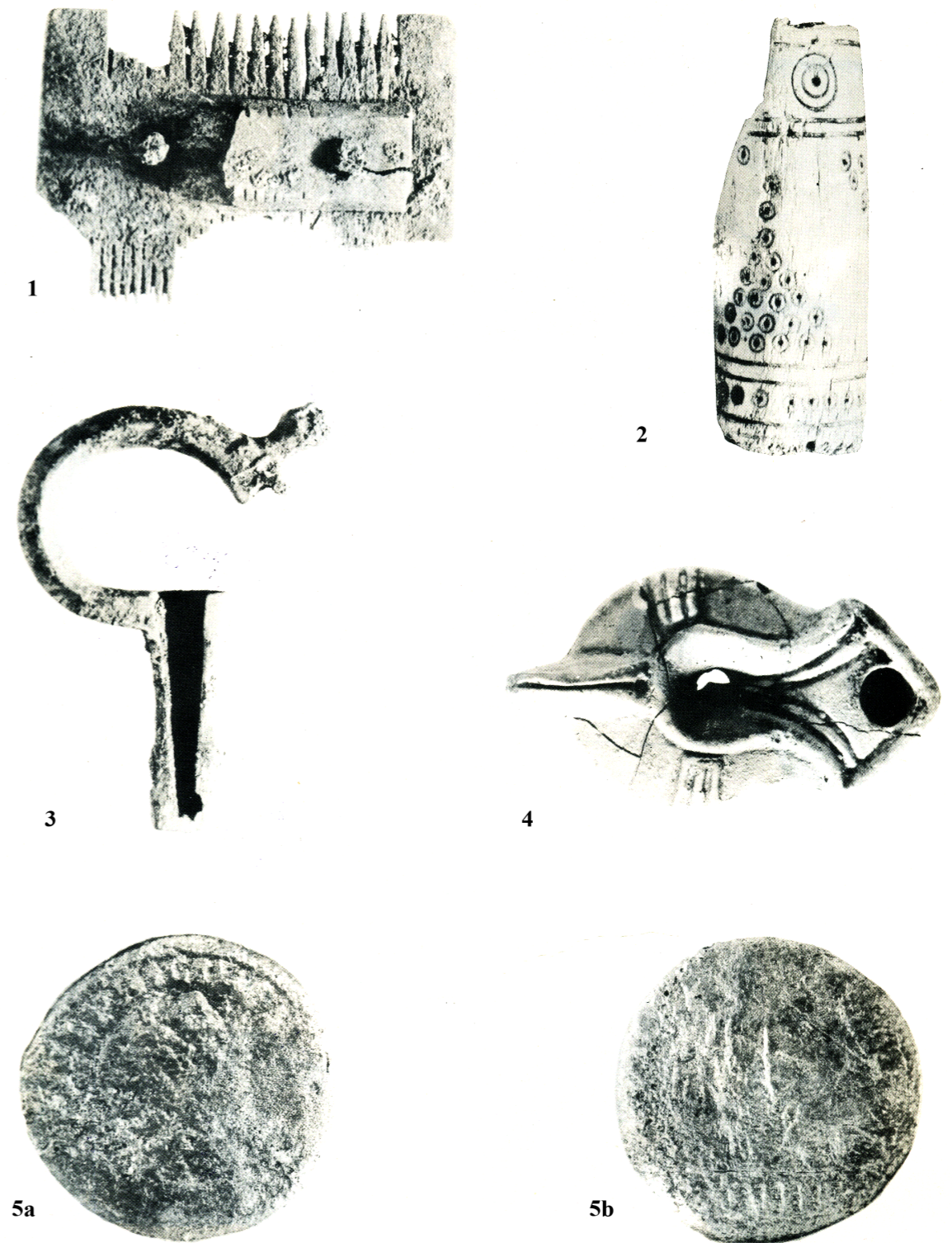

Слика 4: 1. средњовековни сиријско-палестински крстић-реликвијар; 2-5 покретни археолошки материјал; 6-10 облици керамичких посуда.

Слика 5. 1-8 покретни археолошки материјал

Слика 6: 1. коштани чешаљ; 2. коштана игленица; 3. бронзана фибула; 4. керамички жићжак; 5. а-б новац Филипа I

1a

1b

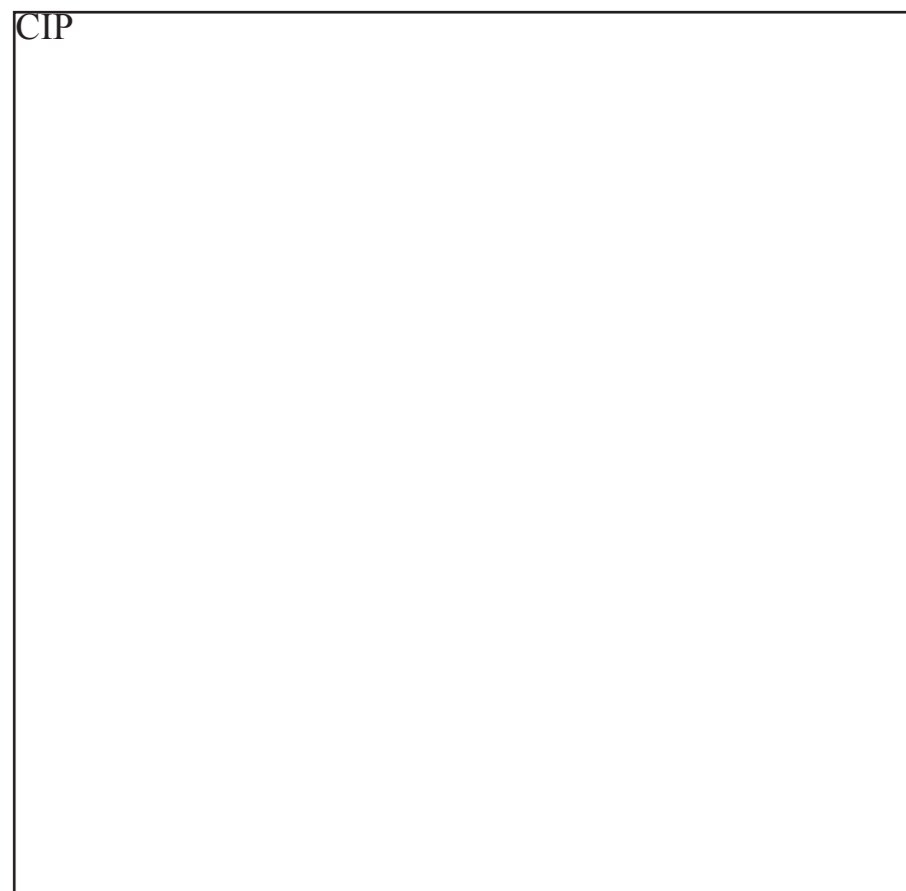

2a

2b

Слика 7. 1 а-в Бронзани новац Анастасија; 2 а-в новац Константина

CIP